

J.van Baal

Mensen in verandering

Ontstaan
en groei
van een nieuwe
cultuur in
ontwikkelings-
landen

J. VAN BAAL

MENSEN IN VERANDERING

ONTSTAAN EN GROEI
VAN EEN NIEUWE CULTUUR IN
ONTWIKKELINGSLANDEN

AMSTERDAM

B.V. UITGEVERIJ DE ARBEIDERSPERS

MCMLXXII

Omslag: Kees Kelfkens

Derde druk

Copyright 1967 by B.V. Uitgeverij De Arbeiderspers, Amsterdam.

INHOUD

TER INLEIDING.	7
I / RAS EN CULTUUR	11
Ras 11 / Cultuur 17 / Definitie van cultuur 25	
II / EIGENAARDIGHEDEN VANEENVOUDIGER CULTUREN.	33
Economische en sociale aspecten 33 / Mentaliteit en Religie 45 / Zaken en Personen 54	
III / CULTUURVERANDERING ALS TOTAAL GEBEUREN	60
Theorieën 60 / Cargo-Cults 69	
IV / PROFETISCHE BEWEGINGEN EN NATIONALE BEWEGINGEN.	81
Profetische Bewegingen 81 / De nationale beweging 90 / De jonge staat 100	
V / PROBLEMEN VAN JONGE STATEN	107
Bestuurlijke problemen 107 / Economische problemen 118	
VI / MENSEN IN VERANDERING	133
Ideologie en levenshouding 133 / De school 141	
VII / BRENGERS VAN VERANDERING.	163
De motivering van technische hulp 163 / Het gedrag 179	
VERWIJZINGEN	184

6

TER INLEIDING

Dit boekje is geschreven voor hen, die zich interesseren voor de problematiek der ontwikkelingslanden, hetzij omdat die vraagstukken hun een politiek of economisch belang inboezemen, hetzij omdat zij in die landen een werkring zoeken of vonden. Het is ontstaan uit de wens een samenvatting en afronding te geven van de talrijke voordrachten, die ik de laatste jaren gehouden heb, meest van al binnen het programma van de cursussen welke in het Koninklijk Instituut voor de Tropen gegeven worden aan hen, die door tussenkomst van de Directie Internationale Technische Hulp naar ontwikkelingslanden worden uitgezonden, en voor de door NUFFIC, de Stichting voor Internationale Samenwerking der Nederlandse Universiteiten en Hogescholen, georganiseerde leer- gangen Problematiek der Ontwikkelingslanden. Daarnaast zit er, uiteraard, ook collegestof doorheen gemengd.

Veel dank ben ik verschuldigd aan hen, die zo vriendelijk waren de tekst door te lezen voor deze naar de drukker ging. Van het Koninklijk Instituut voor de Tropen waren dat dr. J. V. de Bruyn, dr. P. J. van Dooren, drs. G. W. Grootenhuis, dr. C. H. M. Nooy-Palm en dr. L. M. Serpenti; van het Centrum voor de Studie van het Onderwijs in Veranderende Maatschappijen drs. P. B. Renes. Hun kritisch commentaar is mij van veel nut geweest en is dit boekje ten goede gekomen, al heeft het in de opzet daarvan geen wijziging gebracht. Die opzet was niet een handboek, maar een inleiding, welke de geïnteresseerde leek een oriëntatie biedt op de problemen, waarmee de werker in ontwikkelingslanden te maken krijgt. Men kan dit doen door de lezer te confronteren aan de veelheid van opinies, welke ten aanzien van dit onderwerp zijn gepresenteerd. Het zou dan toch weer een handboek geworden zijn. In stede daarvan is gekozen voor een meer persoonlijke benadering vanuit

eigen overtuiging en ervaring. Daarbij is naar volledigheid niet gestreefd, wel naar duidelijkheid. Vandaar dat relatief veel aandacht is besteed aan de begrippen ras en cultuur. Sommigen zullen die behandeling te academisch van aard vinden. Zij wensen alleen praktische adviezen te ontvangen en vinden het tijdverlies aandacht te geven aan wat zij als grauwe theorie verwerpen. Zij vergeten daarbij, dat in de praktijk niet alleen voortdurend met de begrippen ras en cultuur gewerkt wordt, maar dat al wat zij zelf in die praktijk willen ondernemen rechtstreeks met cultuurverandering te maken heeft. Zij wensen in de cultuur in te grijpen door verandering te brengen in inzichten en gewoonten. Het is dwaasheid te menen, dat men dat op juister en efficiënter wijze bereiken zou, wanneer men geen aandacht besteedt aan wat de achtergrond vormt van zijn werkzaamheid dan wanneer men dat wel doet. Meestal komt het eerste daarop neer, dat men, in zalige onwetendheid handelende, toch handelt naar theoretische inzichten, maar dan theoretische inzichten, waarover geen klaarheid bestaat. Men moet wel een doorgewinterd optimist zijn om te geloven, dat het praktisch handelen daardoor bevorderd wordt.

Er is nog een andere reden om juist de begrippen cultuur en cultuurverandering voorop te stellen. Cultuurverandering is niet iets, dat alleen mensen in ontwikkelingslanden overkomt; wij zitten er zelf midden in. Al liggen de problemen anders, zij zijn ook verwant en die verwantschap kan alleen tot haar recht komen binnen een cultuurbegrip, dat ruim plaats biedt voor het menselijk element, dat in al zijn variaties het grondgegeven blijft van elke samenleving. Dat menselijk element verbindt het probleem van de armoede, waarmee de ontwikkelingslanden worstelen, met dat van de weelde en haar besteding, dat in het sociaal bestel der industriële landen een rol speelt van toenemende betekenis. Beide problemen, armoede en weelde, zijn een gevaar voor de vrede. Wie aan dit laatste mocht twijfelen zal er goed aan doen zich eens te verdiepen in de symboliek van de Amsterdamse demonstraties van onbehagen en agressiviteit ten overstaan van een Lieverdje. Er is reden genoeg dat te doen, want onze tot het uiterste gerationaliseerd lijkende samenleving is irrationeel genoeg gebleken om, tegen ieders wens in, twee moordende wereldoorlogen te entameren, waar ieder met overtuiging aan meedeed. Het is bijzonder nuttig dit te bedenken, wanneer men meent, dat ontwikkelingslanden onze hulp nodig hebben, omdat zij in feite de rijpheid missen zichzelf te besturen. Het fundamentele uitgangspunt - en ik wil

hier liever het woord hulp niet gebruiken, omdat het de helper op een voetstuk plaatst waar hij niet hoort – voor internationale samenwerking dient te zijn, dat wij er tot nu toe alleen maar in geslaagd zijn van deze wereld een ‘mess’ te maken in plaats van een samenleving. Dit is de waarheid, die ieder, die de kunst van lezen verstaat, elke dag opnieuw in de krant kan lezen. Ik schrijf dit met aarzeling, want maar al te vaak zijn overwegingen van deze aard aanleiding geweest tot nationale zelfbeschuldiging, waar niemand iets aan heeft. Niemand wordt beoordeeld om wat hij zegt. Wij worden beoordeeld – en geoordeeld – om wat wij doen. En daarmee leidt ons de theorie tot de praktijk, welke alleen vruchtdragend kan zijn, waar mensen elkaar als mensen hebben leren verstaan en waarderen.

BIJ DE DERDE DRUK

Deze derde druk is gelijk aan de beide vorige. Aanvankelijk had ik mij voorgesteld op een paar punten wat uitvoeriger in te gaan dan ik vijf jaar geleden deed. Zo leek het aantrekkelijk meer aandacht te geven aan de natievorming, welke het gevolg was van de de koloniale ontwikkeling begeleidende staatsvorming gedurende de eerste helft dezer eeuw. Aan die koloniale staatsvorming wordt doorgaans te weinig recht gedaan. Dat vraagt echter meer ruimte voor historisch detail dan binnen het bestek van dit boekje past.

Een actueel onderwerp is het onderwijs. Aan het nut van onderwijs heeft nooit iemand getwijfeld of willen twifelen. Dat is te betreuren, want het nut van onderwijs is zodoende meer een geloofsstuk gebleven dan een vraagstuk van kritisch overdenking. Zodra men zich daarop bezint, blijken hier allerlei fundamentele problemen te liggen. Een poging om die problemen wat zinniger te formuleren zou meer tijd en ruimte kosten, dan er hier aan gegeven kan worden. Ik volsta daarom met de opmerking, dat wie zich voor ontwikkelingslanden nuttig maken wil, bereid moet zijn aan vele vanzelfsprekendheden en zelfs aan persoonlijke inzichten te twifelen. Men zal dit thema op vele plaatsen terugvinden in dit boekje, dat daarom in zijn oorspronkelijke vorm gehandhaafd bleef.

01

I / RAS EN CULTUUR

RAS

Ras is een biologisch begrip. Men verstaat eronder bij mensen *een natuurlijke groep in het mensdom, die te onderscheiden is naar een aantal gemakkelijk waarneembare kenmerken, die erfelijk bepaald zijn.*¹ Er zijn natuurlijk nog tal van andere definities, definities ook, die het mogelijk maken de verschillen verder te verfijnen en te onderscheiden tussen primaire of hoofdrassen en secundaire rassen. Dit alles is in dit verband weinig belangrijk. Het punt, waar het om draait, is, dat men in het begrip ras te maken heeft met fysische, erfelijke verschillen. En juist op dit punt wordt in het spraakgebruik – en helaas ook in geschrifte – bij herhaling breeduit gezondigd, in het Engels en in het Frans vaak nog meer dan in het Nederlands. Ieder is wel eens de uitdrukking ‘the British race’ tegengekomen, terwijl ieder weten kan, dat zo iets als een ‘British race’ niet bestaat. Bedoeld zijn met deze uitdrukking de staatsburgers van Groot-Brittannië, en dat is een puur staatkundig begrip. Naar hun uiterlijk waarneembare en erfelijk bepaalde kenmerken lopen die staatsburgers nogal uiteen. Men vindt onder hen zowel langschedelige, blonde Nordische typen als vertegenwoordigers van varianten van het Keltische, het Mediterrane en het Dinarische sub-ras². Dit echter is een punt, dat bij het gebruik van de term ‘British race’ in het geheel geen rol speelt.

Nog erger maakt het de Franse term ‘les races arriérées’, de achtergebleven rassen, waarmee men de volken bedoelt, die in cultuur zijn achtergebleven. Er is geen sprake van, dat men daarbij aan iets erfelijks denkt, maar dat belet velen niet om een zo zwaar beladen term als ras te gebruiken. Overigens, Nederlanders zijn in dit opzicht niet zo heel veel beter. Termen als het Arische of Indogermaanse ras en het joodse ras zijn on-

der ons ook gemeengoed. De beide eerste termen, Arisch en Indogermaans, zijn aan de linguïstiek ontleend. Er zijn Arische alias Indogermaanse talen. Daartoe behoren zowel het Duits en het Frans als het Latijn en het Grieks, het Russisch, het Perzisch en tal van talen van het Indiase sub-continent, het Sanskrit zowel als het moderne Hindi, het Urdu en andere. De sprekers van die talen lopen naar erfelijke, uiterlijke lichaamskenmerken sterk uiteen. Vooral in India vindt men heel wat sprekers van Arische talen, die in uiterlijk aanzienlijk verschillen van een Noor of een Fries. Omgekeerd vindt men onder de Europeanen sprekers van niet-Arische talen, die een echt Europeide, sommigen zelfs een Nordisch type vertegenwoordigen: de Finnen en de Hongaren, die een Fins-Oegrische taal spreken, d.w.z. een taal die deel uitmaakt van een taalfamilie, die ook gesproken wordt door sommige Mongoloïde bewoners van de arktische zone, zoals de Ostjaken, de Samoeden en, tot op zekere hoogte, de Lappen. Taal heeft met ras bijzonder weinig te maken. Andere voorbeelden daarvan kan men in Nieuw-Guinea en omgeving vinden, waar op verschillende plaatsen Austronesische talen gesproken worden door lieden, die naar hun somatische kenmerken niet van Papoea talen sprekende Papoea's te onderscheiden zijn.

De term joods ras is een goed voorbeeld van vermenging van in hoofdzaak godsdienstige met raciale onderscheidingen. Van een joods ras is in eigenlijke zin geen sprake. De benaming jood ziet op een bepaalde godsdienstige overtuiging en het is doorgaans onmogelijk een jood aan zijn erfelijke lichamelijke kenmerken als zodanig te identificeren. De term joods ras is daarom een even verwerpelijke term als Arisch ras, Brits ras of achterlijk ras. Ook in de spreektaal behoort men dergelijke uitdrukkingen niet te bezigen. Zij leiden slechts tot verwarring op een gebied, waarop toch al zo weinig klaarheid bestaat vanwege de neiging rasverschillen te hanteren als symbolen van sociale groepen.

Onze feitelijke kennis van de menselijke rassen is beperkt. Weliswaar zijn er heel wat gegevens over erfelijke verschillen bekend, maar de ordening van die verschillen in grote mensengroepen vormende eenheden stuit op vele bezwaren, zodat wij nog altijd in hoofdzaak vasthouden aan de indeling van mensenrassen naar huidskleur: blanken, zwarten en mongoloïden. Er zijn natuurlijk allerlei variaties op en men kent ook tal van sub-rassen, maar het is er ver van, dat wij over een duidelijke, door ieder aanvaarde indeling beschikken. Een verwarrende factor is uiteraard de grote mobiliteit van homo sapiens. Doordat hij in staat is zich

aan een grote verscheidenheid van klimaten en omstandigheden aan te passen, staat niets zijn verbreiding en vermenging met andere rassen in de weg. Die mobiliteit is ook niet een nieuw kenmerk, daterend van de ontdekking van Amerika door Columbus. Als kind al leerden wij van de volksverhuizing en wij hebben geen enkele grond om te veronderstellen, dat aan die volksverhuizing van de vierde eeuw na Chr. niet vele andere soortgelijke zwerftochten vooraf zijn gegaan.

Toch valt er in algemene zin nog wel iets meer over de mensenrassen te zeggen. In de eerste plaats dit: de leden van elk mensenras zijn in staat bij leden van elk ander ras nageslacht te verwekken, dat ook zelf tot voortplanting in staat is. Alle rassen zijn dus nauw verwant of, zoals Hooton het uitdrukt: 'Man is perhaps the most promiscuous animal ever evolved in the matter of indiscriminate interbreeding between races, varieties, and species (if there is more than one human species). This is why there is probably no such thing as a pure race existing today in the world.'³

In de tweede plaats dient gesteld, dat het niet mogelijk is de rassen te onderscheiden in hogere en lagere, in meer ontwikkelde en meer primitieve. Voor Europeanen is het – ondanks pogingen in het verleden daartoe in het werk gesteld – weinig geraden zulk een onderscheiding te propageren. Hun zware lichaamsbehang vormt een zwarte vlek op hun blazoen. Een vergelijking van hun grove botten met die van bijv. een Javaan doet ernstige twijfel rijzen aan de blanke herkomst van het verhaal van de Prinses en de erwt. En van een typisch menselijke specialisatie zoals de weelderige lipvorm van sommige neger-volken zijn de meeste blanken ook verstoken gebleven. Nu kan men natuurlijk tegenwerpen, dat zulke zaken veel minder belangrijk zijn dan bijv. de schedelcapaciteit, doch ook onderzoekingen op dit gebied hebben niet geleid tot duidelijke inzichten, al aanstonds, omdat de variaties binnen elk ras meestal groter zijn dan die tussen de groepen onderling. Alle uitspraken op dit gebied lopen dood in een brede rij van contra-argumenten. Daarenboven is de hersenstructuur niet een functie van de schedelinhoud.

Hiermee zijn wij aangekomen bij het punt, waarom het altijd weer draait in de discussie over ras, de erfelijke begaafdheid. Het is een punt, dat nader beschouwing verdient, maar aan die nadere beschouwing dient enig kritisch overwegen vooraf te gaan. De westerse beschaving, waarop wij zo trots zijn, is gloednieuw wanneer wij haar zien tegen de achtergrond van het 200.000-jarig bestaan van homo sapiens (het kan ook veel

meer zijn en misschien wat minder). Een goede duizend jaar geleden waren de verschillen tussen het cultuur-niveau van onze voorouders en van die van vele thans voor achtergebleven gehouden volken bepaald niet substantieel. Die duizend jaren, een half procent van het totale tijdsverloop, vormen een volstrekt onbelangrijk tijdsverschil in de ontwikkelingswedloop. Van belang is ook dit: alle volken, hoe primitief zij ook wezen mogen, hebben een taal. Al die menselijke talen zijn leerbaar gebleken voor alle andere mensen. Zogenaamde primitieven zijn in dit opzicht vaak bijzonder talentvol. Men vindt er heel wat polyglotten onder en dat zegt wel iets, want de structuur van hun talen is doorgaans ingewikkelder dan die van de moderne talen. Wat meer is, wij hebben de ervaring opgedaan, dat vertegenwoordigers van alle volken en rassen schoolonderwijs kunnen volgen en zelfs universitair onderwijs*, ondanks het feit dat zij door hun eerste opvoeding en, opgenomen in een westers milieu, door hun afwijkend uiterlijk een ernstige handicap hebben. Dit wijst erop, dat de variaties in begaafdheid tussen de rassen wel eens minder groot zouden kunnen zijn dan die tussen de individuen binnen een ras, waardoor deze variaties niet langer als rasverschillen kunnen worden gehanteerd. Ook binnen het blanke ras kennen wij heel domme kinderen en volwassenen.

Wij weten van begaafdheid eigenlijk bijster weinig af. Wij nemen aan, dat die begaafdheid met het genenpatroon te maken heeft en dat moeten wij ook wel aannemen. Het is echter heel moeilijk om verschillen in begaafdheid te meten, althans, wanneer men onder die begaafdheid een aanleg verstaat, die erfelijk bepaald is. De natuur heeft het ons, wat dit aangaat, bijzonder moeilijk gemaakt. Een van de kenmerken van de mens is, dat hij geboren wordt zonder erfelijke gedragspatronen zoals bijv. een vogel die kent. Zwaluwen bouwen van geslacht op geslacht hun nesten zonder daarin enig onderricht te hebben ontvangen. Instinct noemen wij dat. Dat wil niet zeggen, dat jonge vogels helemaal niets van de oude leren. Van sommige zegt men, dat de jongen tot vliegen gedwongen worden omdat de ouders ze uit het nest duwen. Er zijn ook proeven genomen

* Men zou soms geneigd zijn een uitzondering te maken voor de autochthone Australiërs, die lange tijd heel weinig neiging tot aanpassing vertoonden en voorts opvielen door een relatief kleine schedelinhoud. Het is echter waarschijnlijk, dat het hier niet om aanleg gaat, maar om een volstrekte afwijzing van het westers levenspatroon, een houding, waarin eerst laat verandering is gekomen. De betekenis van de schedelinhoud is voor en na problematisch

om het effect van het leren bij dieren vast te stellen. Linton maakt melding van een proef met jonge katten, waarvan de helft buiten tegenwoordigheid van de moeder (en van katten in het algemeen) groot gebracht werd, terwijl de andere helft door de moeder werd verzorgd. Van de laatste bleek 85% op een leeftijd van vier maanden goede muizenvangers te zijn, van de eerste slechts 45%.⁴ Leren speelt dus wel een rol, maar het gaat bijzonder vlot. Het steunt op een erfelijke aanleg, op erfelijke gedragspatronen, waarvan men bij de mens geen parallel vindt.

De mens heeft iets anders; hij heeft een verbazingwekkend lange jeugd. De juveniele periode van het menselijk individu duurt ca. 12 jaar. Dat is bij geen enkel ander zoogdier het geval. Die periode dient om te leren. Ziet men toe hoe dat gaat, dan blijkt dat hij letterlijk alles leren moet en nergens steun vindt in erfelijk bepaalde gedragspatronen. Zelfs het rechtop lopen moet hij leren. Als men het hem niet leren of althans voordoen zou, is het niet zeker dat hij inderdaad tot rechtop lopen komen zou. Er zijn nl. een paar gevallen bekend van door dieren, met name wolven, groot gebrachte kinderen, waarvan er één redelijk goed beschreven is.⁵ Deze kinderen liepen niet; zij hadden geleerd zich met grote snelheid op handen en voeten voort te bewegen. Het gaat hier niet om een sprookje als dat van Romulus en Remus, maar om een hoogst uitzonderlijk gebeuren, dat de waarde heeft van een experiment. Het bewijst, dat zelfs het rechtop lopen geen gepreformeerd, erfelijk gedragspatroon is. Voor een succesvolle uitoefening van zijn levensfuncties is de mens dus in zeer bijzondere mate aangewezen op opvoeding. Die opvoeding kan effectief zijn, maar ze kan ook vol fouten zitten. Dat betekent, dat verschillen in wat wij begaafdheid noemen, in hoge mate het produkt zijn van de opvoeding en van toevallige omstandigheden, die tijdens het opgroeien invloed op het kind uitoefenen. Wij plegen begaafdheid af te meten aan intelligentie en wij verheugen ons in het feit, dat er methoden bestaan om intelligentie te meten. Zulk een meting levert een intelligentie-quotiënt (IQ) van een bepaalde waarde op. Het zal na het voorgaande duidelijk zijn, dat dit IQ niet de erfelijk bepaalde intelligentie aangeeft, maar de intelligentie zoals die zich als effect van opvoeding en verzorging bij het individu heeft ontwikkeld. De eigenlijke erfelijke aanleg blijft aan de waarneming onttrokken, omdat de onderzochte individuen altijd reeds op één of andere wijze zijn gesocialiseerd of geconditioneerd.

Men heeft dit niet altijd ingezien. Jaren geleden dacht men in het IQ een betrouwbare maatstaf te hebben voor de bepaling van de erfelijke

aanleg. Zo herinner ik mij een boek uit de dertiger jaren waarin de auteur aantoonde, dat het IQ van kinderen uit een arbeidersmilieu lager lag dan dat van even oude kinderen uit de gegoede middenstand. Hij verbond daar de foute conclusie aan, dat die arbeiderskinderen ook hereditair minder begaafd waren. Uit het protocol van zijn proeven bleek, dat manipulaties met speelgoed een belangrijk hulpmiddel bij de IQ bepaling waren geweest. Dat speelgoed was heel mooi speelgoed, zoals kinderen uit de gegoede middenstand wel en arbeiderskinderen in de crisis-periode van die tijd niet kenden. Het lag dus voor de hand, dat de beter gesitueerde kinderen hier een hoger cijfer, een beter IQ mee haalden, maar dat lag niet aan hun erfelijke aanleg, maar aan een sociale handicap bij de minder gesitueerden.

Een andere factor die de waarde van het IQ beperkt, ligt in de omstandigheid, dat intelligentie niet een simpele eigenschap is, maar te maken heeft met inzicht in situaties, die in hoge mate verschillend zijn. Wie intelligent handelt in de ene situatie kan heel dom blijken in de andere. Dat maakt het uiterst moeilijk intelligentie transcultureel te vergelijken, d.w.z. te vergelijken tussen individuen van verschillende cultuur. Als arbeiderskinderen al moeite hebben met speelgoed, wat kan men dan verwachten dat Papoea kinderen zullen doen met blokken en figuren? Het is dan ook niet te verwonderen, dat enige enthousiaste amateurs, die in 1951 Papoea's uit het Merauke-gebied aan zulke proeven onderwierpen, tot het ontstellend resultaat kwamen, dat het IQ hier rond 70 beliep, een getal waarop, naar men zegt, een intelligente chimpansee haast aanspraak zou kunnen maken. Intelligentie-onderzoekingen van deze aard zijn niets waard. Zij stranden op wel honderd klippen tegelijk: taalmoelijkheden, onbekendheid met het materiaal, ongeïnteresseerdheid van de kinderen, onbegrip voor de opdracht e.d. Zo heeft men wel de ervaring opgedaan, dat de uitvoering van een opdracht, waarbij het erom ging wie het eerst klaar was, mislukte, omdat de proefpersonen op elkaar wachtten. Het eerder klaar zijn dan een ander paste niet in het patroon van de traditionele opvoeding. Zodoende is het tot nu toe niet gelukt intelligentie-tests op te stellen, die transcultureel gelding hebben, d.w.z. een vergelijking toestaan tussen de intelligentie van proefpersonen van gelijke leeftijd uit twee verschillende culturen. Men is er – voor bepaalde selectie-doeleinden – wel een eindweegs in gevorderd bepaalde tests te ontwerpen, die voor een specifiek doel een zekere gelding hebben, maar van een vergelijking van intelligentie in haar alge-

meenheid is geen sprake, terwijl het ten enenmale onmogelijk is bij de bepaling van die intelligentie scheiding te maken tussen het erfelijk bepaalde en het door opvoeding verworvene.

De invloed van sociale factoren op het intelligentie-peil is enige jaren geleden nog weer eens bevestigd door het onderzoek onder leiding van dr. M. Deutsch onder schoolkinderen in het New-Yorkse Harlem. Het IQ van de negerjongens bleek in de vijfde klasse lager te liggen dan in de eerste, een daling, die aan sociale omstandigheden moet worden toegeschreven. Overigens lag het IQ bij negerkinderen in alle klassen lager dan bij blanke kinderen. Taalmoelijkheden bleken hier een belangrijke rol te spelen, een feit, dat ook elders wel is geconstateerd⁶. Men kan eruit concluderen, dat men het begrip erfelijke begaafdheid heel wat voorzigtiger dient te hanteren dan doorgaans geschiedt. Bij enig nadenken zal ieder toegeven, dat het wel wat ver gezocht is om de talenaanleg van Jantje of de bijzondere begaafdheid voor wiskunde van Piet toe te schrijven aan specifieke talen- of wiskunde genen. We zullen er goed aan doen de gedachte, dat Jantje's begaafdheid een zaak is van erfelijke bepaaldheid met wat meer kritiek te bezien dan gewoonlijk geschiedt. Zoveel is zeker, dat wij bij de huidige stand van onze kennis ten enenmale niet in staat zijn relaties te leggen tussen ras en geestelijke begaafdheid. Het enige, wat tot zulk een veronderstelling aanleiding geeft, is de op zichzelf gezonde overweging, dat, waar er uiterlijke verschillen zijn er ook wel innerlijke zijn zullen. Voorshands lijkt het er echter meer op, dat wij het belang dier uiterlijke verschillen vanuit sociaal bepaalde vooroordelen sterk overschat hebben. De fundamentele overeenkomsten overwegen zo sterk, dat een wezenlijke gelijkheid in begaafdheid van de rassen als werkhypothese een heel wat gezonder basis biedt dan speculaties over niet aantoonbare verschillen. Dat betekent, dat de verschillen tussen de mensen en mensengroepen voor alles gezien moeten worden als verschillen in cultuur, in de verworven eigenschappen en vaardigheden dier mensengroepen. Wat is cultuur?

CULTUUR

Het zou bijzonder prettig zijn als we hier konden beginnen met een on-aantastbare definitie van het begrip cultuur. Er is echter zulk een uitgebreide verscheidenheid van definities, dat van een dergelijk met de deur

in huis vallen bezwaarlijk een bijdrage tot beter begrip kan worden verwacht. Kroeber en Kluckhohn telden er in 1951 een goede 160.⁷ De moeilijkheid ligt minder in een gebrek aan communis opinio over de zaak zelf dan in de uitzonderlijk wijde omvang van het begrip, die het noodzakelijk maakt de voornaamste implicaties van dit begrip cultuur voorzichtig af te tasten alvorens wij ons op onze beurt aan een definitie wagen.

Het woord cultuur zelf geeft gemakkelijk aanleiding tot verwarring en misverstand. Het komt van het Latijnse woord *cultura*, verzorging, bebouwing, landbouw. Het is van huis uit een agrarisch begrip en in die zin gebruiken wij het nog wanneer wij van de tabakscultuur van Amersfoort of Deli spreken of van de bevolkingsrubbercultuur op Sumatra. Merkwaardig is, dat in deze zin het woord cultuur een *s*-meervoud heeft. Velen van ons hadden vroeger wel een neef in de cultures; die was dan in de suiker of in de bergcultures: thee, koffie, of rubber. Wanneer men het over de beschavingspatronen van mensen heeft, spreekt men niet over cultures, maar over culturen of, kortweg, cultuur.

Er is verschil tussen cultuur en culturen. Culturen slaat op de diverse culturen van onderscheiden volken, bijv. de culturen der Noordamerikaanse Indianen. Men kan dan onderscheid maken tussen de cultuur der Irokezen, die der Comanche, der Hopi etc. Maar het enkelvoud betekent ook cultuur in het algemeen, d.w.z. het verschijnsel, dat mensen cultuur hebben. Het heeft bovendien nog een andere, oudere betekenis, die dichter bij de agrarische oorsprong van het woord staat, nl. die van gecultiveerd zijn, beschaafd, welopgevoed zijn. Men spreekt dan van cultuur hebben of men zegt, dat meneer *x* een man van cultuur is. Men bedoelt dan dat *x* met verstand over Plato kan spreken en begrip opbrengt voor de fuga's in Bachs *Wobltemperierte Klavier*. Wanneer men voor deze deugden minder eerbied heeft dan onze grootouders, kan men ook zeggen, dat *x* een typisch alpha-mannetje is.

Er zijn definities van cultuur, die op dit aspect van gecultiveerdheid, van boven de gewone maat uitsteken, de nadruk leggen. Huizinga heeft er eens één zo gegeven. Hij had daar toen een speciale bedoeling mee. Zij is namelijk te vinden in zijn *Schaduwen van Morgen*, waarin hij (anno 1935) het nationaal-socialisme te lijf ging. De definitie is een leerzaam voorbeeld van een normen stellende omschrijving: 'Cultuur als gesteldheid van een gemeenschap is aanwezig, wanneer de beheersing van natuur op materieel, moreel en geestelijk gebied een toestand gaande houdt, die

boger en beter is dan de gegeven natuurlijke verhoudingen meebrengen, met als kenmerken een harmonisch evenwicht van geestelijke en stofelijke waarden en een in hoofdzaak homogeen bepaald ideaal, waarheen de activiteiten van de gemeenschap samenstreven.⁸ Het viel niet moeilijk aan de hand van deze definitie aan te tonen, dat het nationaal-socialisme verval van cultuur betekende. Een ethnoloog of socioloog kan er echter niets mee beginnen. Toegepast op de ontwikkelingslanden zou men uit deze omschrijving moeten concluderen, dat de volken daar geen cultuur hebben omdat zij op materieel gebied een toestand gaande houden, die lager en slechter is dan de gegeven natuurlijke verhoudingen meebrengen. En toch hebben die mensen cultuur: zij hebben een taal geleerd, zij zijn evenals wij door hun ouders en oudere verwanten opgevoed, zij hebben bepaalde leefregels, gewoonten en ritën, godsdienstige voorstellingen, technieken en een geordende samenleving, kortom alles wat door leren en overdracht van generatie op generatie verkregen is, datgene dus wat wij als cultuur stelden tegenover hetgeen erfelijk bepaald is.

Een voor ons doel bruikbare definitie van cultuur zal dus uitdrukking moeten geven aan het feit, dat het in cultuur gaat om menselijke levensuitingen, die niet erfelijk bepaald zijn. Het gaat er dus in de cultuur niet om, dat de mens zich voortbeweegt, eet of zich voortplant, maar hoe hij dat doet. Het zijn cultureel bepaalde regels, die de mens ertoe nopen bij een begrafenis langzaam te schrijden, op het voetbalveld te rennen, in de kerk te knielen. Hoe en wat de mens eet is cultureel bepaald; het kan met de vingers, met stokjes, met mes en vork of met een vork alleen. Engerlingen zijn een lekkernij in Australië, terwijl wij ervan griezelen. Het liefdesspel van de Trobriander (Melanesië) is anders dan dat van een Europeaan en de huwelijksvormen van verschillende volken vertonen grote verscheidenheid.

Opvallend is de variabiliteit van het gedrag; het is bij de ene groep heel anders dan bij de andere. Het menselijk gedrag vertoont hierin diepgaande verschillen met het gedrag van dieren, dat bij alle populaties van een zelfde species een ongeveer identiek patroon volgt. Er is ook bij dieren wel een marge van leren; zo jagen de Afrikaanse leeuwen doorgaans solitair of met zijn beide; in Kenya echter opereren zij in groepen waarbinnen de functies verdeeld zijn. Zij behoren tot dezelfde species als de andere Afrikaanse leeuwen.⁹ Dat echter is een uitzondering. In het algemeen is van een keuzemogelijkheid als bij mensen geen sprake. Wanneer binnen de species functieverdeling een rol speelt, zoals bij bijen

en termieten, is het verschil in functie somatisch gedetermineerd en niet een zaak van vrije keuze. Het sociaal gedrag dezer dieren is niet een gevolg van cultuur, maar van erfelijke bepaaldheid.

Ook de zgn. taal der dieren verschilt sterk van wat wij bij mensen taal noemen. De geluiden, die zij uitstoten, zijn expressies van bepaalde bevindingen van het dier die, voor zover wij kunnen nagaan, alleen signalen zijn maar geen symbolen, d.w.z. dat zij als middelen van communicatie gebonden zijn aan bepaalde situaties. Met het woord ligt dat anders. Het heeft een zelfstandig bestaan, dat het signaal mist. Het woord vermag een in de werkelijkheid niet gegeven situatie op te roepen, stelt spreker en hoorder in staat om zich buiten de aanwezigheid van het door het woord betekende daarmee bezig te houden. Het ontzaglijke belang daarvan wordt nergens beter door geïllustreerd dan door de geschiedenis van Helen Keller, het doofstomme, blinde kind, dat de betekenis van het symbool ontdekt. Opgegroeid als een klein dier, van alle menselijke communicatie verstoken, komt het meisje op haar zesde jaar onder de leiding van een merkwaardig begaafde gouvernante, Miss Sullivan, die begint met door middel van in de hand gekriebelde lettertekens het kind woorden te leren. Aanvankelijk gaat dat moeilijk, maar dan gebeurt het. Op een ochtend brengt Miss Sullivan het kind naar de pomp, waar ze het teken voor water in Helens hand maakt, terwijl ze haar kroes vult. 'De gewaarwording van het koude water, die daarmee samenging, scheen haar te treffen. Zij liet de kroes vallen en bleef stokstijf staan. Er kwam een nieuwe uitdrukking op haar gezicht en zij spelde enige malen het woord "water". Toen ging zij op den grond zitten, wees op de pomp en vroeg plotseling naar mijn naam. Ik spelde "juf"... Op den weg naar huis was zij zeer opgewonden en leerde de namen van alles wat zij aanraakte, zoodat in een paar uur haar woordenschat met dertig nieuwe vermeerderd werd.'¹⁰ Het was het begin van een nieuw leven. Helen Keller is opgegroeid tot één van de meest belangwekkende vrouwen in de geschiedenis, die ondanks haar zeer ernstige handicap met succes universitair onderwijs volgde. Die ochtend bij de pomp heeft het kind het symbool ontdekt, het woord, dat macht geeft om over de dingen te handelen. Het is een ochtend van menswording. Het woord is het wonderlijke geschenk, dat elk mens – de meest primitieve en de meest moderne – van zijn opvoeders al lerend ontvangt.

Een definitie van cultuur zal zich niet mogen beperken tot het feit, dat het in cultuur gaat om menselijke levensuitingen, die niet erfelijk

bepaald zijn. Er hoort iets bij: zij worden van geslacht op geslacht overgedragen. Op dit punt echter wordt het zaak voorzichtig te zijn. De term *leren* kan hier verwarring wekken. *Leren* suggereert een opzettelijk bezig zijn en dat behoeft doorgaans niet het geval te zijn. Buiten de school – die een laatkomer is in de geschiedenis der mensheid – verloopt het leerproces grotendeels onopzettelijk, soms als spel, vaak onbewust als vanzelf. Dit als vanzelfsprekend imiteren, dit gedachteloos overnemen van ideeën en gewoonten, wordt nauwelijks nog door de term *leren* gedekt. Van veel meer belang echter is het feit, dat in die overdracht nog geheel andere factoren een rol spelen. Het kind leert en imiteert niet alleen, het reageert ook. Het is een zelf, dat uit zichzelf reageert op zijn milieu, d.w.z. op het totale complex gevormd door opvoeders, andere mensen en het natuurlijk milieu waarin het opgroeit. Zo schrijft Barnouw het afhankelijke in het optreden der Wisconsin Chippewa Indianen toe aan de bangmakerij voor geesten en toverij, waarmee ze worden opgevoed, aan de neiging van ouderen om jongeren in het ongewisse te laten omtrent hetgeen aan gebeurtenissen voor de deur staat en aan het ceremoniële vasten op veel te jeugdige leeftijd, alle factoren, die het kind doen opgroeien in onzekerheid, met een grote behoefte aan meerdere geborgenheid en met rancune tegenover de vader-figuur in zijn omgeving.¹¹ Op soortgelijke wijze legt Goodenough verband tussen de ongeregelde en vaak onvoldoende voeding van het kind op Truk en de gewoonte bij feesten de feestgever geheel 'leeg' te eten,¹² d.w.z. zoveel te eten, dat hij op een gegeven ogenblik beschaamd erkennen moet zijn gasten niets meer voor te kunnen zetten. De hier beschreven opvoedings-situaties zijn voor opvolgende generaties ongeveer identiek, met als gevolg overeenkomstige attitudes in die generaties. Cultuur heeft dan ook duidelijke permanentie, blijft dezelfde van geslacht op geslacht.

Zij blijft evenwel niet volmaakt dezelfde. Cultuur is wel permanent, maar cultuur verandert ook. Elke cultuur verandert, hetzij langzaam, hetzij snel. Barnett heeft er terecht op gewezen, dat cultuurverandering, innovatie, een normaal verschijnsel is, dat overal voorkomt. De stimuli, waarop de mens reageert, zijn nooit geheel identiek en de omstandigheden, waaronder deze stimuli gepresenteerd worden, wisselen voortdurend. De vaak voor uiterst geborneerd versleten primitieven behoeven een grote mate van inventiviteit om zich in leven te kunnen houden in een hun maar al te vaak vijandige, wispelturige natuur. Inventiviteit is niet aan cultuur of ras gebonden. De mens moet telkens 'iets doen' en al

doende verandert hij zijn cultuur. Elke cultuur ondergaat verandering; sommige van die veranderingen worden opzettelijk nagestreefd, terwijl andere een gevolg zijn van ongewilde veranderingen in het milieu.¹³ Voorbeelden van gewilde veranderingen treft men in de mode, een niet tot Europa beperkt verschijnsel. Barnett geeft aardige, overeenkomstige voorbeelden van Samoa: 'every woman has her own design for tapa cloth... every person is expected to improvise songs and dance steps for himself.'¹⁴ Het voorbeeld is interessant, want het demonstreert, dat veranderingen niet altijd diepgaande veranderingen behoeven te zijn. De meeste van deze veranderingen zijn variaties op een zichzelf in hoge mate gelijk blijvend thema. Dit laatste geldt ook voor de westerse mode. Diep ingrijpende veranderingen, zoals de ontdekking van het wiel, van het gebruik van dierlijke trekkracht, van de stoommachine of van de overbrenging van energie door elektriciteit, zijn zeldzaam*.

Uit dit alles volgt, dat een definitie van cultuur ook aandacht zal moeten schenken aan het feit, dat cultuur wordt overgedragen door intermenselijk verkeer en dat door die overdracht cultuur permanentie heeft, maar niet een volkomen permanentie, aangezien ze tegelijk verandert, hetzij in en door het proces van overdracht, omdat de reacties van een volgende generatie altijd weer iets verschillen van die van de vorige, hetzij omdat volwassen individuen de gewoonten en gebruiken veranderen door invoering van nieuwigheden.

Toch is met dit alles het begrip cultuur nog geenszins voldoende omschreven. Het feit, dat cultuur wordt overgedragen, houdt in dat cultuur niet een zaak is van het individu, maar altijd aan verschillende individuen gemeen. De wijze, waarop die overdracht geschiedt, houdt bovendien in, dat tot die individuen personen behoren van beiderlei sexe en van verschillende generatie en leeftijd**. Lieden, die dezelfde cultuur ge-

*. Daarmee is uiteraard niet ontkend, dat uitvindingen, belangrijke uitvindingen die grote gevolgen hebben inbegrepen, frequenter zijn in een op verandering en uitvinding gerichte cultuur dan in een beschaving die sterk gebonden is aan de traditie.

** Generatie en leeftijd dienen goed onderscheiden te worden. Een generatie wordt gevormd door de personen, die in een stamboom op dezelfde horizontale lijn geplaatst worden. Het begrip leeftijd ziet op het aantal jaren gelegen tussen het heden en de geboorte van het individu welks leeftijd in beschouwing genomen wordt. Personen van dezelfde leeftijd behoeven niet per se tot dezelfde generatie te behoren, aangezien er vrij belangrijke leeftijdsverschillen kunnen optreden tussen personen van dezelfde generatie.

meen hebben, vormen met elkander een groep, d.w.z. een verzameling van individuen, die met elkander regelmatige en min of meer permanente betrekkingen plegen te onderhouden. Dit laatste kan men nog nader specificeren; in de groep plegen de individuen zich jegens de medeleden van hun groep (en ook jegens buitenstaanders maar dan vaak op andere wijze) te gedragen op een specifieke, voorspelbare en door partijen voorziene wijze. Binnen de groep hebben de individuen rechten en plichten.¹⁵

Een groep kan heel groot zijn, maar ook heel klein. Het kan een gezin zijn maar ook een familie, een clan, een dorp, een stam, of een volk. Aan welk daarvan verbinden wij nu het begrip cultuur in die zin, dat zij wordt aangemerkt als de groep waartoe alle dragers van één bepaalde cultuur behoren? Een gezin staat nooit op zichzelf en ook een familie of clan niet. Het zijn groepen, die bij voorkeur hun huwelijkspartner buiten de eigen groep zoeken en reeds uit dien hoofde komen zij niet in aanmerking om als de gezamenlijke dragers ener een cultuur representerende groep te worden aangemerkt, ook al moet erkend, dat sommige van die groepen onderling op bepaalde wijze verschillen kunnen. Ook bij ons kennen wij families met eigen tradities. Zo heeft men, in ander milieu, clans met eigen tradities en enkele gespecialiseerde gedragspatronen. Dit willen wij echter over het hoofd zien en zo blijft dus als eenheid alleen een stam of een volk over, waarbij wij in beide gevallen daaronder verstaan een groep, die zich haar saamhorigheid door eenheid van taal, cultuur of politieke organisatie bewust is met, in het begrip stam, een accent op gemeenschap van afstamming, in het begrip volk, op gemeenschappelijke politieke organisatie. Edoch, het begrip volk kan ook gebruikt worden om een groep stammen aan te duiden, welke gekenmerkt zijn door grote overeenkomst in taal en cultuur, doch door onderlinge veten geen spoor van gemeenschappelijke organisatie vertonen. Wij hebben met werkelijkheden te doen, waarop wij onze classificatie-begrippen pogen toe te passen, niet met fabrieksgoed, dat op grond van een bepaalde klassenindeling ontworpen is. De toepassing van een zo eenvoudig lijkend begrip als stam stuit in Australië op de grootste moeilijkheden. Zichzelf als stam onderscheidende groepen ontbreken er; de grenzen zijn nergens nauwkeurig te trekken en de verschillende exogame, d.i. buiten eigen groep huwende lokale groepen onderhouden een wijd vertakt net van relaties, waarvan de grens nergens door een allen omspannende lijn valt aan te geven. Elke groep heeft haar eigen net van relaties en die netten overlappen elkaar en breiden zich naar alle zijden

uit, telkens andere lokale groepen daarin betrekkend. Eigennamen van stammen ontbreken meestal, zoals dat ook op Nieuw-Guinea vaak het geval is.

De moeilijkheden met betrekking tot de omschrijving der de cultuur dragende groep zijn niet tot Australië of Nieuw-Guinea beperkt. Dicht bij huis blijvende kunnen wij spreken van de cultuur van Staphorst. Wij denken dan o.a. aan bepaalde, nogal opschudding verwekkende methoden ter handhaving van de publieke moraal, die alleen in Staphorst gebruikelijk zijn. De cultuurdragende groep is dan het dorp Staphorst. Wij kunnen echter ook spreken van de plattelandscultuur van de kop van Overijsel en dan verandert het beeld. Nog sterker verandert het, wanneer wij spreken van de Nederlandse cultuur. Wij denken dan aan onze taal, de binnenschipperij, de polders en onze unieke verzuiling. Als cultuur echter maakt de Nederlandse cultuur deel uit van de Westeuropese, die wij nauwkeurig onderscheiden van de Zuideuropese en de Noordamerikaanse. In die onderscheiding spelen weer andere motieven een rol, die ieder naar believen kan opsommen. Over het geheel spreken wij weer als de moderne beschaving – een woord dat wij hier als synoniem voor cultuur gebruiken – en de dragers daarvan vormen toch ergens een soort eenheid. Er begint zelfs zo iets te ontstaan als een wereldcultuur. *Ze is nog ephemer van inhoud, maar dat geldt ook van de groep, die haar draagt, de wereldsamenleving.* Toch bestaat er zo iets; ieder, die wel eens een conferentie heeft meegemaakt van de Verenigde Naties of één harer organen, heeft iets ervaren van de verrassende ontdekking, dat uit eindeloos geharrewar tussen vertegenwoordigers van een 120 naties ten slotte toch overeenstemming geboren wordt over de uitvoering van een bepaald, soms zelfs gedetailleerd plan of werkprogramma.

Wanneer men spreekt over een cultuur dient dus de groep, welke men als drager dier cultuur op het oog heeft, nauwkeurig omschreven te worden. Dat geldt binnen elk gebied. Men kan spreken over de cultuur van Oost-Afrika, maar als men de zaak wil detailleren moet men nauwkeurig gaan onderscheiden tussen de cultuur der Masai, die van de Kikuyu of de Sukuma en hoe de diverse, soms sterk van elkaar verschillende stammen en stamgroepen maar heten mogen. Doch welke groep men ook op het oog heeft, het gaat bij cultuur altijd om een bij uitstek sociaal verschijnsel.

Wij kunnen thans een voorlopige balans opmaken. Het gaat in het begrip cultuur dus om de niet-erfelijke levensuitingen der leden van een nader omschreven mensengemeenschap, die van generatie op generatie worden overgedragen en aan alle leden der groep min of meer gemeen zijn, die min of meer permanent zijn en toch een mogelijkheid tot verandering insluiten. Als proeve van een definitie valt er wel het een en ander op aan te merken. 'Min of meer' is al aanstonds een nare term in een definitie. De moeilijkheid ligt in die niet-erfelijke levensuitingen, die niet voldoende gelimiteerd zijn. Wanneer het om alle levensuitingen gaat, lopen wij vast in een onafzienbaar conglomeraat van losse feiten zonder verband. Het gaat ons niet om op zichzelf staande gedragingen, maar om gedrag; niet om opwellende gedachten, maar om ideeën en voorstellingen die invloed uitoefenen op het gedrag. Het gaat om regels van gedrag, om ideeën en voorstellingen, die het denken en doen reguleren. Wanneer een cultuur onveranderlijk ware, zou men voor de kennis van een cultuur kunnen volstaan met een inventarisatie van zeden en gewoonten – d.i. van de gedragsregels – en van de binnen de cultuur algemeen aanvaarde inzichten, ideeën en voorstellingen. Maar een cultuur is niet *onveranderlijk en bovendien zijn er altijd mensen, die van bestaande regels afwijken*. Beide verschijnselen kunnen samengaan. De overtreding van heden kan de regel worden van morgen, omdat zij een nieuwe ontwikkeling inluidt. De afwijkingen van de regel zijn dus ook belangrijk. Zij zijn dat eveneens, wanneer zij niet een nieuwe ontwikkeling inluiden. Veel van die afwijkingen behoren bij het normale patroon, zijn symptomen van spanningen binnen de groep, welke samenhangen met de regels der cultuur. Overtredingen van de regels zijn even belangrijk voor ons inzicht in de samenhang der verschijnselen binnen een cultuur als de regels zelf. De gewoonte van duelleren, zoals die in bepaalde kringen bestond, was karakteristiek voor de cultuur van die groep, ook in de periode, dat het verboden was. Evenzo is een bepaald *dédain* voor maximum-snelheden een typerende karaktertrek van – onder meer – de Nederlandse autorijder, waarin hij verschilt van de Amerikaanse. Een goede definitie van cultuur zal er dus rekening mee moeten houden, dat overtredingen en afwijkende inzichten even belangrijk kunnen zijn als regels en heersende ideeën.

Het komt ons voor, dat zulk een definitie nog aan iets anders uitdruk-

king dient te geven, aan het feit nl. dat die regels en algemene ideeën, overtredingen en afwijkende inzichten, onderling samenhangen. Men kan geen schrift verwachten in een maatschappij die in het stenen tijdperk leeft, noch gesanctioneerde rituele sexuele promiscuïteit in een gemeenschap, welke het monogame huwelijk als een heilige instelling beschouwt. Het feit, dat er tussen de verschillende uitingen ener cultuur onderling enig verband bestaat, wil echter niet zeggen, dat een cultuur een harmonisch geheel moet zijn van ideeën en gedragingen. Alle menschelijk handelen is dusdanig contradictoïr, dat men iets dergelijks bepaald niet verwachten mag. Dit contradictoïr zijn betekent evenwel niet, dat het onsystematisch zou zijn. De contradicties in een cultuur kunnen elkaar bevestigen en versterken en aldus toch een sluitend geheel vormen van op met elkander strijdige strevingen en begeerten gebaseerd gedrag. Ook in het handelen van individuen is dat stellig geen zeldzaamheid en daarmee raken wij een ander facet van het begrip cultuur, dat bepaald onze aandacht behoeft.

Eén van de gevaarlijkste fouten, die men maken kan, is cultuur te beschouwen als een soort ding, iets, dat men bij wijze van spreken in de hand kan nemen. Men heeft cultuur wel een superorganisme genoemd. De uitdrukking is verwerpelijk, ofschoon er natuurlijk wel aanleiding toe bestaat in deze trant te spreken, vooral wanneer men zijn aandacht richt op de nauwe samenhang van de verschijnselen binnen één bepaalde cultuur, waar het één het ander beïnvloedt. Maar al het water van de zee wast niet af, dat cultuur als geheel van menselijke levensuitingen alleen bestaat in en door mensen. Ze heeft haar *locus*, haar meetkundige plaats, in de mens, d.w.z. in individuen. Ze komt uit de individuen en wanneer men behoefte heeft aan een gepointeerde uitspraak hierover, kan men beter zeggen, dat de mens zijn cultuur *is*, dan dat hij ze heeft. Mensen veranderen met de cultuur, de cultuur met de mensen. De manier, waarop mensen leven en handelen, is de manier van hun cultuur. Het is zo zeer de manier van hun cultuur, dat ze zich in het geheel niet bewust zijn, dat hun handelen cultureel bepaald is. Integendeel, men is geneigd de regels, die men volgt, als natuurlijke regels te beschouwen. Zo bijv. de gewoonte om drie maal daags te eten. Wij vinden het niet alleen heel ongewoon wanneer andere volken maar twee maal daags eten, maar onnatuurlijk en wij verwijzen dan naar onze kinderen, die op etenstijd thuis komen met 'honger'. Het natuurlijke van die 'honger' is in feite niet meer dan een normale, natuurlijke reactie op een op zichzelf

willekeurige regelmaat. Wij kunnen het ook zo stellen, dat onze cultuur ons in hoge mate tot tweede natuur is geworden. Zo vinden wij het natuurlijk om onze waarnemingen zoveel mogelijk in getallen uit te drukken, zodra het gaat om de aanduiding van oppervlakten, inhouden, gewichten of tijdsduur. *Tal van volken doen dat niet, zouden het niet eens kunnen, omdat in hun taal de daarvoor geëigende telwoorden en andere woorden ontbreken.*

Taal levert de meest overtuigende voorbeelden van het nauwgezet volgen van regels van welker bestaan wij ons niet of nauwelijks bewust zijn. Wij volgen nauwkeurig de regels van klankwetten en grammatica zonder ons een ogenblik bewust te zijn, dat wij regels volgen. We behoeven het bestaan ervan zelfs niet te vermoeden om onze moedertaal zonder fouten te spreken. We kunnen ook wel eens twijfelen aan wat de correcte wijze van zich uitdrukken is en dan doen we een beroep op wat we ons taalgevoel noemen. Er bestaat natuurlijk geen taalgevoel in de zin van een specifieke, op taalgebruik afgestemde emotie. Het woord gevoel refereert hier niet aan een emotie, maar aan een vaagheid, het bewustzijn van het bestaan van een regel, die we niet onder woorden kunnen brengen. Zulke vage regels vindt men ook buiten het taalgebruik. Zo laten we ons weer door zulk een geheimzinnig gevoel leiden, wanneer we iemand voorstellen elkander te tutoyeren. Daar zijn geen regels voor te geven; dat hangt van de persoon af, zegt men dan, maar men bedoelt, dat de regels zo subtiel zijn, dat wij geen kans zien ze te formuleren. En toch lukt het ons, om grove fouten te vermijden.

In grote lijnen handelen wij in overeenstemming met de eisen onzer cultuur. De psychiater Fromm, sprekende over de industriële revolutie, heeft erop gewezen, dat die gehele revolutie onmogelijk geweest zou zijn, indien er in Engeland toen niet een generatie van mensen geleefd had met al die werklust, die overgave aan taken, die nauwgezetheid en toewijding, welke voor de opbouw der industrie onder die omstandigheden onontbeerlijk waren. 'Men have to be conditioned in such a way that they want to act as they have to act, and at the same time find gratification in acting according to the requirements of their culture.'¹⁶ Men kan het ook anders zeggen: de persoonlijkheid van het individu is zo gevormd, dat zij de haar eigen uitdrukking vindt in de vormen der cultuur.

Wij zitten hiermee in een veld van moeilijkheden. Voor ons is persoonlijkheid een begrip om het verschil aan te geven tussen individuen, ook en vooral tussen individuen van dezelfde cultuur – de onze. Moeten wij

dan plotseling aannemen, dat al die persoonlijkheden binnen onze cultuur, die wij altijd als uitermate gevarieerd gezien hebben, zo op elkaar lijken, dat we ze als één type beschouwen kunnen? Dat is, inderdaad, wat in de anthropologische theorie gebeurt, wanneer ze spreekt over 'cultural personality', waarmee een type van persoonlijkheid wordt aangegeven, dat past bij een bepaalde cultuur en dat, als type, niet aldus in de werkelijkheid behoeft voor te komen en toch al datgene aangeeft wat in meerdere of mindere mate de persoonlijkheid van alle tot die cultuur behorende personen karakteriseert.

De moeilijkheid steekt deze keer niet in het begrip cultuur, maar in het begrip persoonlijkheid. Het is nog slechter omschreven dan het begrip cultuur: de twintig definities van persoonlijkheid, die men in het boek van C. S. Hall en G. Lindzey, *Theories of Personality*, behandeld vindt, wijken onderling nog meer af dan de 160 definities van cultuur, die door Kroeber en Kluckhohn besproken werden. De oorzaak van de moeilijkheid ligt in dit geval daarin, dat de theorie over de persoonlijkheid is opgebouwd op psychologisch materiaal ontleend aan de westerse cultuur, exacter uitgedrukt, aan waarnemingen verricht op personen, die tot de westerse cultuur behoren. De verschillen tussen de individuen liggen hier vooral in het vlak van emoties en waarden. Betreft men personen uit andere culturen in de vergelijking, dan komen er nog heel andere dingen kijken. Dan moet ook aandacht gegeven worden aan verschillen in kennis en classificatiesysteem, aan verschillen in wereldbeschouwing en levensvisie, die veel sterker uiteenlopen dan binnen de sfeer der westerse cultuur het geval is. Wanneer men het erover eens is, dat persoonlijkheid te maken heeft met datgene wat een persoon karakteriseert en het eigenlijke van het individu aangeeft, dan zal men, zodra men aan transculturele vergelijking begint, dit cognitieve aspect niet mogen negeren. De noodzaak ook dit aspect binnen het begrip persoonlijkheid te betrekken is het duidelijkst van al gedemonstreerd in het van 1963 daterende boek van W. H. Goodenough, *Cooperation in Change*, een boek, dat geschreven werd voor medewerkers aan ontwikkelingsprojecten en zgn. Jongeren-Vrijwilligers. Goodenough benadert het begrip cultuur vanuit een nieuw gezichtspunt, dat van de cultuur van het individu, de 'private culture', uitgaande van de juiste gedachte, dat elk individu zijn cultuur op specifieke, zeer individuele wijze vertegenwoordigt. Wie even nadenkt, zal moeten toegeven, dat die 'private culture' weinig anders is of zijn kan dan juist ditzelfde slecht omschreven

begrip persoonlijkheid, het geheel van gedrags- en gedachtenpatronen, dat karakteristiek is voor de levensuitingen van een bepaald individu. Het is een aspect, waar Goodenough verder niet op ingaat, maar dat verandert aan de zaak niet. Elk individu vertegenwoordigt zijn cultuur op specifieke wijze en die specifieke wijze is zijn persoonlijkheid. De verschillen in persoonlijkheid binnen een cultuur kunnen in het oog van de deelhebbers aan die cultuur uitermate groot en talrijk zijn, maar zodra men er de vergelijking in betreft met deelhebbers aan andere culturen springt in het oog, dat al die verschillende persoonlijkheden binnen de eerste cultuur ondanks hun onderlinge verscheidenheid nog bijzonder veel gemeen hebben, terwijl zij met persoonlijkheden uit andere culturen verschillen in tal van dingen, waaraan bij de vergelijking binnen de cultuur geen aandacht is besteed en die daarom impliciet gebleven zijn, dingen dus, die eerst bij transculturele vergelijking expliciet worden. Het is met die verschillen in persoonlijkheid als met een ijsberg. Wat bij vergelijking binnen de cultuur blijkt, is niet meer dan het ene tiende dat boven water steekt. De massa van de ijsberg, negen tiende van het geheel, merkt men pas op, wanneer men onderduikt in transculturele vergelijking. In dat negen tiende van de berg, dat zich onder water bevindt, ligt het cultuurverschil.

Men mene overigens niet, dat met deze samenhang van cultuur en persoonlijkheid iets nieuws gezegd is. Het tegendeel is waar. Van die samenhang wisten wij al lang. Een onweerlegbaar getuigenis daarvan vindt men in begrippen als nationaal karakter en stijlperiode, begrippen, die al heel lang een rol spelen in allerlei beschouwingen. Hun betekenis voor het begrip cultuur werd op bijzonder heldere wijze in het licht gesteld door Ruth Benedict in haar boek *Patterns of Culture* (1934) waarin zij, van deze feiten uitgaande, wees op de zeer sterk uiteenlopende vorming van het karakter bij drie verschillende stammen, de Zuñi van New Mexico, de Kwakiutl van Vancouver en de Dobu van de d'Entrecasteaux Eilanden in Melanesië. Bij de eersten wordt nadruk gelegd op verdraagzaamheid en vriendelijkheid, bij de Kwakiutl op wedijver, pochen en elkander overtroeven, bij de Dobu op onderling wantrouwen en wrok, welke zich uit in toverij. Het meest frappante feit vindt men in een verhaal over de Dobu. Daar was één man die vrede had met iedereen en die aan toverij niet meedeed. Wij zouden zeggen, dat hij de enige normale figuur was onder de Dobu, maar deze dachten daar heel anders over. Zij wezen hem hun beschrijver aan als de dorpsgek. Zo is wat in de

ene cultuur voor normaal gehouden wordt, abnormaal in de andere en omgekeerd. Trouwens, trance-verschijnselen, welke men heden ten dage in Europa en Amerika als een neurose beschouwt, werden in deze zelfde landen enige eeuwen terug onder bepaalde omstandigheden opgevat als een genadegave en algemeen aldus gewaardeerd. Elke cultuur heeft voorkeur voor bepaalde karaktertrekken, welke vorming door de opvoeding in de hand wordt gewerkt. De nauwe samenhang tussen cultuur en persoonlijkheid is door Ruth Benedict op bijzonder fraaie wijze gedemonstreerd. Ongeveer gelijktijdig – en zelfs iets eerder – werden soortgelijke gedachten op zeer bondige en heldere wijze geformuleerd in een paar korte opstellen van de Amerikaanse ethnoloog en linguïst Sapir.¹⁷

Wij zijn nu in staat het begrip cultuur wat meer vorm te geven. Wij weten nu, dat het gaat om een geheel van niet-erfelijke levensuitingen welke binnen een groep van generatie op generatie worden overgedragen, welk geheel een permanent karakter heeft en toch veranderingen niet uitsluit. Voorts is komen vast te staan, dat die levensuitingen een zekere samenhang vertonen en dat zij de bewuste en onbewuste uitingen zijn van individuele mensen wier respectieve persoonlijkheden of karakters voor die cultuur kenmerkende overeenkomsten vertonen. Voor wij nu trachten dit alles in een definitie samen te vatten, rijst nog een vraag. Het feit, dat wij in die definitie de persoonlijkheid der levende mensen willen betrekken, legt een sterk accent op de gedrags- en gedachtenpatronen, die in het heden actief werkzaam zijn. Dat is op zichzelf juist, want het kan leiden tot een cultuurbegrip, dat ruimte biedt voor aandacht aan cultuurverandering, iets, wat in het verband van dit boek van bijzondere waarde is. Maar cultuur heeft ook een verleden; wij hebben erop gewezen, dat ze ook iets permanents heeft. Mag men dit veronachtzamen?

Er bestaat inderdaad een sterke neiging dit verleden buiten het eigenlijke cultuurbegrip te stellen. Men vat dan al datgene, wat wij vroeger materiële cultuur noemden, de produkten van techniek, handwerk en kunst, samen onder het begrip *culturele artefacten*. Anderen gaan nog verder en vatten onder het begrip 'cultural artefact' alles samen, wat in gereede vorm voor ieder te zien of te gebruiken is, dus ook boeken, produkten van wetenschap en woordkunst, bij Goodenough ook instituties en gebruiken, d.i. duidelijk geformuleerde gedragsregels. Men rekent dit alles dan niet langer tot de cultuur in eigenlijke zin, maar tot het sociaal of cultureel milieu. Geheel ongelijk hebben zij, die zo denken, na-

tuurlijk niet. Zoals voor de Bosjesman de Kalahari-woestijn het alles beheersende fundament van zijn leven is, zo is het de steenwoestijn van Manhattan voor de New-Yorker. Die vergelijking kan men maken. En toch is zij niet geheel juist, want de Kalahari-woestijn is een onveranderlijk gegeven en Manhattan niet. Wat men culturele artefacten noemt, is, ook als puur materieel bezit, meer dan materieel bezit alleen. Het is tegelijk geestelijk bezit en als geestelijk bezit oefenen deze 'cultural artefacts' een werking uit, die verder reikt dan die van het natuurlijk milieu. Het gaat hierin niet alleen om de kunst, welke telkens oude meesters herontdekt, die zodoende nieuwe invloed uitoefenen. Het gaat om onze materiële cultuur als geheel, die een geweldige bron van inspiratie is. De eerste auteur, die over cultuurverandering schreef op een wijze, die ook vandaag nog betekenis heeft, Ogburn, baseert zijn gehele betoog – en waarlijk niet ten onrechte – op de invloed der materiële cultuur en de niet te stuiten ontwikkeling der techniek.¹⁸ Ook het verder verwijderde verleden is altijd weer een bijzondere bron van inspiratie. Men kan door Parijs wandelen en al de beelden, die men in de gazons en op de bruggen tussen het Louvre en de Arc de Triomphe ziet, lelijk vinden en toch het geheel als imposant en prachtig bewonderen, en dan tegelijk iets verstaan van een figuur als de generaal de Gaulle en zijn strijd 'pour la gloire de la France'. Het historisch milieu doet iets waartoe een natuurlijk milieu niet bij machte is. Men kan uit een definitie van cultuur het verleden niet ecarteren zonder haar permanentie aan te tasten.

Wil men met al het voorgaande rekening houden, dan kan men cultuur als volgt definiëren: *Een cultuur is het systeem der niet-erfelijke levensuitingen van de leden ener mensengemeenschap, zoals die van generatie op generatie worden overgedragen, verwerkt en veranderd, uitdrukking gevend aan de persoonlijkheid van de leden dier gemeenschap en blijk gevend van het verleden, zoals dat in het beden wordt bewaard en geactiveerd.*

Een enkel woord van toelichting is hier wel op zijn plaats. Het woord systeem kan verwarring wekken en de vraag rijst of hier niet beter gesproken kan worden van samenhangend geheel of iets dergelijks. Zegt systeem niet te veel? Het komt ons voor van niet. Een systeem behoeft niet altijd een doelmatig geordend geheel te zijn: men kan ook een systeem van tegendelen hebben. Het betekent alleen, dat er een samenhang is, welks delen invloed op elkander uitoefenen. In feite houdt het

woord systeem niets anders in dan de uitdrukking 'samenhangend geheel' en reeds uit dien hoofde verdient systeem om zijn meerdere beknoptheid de voorkeur. De definitie is toch al zo lang, te lang in feite voor een gemakkelijk gebruik. De definitie van het begrip cultuur, zoals die in 1871 door Tylor gegeven werd op de eerste bladzijde van zijn *Primitive Culture*, is nog altijd zeer bruikbaar: 'That complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society.' De meeste elementen, in het bovenstaande genoemd, zijn in deze definitie reeds verenigd, terwijl zij het grote voordeel heeft, dat zij bruikbaar is zowel voor *een* cultuur als voor cultuur in het algemeen, d.i. wanneer men de aandacht richt hetzij op het feit, dat alle mensen cultuur hebben, hetzij op het gemeenschappelijke in al die culturen of op de geschiedenis der mensheid, haar opvattend als de geschiedenis der cultuur.

Het is niet moeilijk aan deze definities nog andere toe te voegen. Wanneer men bijzondere aandacht vraagt voor de relatie tussen individu en cultuur is een bruikbare definitie: 'het geheel van gedrags- en gedachtenpatroonen, dat binnen het sociaal en fysisch milieu ener mensengemeenschap bepalend is voor het denken en doen harer leden.' Wenst men daarentegen de overdracht van generatie op generatie te beklemtonen, dan kan men met Linton ook spreken van 'the social heredity of mankind'. Zulk een definitie kan binnens een bepaald verband zeer zinvol zijn. Men behoeft niet altijd gebruik te maken van een naar betrekkelijke volledigheid strevende definitie, als men maar oog heeft voor de uitermate grote rijkdom van het begrip cultuur, dat allerlei facetten in zich vertegenwoordigt en juist daardoor zo moeilijk in een omschrijving te vangen is. Er is er niet één, die geheel voldoet, omdat elke definitie juist aan die rijkdom van schakering te kort doet.

II/EIGENAARDIGHEDEN VAN EENVOUDIGER CULTUREN

Dit hoofdstuk handelt over de verleden tijd. Al die eenvoudiger culturen van weleer zijn in beweging, een enkele uitzondering daargelaten van in groot isolement weggedoken groepjes. Wil men die beweging verstaan, dan dient men iets meer te weten van de situatie toen die beweging begon en het is daarom zaak enkele karakteristieke trekken van die situatie voor het voetlicht te brengen, die tot dat verstaan kunnen bijdragen. Nu is dat niet zo eenvoudig, want er is een haast oneindige verscheidenheid van cultuur en onder de zgn. jonge volken van vandaag vindt men niet alleen volken ontstaan uit de samenbundeling van eertijds van elkander onafhankelijke stammen en volkjes, die elk in groot isolement leefden en soms weer in tal van vrijwel los van elkaar staande maatschappijtjes uiteen vielen, maar ook volken, die kunnen terugzien op een belangwekkende geschiedenis waarin zij deel uitmaakten van grote rijken door machtige vorsten bestuurd, vorsten, die de herinnering aan hun daden nalieten in monumenten en oorkonden of ze lieten optekenen in door hofschrijvers samengestelde kronieken. De verschillen zijn zo groot, dat men met generalisaties bijzonder voorzichtig moet zijn.

ECONOMISCHE EN SOCIALE ASPECTEN

Een zeer belangrijk verschil wordt gevormd door de bestaansmiddelen. Men pleegt onderscheid te maken tussen zamelaars en jagers, herdersvolken, lagere landbouwers en hogere landbouwers. De zamelaars en jagers, waaroe men ook de vissers rekent, zijn, in wezen, slechts profiteurs van de natuur. Zij ondernemen niets, dat tot de produktiviteit der natuur bijdraagt. Zij leven dan ook doorgaans in kleine tot zeer kleine

groepen. De natuur is maar zelden zo vrijgevig, dat op deze basis belangrijke concentraties van mensen mogelijk zijn. Toch zijn er nog grote verschillen. In materieel opzicht behoren de in kleine, tussen 10 en 20 zielen tellende groepjes rondtrekkende oerbewoners van Australië tot de armsten der wereld. Zij gaan naakt, gebruiken voor beschutting meestal niet meer dan een windscherm, waarachter zij bij een vuurtje gedurende de koude nacht wat warmte moeten zoeken. Hun wapens bestaan uit een speer met stenen punt en een werphout, hun werktuigen uit een graafstok, een bakje om zaden te verzamelen, een tasje met wat andere gebruiksvoorwerpen, een paar matten en een paar stenen, die als vijzel dienen kunnen. Hun voornaamste bezit wordt gevormd door ceremoniële voorwerpen, die op afgelegen plaatsen bewaard worden. Slecht aangepast aan de natuur vormen zij een schrille tegenstelling met de Eskimo's, wier hoog ontwikkelde materiële cultuur voldoende geraffineerd is om hen in staat te stellen het in de barre ijswoestijn der arktische natuur uit te houden. Men kan hen niet meer profiteurs van de natuur noemen; zij zijn geen klaplopers op de natuur wier simpele werktuigen weinig te betekenen hebben, maar mensen die door hun voortreffelijke uitrusting en hun inventiviteit aan de natuur haar gaven letterlijk ontworstelen. Dat is een heel verschil met de zo juist genoemde Australiërs. Toch past ook hier voorzichtigheid in het oordelen; deze zelfde Australiërs hebben ondanks al hun materiële armoede een ingewikkeld stelsel van verwantschaps-betrekkingen en een merkwaardige religie tot ontwikkeling gebracht, welke uitvoerige studie meer dan waard zijn.

Onder de veehoeders kent men ook armoelijders, zoals sommige rendier-nomaden, die met hun kudden meetrekken, door het Siberische klimaat met zijn strenge winters gedwongen om over grote afstanden te zwerven. Toch zijn zij hoog ontwikkeld in vergelijking met de zameelaars en jagers, terwijl uit de vee en schapen houdende nomaden van Azië bij herhaling heersers over grote rijken zijn voortgekomen. Ook in Afrika speelt de veehouderij een rol, al heeft zij daar niet zulk een ontwikkeling bereikt als in Azië.

Het meest verbreide middel van bestaan is de landbouw, waarbij doorgaans onderscheid wordt gemaakt tussen de knollen verbouwende lagere en de granen telende hogere landbouwers. De grote betekenis van het verschil tussen beide soorten gewassen ligt niet alleen in de hogere voedingswaarde van de granen, die rijker zijn aan plantaardige eiwitten en aan vitaminen. Granen zijn ook meer houdbaar dan de meeste knolge-

wassen, men kan er voorraden van vormen. Die voorraadvorming wordt vooral belangrijk waar door invoering van dierlijke tractie ploegcultuur mogelijk is. Daar ontstaat een surplus, dat specialisering toelaat, omdat nu niet ieder meer zelf landbouwer behoeft te zijn om in zijn levensonderhoud te voorzien. De ploeg-landbouw is voor het ontstaan van stadstaten en grotere rijken van beslissende betekenis geweest. Dat wil uiteraard niet zeggen, dat die staten met hun beginnende specialisering al te vergelijken waren met de moderne staten met hun geperfectioneerde organisatie en hun bijzonder uitgebreid overheidsapparaat. Het tegendeel is het geval. De grotere rijken bestonden gemeenlijk uit een samenvoeging van binnen het geheel vrij zelfstandig opererende gebieden, waarbinnen elk der dorp- of streekgemeenschappen eveneens weer vrij sterk op zichzelf stond. Zolang verkeerswegen en geperfectioneerde vervoermiddelen ontbreken, blijft elke lokale gemeenschap sterk geïsoleerd en in hoge mate op zelfvoorziening aangewezen. Vervoer van goederen op grote schaal wordt eerst mogelijk bij een sterk ontwikkeld transportwezen. Dat betekent, dat er maar een beperkt vervoer van levensmiddelen mogelijk is. Het voornaamste produkt van het platteland, granen en knollen, heeft dus maar een beperkte markt, die, als ze er is, in hoofdzaak in de omgeving gevonden moet worden. Dat is voor het ontstaan van markten een zeer belemmerende conditie en wij zien dan ook, dat de lokale gemeenschappen in hoge mate een eigen leven leiden en hun cultuur veelszins eigen karakter behoudt, ook wanneer zij door verovering deel uitmaken van een zich over grote afstanden uitstrekkend rijk. Eerst het moderne verkeer heeft de mogelijkheid tot integratie geopend.

Wij zullen ons hier niet verdiepen in de vraag hoe de bestuursvoering der meer archaische rijken zich heeft aangepast aan de problemen, welke een gebrekkig transportwezen stelt. In die rijken heeft men desondanks kans gezien grote steden van het nodige te voorzien, een niet geringe prestatie. Dat neemt niet weg, dat de bestuursvoering buiten het centrum noodzakelijk sterk gedecentraliseerd was en de lokale satrapen grote zelfstandigheid liet. Daarenboven was die bestuursvoering beperkt; belastinginning, rechtspraak en politie waren de voornaamste taken van de machthebbers, waarbij van de rechtspraak en de politie gewoonlijk veel werd overgelaten aan de lokale gemeenschappen zelf. Toch ontbrak niet elke vorm van welvaartswork; veel bevoeiingswerken zijn juist door vorsten en hun lokale ambtenaren tot stand gebracht. Ons doel is echter niet een poging tot beschrijving te wagen van de organisa-

tie van archaische rijken; het gaat er om een globaal beeld te geven van het leven ten plattelande door de bespreking van enkele algemene of althans vrij algemene kentrekken.

Tot die vrij algemene kentrekken behoort het isolement waarin men leeft. Door het ontbreken van geregeld verkeer is men niet alleen binnen de gemeenschap sterk op elkander aangewezen, men maakt ook uit de nood een deugd en zoekt zijn relaties binnen die gemeenschap, zij het, dat men die ook wel uitstrekt tot aangrenzende gemeenschappen. Dit laatste kan heel belangrijk zijn. Mensen uit het binnenland onderhouden vaak relaties met kustbewoners om vis te kunnen krijgen in ruil voor hun landbouwprodukten. Men moet de mate van dat handelsverkeer echter niet overschatten, zelfs niet in de zogenaamde 'peasant societies', welke nauwe banden met een stad onderhouden. Contact met zulk een stad is eerst in deze eeuw belangrijk gemakkelijker geworden. Onder archaische condities is de neiging tot isolement sterk en de noodzaak elke afstand te voet af te leggen maakt het verkeer er ook niet aanlokkelijker op. Men onderneemt gemeenlijk niet dan bij uitzondering verre tochten, zij het dat ook hierin de ene samenleving aanzienlijk verschilt van de andere. Gasten van buiten zijn een betrekkelijk zeldzaam verschijnsel en één der meest opvallende kenmerken van al die gemeenschappen is dan ook de stilte, waarin men leeft. De stilte der natuur en het leven, gemaakt door de dieren, vormen hier het zich op elk uur opdringend, het alles overheersend geluid.

Een tweede belangrijk punt is de armoede aan goederen, een armoede, die vooral een armoede naar soort is. Ook wanneer men veel heeft, gelijk na een oogst het geval kan zijn, heeft men nog maar een zeer beperkt assortiment. Het vele bestaat uit veel levensmiddelen van één of twee soorten. Voor het overige is de omvang der goederen beperkt tot een huis, wat kleren, een ploeg, een hak, enig vee en een klein beetje huisraad. Het meeste van deze goederen moet (moest) men zelf maken. Men spint en weeft zelf, men bouwt zijn eigen huis en men maakt het meeste van zijn eigen huisraad. De enige specialist, die economisch echt van betekenis is, is meestal de smid. Er zijn natuurlijk lieden, die bekwaamer dan anderen zijn in houtbewerking, maar een echte dorpsstimmerman is toch al een uitzondering. Ieder leeft in hoofdzaak op dezelfde wijze, verbouwt dezelfde gewassen en doet hetzelfde als zijn buurman. Geld ontbreekt en wie iets nodig heeft, moet dat door ruil verkrijgen of aankloppen bij een familielid.

Dit laatste brengt ons op een belangrijk punt: de rol der verwantschap

in deze gemeenschappen, waar winkels onbekend zijn en markten meestal maar een beperkte betekenis hebben. Markten komen pas tot bloei waar geldverkeer is en waar dat ontbreekt of geld schaars is, is een markt op zijn best een hulpmiddel van secundaire betekenis. Wie iets nodig heeft, denkt vóór alles aan de hulp, die relaties hem bieden kunnen. Zij zijn uitermate belangrijk en de rol van die verwantschapsrelaties in de wederzijdse hulpverlening is vaak streng omschreven, in zeer primitieve gemeenschappen vaak nog veel strenger dan in de meer ontwikkelde dorpsamenlevingen van Zuidoost Azië, waar markten reeds van oudsher een rol spelen. Hier echter hebben wij vooral het oog op meer primitieve samenlevingen. Men heeft vroeger wel eens gedacht in die primitieve gemeenschappen een soort communisme te kunnen aantreffen, maar nader kennismaking heeft ons geleerd, die gedachte geheel uit het hoofd te zetten. Men vindt overal het begrip van persoonlijk eigendom en van persoonlijke rechten. Daarnaast echter vindt men ook allerlei plichten en het bestaan daarvan laat zich juist in de meer primitieve samenlevingen het best begrijpen. Waar elke markt en elke winkel ontbreekt, daar moet men op andere manier voorzien in de mogelijkheid hulp te verkrijgen, wanneer men aan iets gebrek heeft. En hoe gemakkelijk heeft men geen gebrek! Wie geen geluk heeft met vissen of jagen heeft geen vis of vlees; wie tegenslag heeft door rupsenvraat of ziekte in het gewas, heeft op een gegeven ogenblik geen eten. Dan klopt men aan bij zijn verwanten en krijgt die hulp, tenzij de vrager een onverbeterlijke klapper is – maar dat zijn er weinigen, want wie de naam heeft dat te zijn, maakt zichzelf zo onmogelijk, dat hij of omkomt of zichzelf corrigeert.

Verwantschap is dus belangrijk en wij zien dan ook, dat aan het onderhouden van verwantschapsbetrekkingen veel aandacht wordt besteed. Men streeft ernaar hun getal uit te breiden, bijv. door een bepaalde verwantschapsterm ook toe te passen op anderen, die men op soortgelijke wijze verwant acht. Men zal bijv. de generatiegenoten van moeders broer, die lid zijn van dezelfde clan of lineage (zie hieronder) als hij, vaak ook moeders broer noemen. Dat wil niet zeggen, dat er geen onderscheid is tussen de echte en de andere, de classificatoire moeders broers, maar zij delen toch tot op zekere hoogte in de relatie, in dit geval een relatie die in veel gemeenschappen heel belangrijk is, omdat de moeders broer er geldt als de vertegenwoordiger van moeders groep, de groep, die ook in een patrilineale gemeenschap na eigen groep meestal de belangrijkste is.

De termen, hier gebruikt, cisen enige toelichting. Verwantschap kan op zeer verschillende manieren worden uitgedrukt. Niet overal scheert men, zoals bij ons, alle ooms of tantes over één kam. Het kan bijv. zijn, dat een man een hechte afstammingsgroep vormt met allen, die in de rechte mannelijke lijn van zijn grootvader of overgrootvader afstammen. Wij spreken dan van een patrilineale lineage. Als zulk een lineage bijeen woont, bijv. omdat het regel is, dat de vrouw bij de man intrekt en deze wonen blijft op of bij het erf van zijn vader, dan vormt die lineage een zo hechte groep, dat er reden is om de leden van zulk een lineage als nauwer verwant te beschouwen dan familieleden, die tot een andere lineage behoren. Men zal vaders broers en vaders vaders broers zoons dan niet oom, resp. oudoom noemen, maar bijv. ook vader, het equivalent van ons woord oom bewarende voor moeders broer, voor vaders zusters man en voor moeders zusters man, elk met hun generatiegenoten binnen hun lineage. Er zijn natuurlijk nog andere systemen van benoeming van familieleden mogelijk; er zijn er talloze. Het is ook mogelijk, dat de lineage verdere uitbreiding krijgt en men zich de man niet meer herinnert van wie de lineage-genoten afstammen; in zulk een geval spreken wij van een clan omdat de afstamming der clangenoten getraceerd wordt op een traditionele, d.i. niet werkelijk gekende voorouder.

In het hier gegeven voorbeeld hebben wij te maken met patrilineale clans. Er is ook een andere ordening mogelijk, nl. één in matrilineale clans zoals men die onder de Ba-Kongo vindt. Men kan zich die op soortgelijke wijze ontstaan denken als patrilineale clans: niet de dochters verlaten het huis om elders te huwen, maar de zoons, die bij het huwelijk intrekken bij hun schoonfamilie. Ik moet hieraan toevoegen, dat men zich het ontstaan wel zo denken kan, maar dat men daarmee op een gevaarlijk, speculatief pad komt. Of matrilineale gemeenschappen ontstaan door matrilokaal huwelijk is minstens even onzeker als de veronderstelling, dat patrilineale gemeenschappen ontstaan door patrilokaal huwelijk. De feiten wijzen niet in die richting. In de Trobriands bijv. is de ordening streng matrilineaal, maar het huwelijk is patrilokaal*. De kinderen groeien op in hun vaders dorp, maar tegen dat ze volwassen worden vestigen ze zich in het dorp van hun moeders broer. Allerlei varianten zijn mogelijk en er zijn er heel wat, die ingewikkelder zijn dan hier is be-

* Technisch juistere ware het hier van virilokaal of viri-avunculokaal te spreken. De vrouw gaat wonen in het dorp van haar man, dat niet het dorp is van haar mans vader maar van haar mans moeders broer.

schreven, terwijl andere althans wat de terminologie betreft grote overeenkomst vertonen met ons eigen stelsel.

Het punt, dat in dit verband van belang is, is de grote betekenis van het huwelijk. Door het huwelijk krijgt men relaties met een andere groep binnen de samenleving. In de meeste samenlevingen is dat heel belangrijk, want de diensten, die men in het leven behoeft, zijn vaak naar die relaties gespecificeerd. Dat kunnen puur sociale diensten zijn. Zo vinden wij in Nieuw-Guinea telkens weer de moeders broer als de man, die zorg draagt voor de initiatie van zijn zusters zoon. Het kan echter ook om meer materiële dingen gaan: om hulp wanneer men een feest moet geven, om een deel van de jachtbuit wanneer iemand groot wild heeft bemachtigd, om eten wanneer men ziek is. De Australische zame-lars trouwen gaarne een beetje ver weg en één van de mogelijke redenen daarvoor is, dat het hun zwerfgebied met zijn beperkte hulpbronnen uitbreidt. De exogamie, het trouwen buiten eigen groep, biedt allerlei belangrijke voordelen, al kan het natuurlijk ook wel eens voorkomen, dat het tegendeel belangrijker is. Zo trouwde men in Lombok wel met een vaders broers dochter om verdeling van het landbezit te voorkomen of betaling van een bruidsprijs te ontgaan.

De relaties, die iemand door huwelijk aangaat, zijn van belang voor zijn groep, d.w.z. de kleine groep, waarin hij leeft: de lineage of de 'groot-familie' (in het Engels: extended family) waartoe hij behoort.* Wij zien dan ook, dat het huwelijk met allerlei ceremonieel verbonden is, vooral met geschenkenruil. Wij komen hier op een punt, waarover heel wat te doen is geweest. Vaak zijn de geschenken, die de man geeft, groter dan de tegengeschenken waarmee de familie der vrouw reciprocet. Dat is met name het geval, waar de vrouw haar eigen groep verlaat. Er zit dan een element van schadevergoeding in voor het verlies van een arbeidskracht, zodat men in die gevallen wel eens spreekt van koophuwelijk. Het is een gevaarlijke term en al komt het voor, dat de transactie zo eenzijdig is, dat alle reden aanwezig lijkt om van koop te spreken, de term blijft toch verwerpelijk. Men noemt per saldo de boer, van wie men een koe koopt, niet zijn schoonvader en dat doet men wel de man van wie men zogenaamd een dochter koopt. Daarenboven, die situaties zijn uitzondering. Regel is de geschenkenruil, die het huwelijk begeleidt.

* Een extended family is een groep bijeenwonende gezinnen van onderling verwante personen, waarvan de samenstelling niet nauwkeurig omschreven behoeft te zijn.

Die geschenkenruil is een interessante zaak. Enige bladzijden terug is betoogd, dat deze maatschappijen arm zijn aan goederen. Dat klopt niet erg met geschenkenruil, te minder, omdat in die geschenkenruil meestal waardevolle objecten betrokken zijn. Daarmee zijn we terecht bij één der merkwaardigste verschijnselen in vele primitieve gemeenschappen: zo arm als men is, men heeft er toch waardevolle voorwerpen. Zo waardevol, dat ze bij voorkeur slechts geruild worden in verband met een huwelijk. Soms hebben die voorwerpen gebruikswaarde. Dat is met name het geval daar, waar vee behoort tot de hoogst gewaardeerde bezittingen. Daarnaast echter kent men ook andere waarde-voorwerpen, soms voorwerpen, waarvoor wij nauwelijks een cent over zouden hebben: schelpen, glazen kralen en ringen, koperen platen, vogelveren en dergelijke. Maar de bevolking zelf hecht er hoge waarde aan. In hun functie lijken die voorwerpen soms op geld. Dat is bijv. het geval met de kauri-schelpen in het bergland van Nieuw-Guinea. Voor een veertig van die schelpen kon men een vrouw 'kopen'. Die vrouw zorgde voor de varkens van haar man, die op een varkensfeest werden gedood en in gedeelten voor schelpen verkocht. Daar kon men dan opnieuw een vrouw voor 'kopen', mits men zijn geld intussen niet door het kopen van andermans varkensvlees verkwistte, een mogelijkheid, die steeds open stond, omdat men ook wel eens bij anderen kopen moet en varkensvlees de grootste lekkernij is, die men zich denken kan. Het varkensfeest van de Kapauku van de Wisselmeren had bijzonder veel met een markt gemeen, zoals hun schelpen veel gemeen hadden met geld. De invoer van nieuwe schelpen leidde tot aanzienlijke waardedaling van het geld, die eerst tot staan kwam, toen men onderscheid ging maken tussen oude en nieuwe schelpen.

Uit het voorgaande blijkt weer eens duidelijk, dat de voorwerpen welke de hoogste economische waarde vertegenwoordigen, geen voorwerpen zijn, die een direct economisch nut hebben. In de eigenlijke handel, de op voorziening in het levensonderhoud gerichte ruil, spelen ze maar een geringe rol. Hun voornaamste functie vinden zij in die merkwaardige vorm van ruil, welke wij geschenkenruil noemen. Geschenkenruil is een andere transactie dan handel, zelfs al rekent men uitvoerig na wie wat wint. Dit rekenen gebeurt niet hardop; de geschenkenruil is een ceremoniële transactie, die met een zekere waardigheid geschiedt. Handel daarentegen is een zaak van loven en bieden; men sjachert. Sommige volken, o.a. de zoëven genoemde Trobrianders, ma-

ken een streng onderscheid tussen ceremoniële ruil en handel¹. En terecht; geschenken worden gegeven. Men kan ze niet weigeren zonder de gever te beledigen. Maar men moet ze – op een later tijdstip – wel reciproceren door een tegengeschenk. In de handel moet men ook betalen, maar daar kan men weigeren te kopen.

Het is met het geschenk in feite een wonderlijke zaak. Het speelt een uitermate grote rol in al deze samenlevingen. Men moet zich daarover verwonderen, want hoe kan dat eigenlijk in een maatschappij, die arm is aan goederen? Het antwoord daarop, dat, bij mijn weten, het eerst door Prof. Lucy Mair gegeven is, is eenvoudig. Wanneer men de rijkdom in deze maatschappijen analyseert, dan blijkt het een soort rijkdom te zijn, waarmee men maar weinig beginnen kan. Die rijkdom bestaat uit een overmaat van voedselprodukten, die men niet zelf consumeren kan, en uit een beperkt aantal waardegoederen, zoals vee, gewaden, sieraden en wapens, waarvan men ook maar een zeer beperkt aantal te eigen nutte gebruiken kan, daar er geen markt is waar men ze verkopen kan om daarvoor al die dingen aan te schaffen, die het leven van de moderne mens zo comfortabel maken. Die dingen zijn eenvoudig niet onder bereik. Men kan met al die goederen maar één verstandig ding doen: ze weggeven en er de lof mee oogsten rijk en milddadig te zijn. Dan verbetert men zijn maatschappelijke positie. Sommige maatschappijen eren hen, die veel feesten gegeven hebben, met de hoogste titels, die binnen die maatschappij bekend zijn.

Het geschenk is echter heel wat meer dan een middel tot liquidatie van te grote voorraden. Een geschenk onderhoudt de vriendschap, dat weten wij ook nog. Een geschenk moet gerecipiceerd worden. Ook wij herinneren ons dat, vooral wanneer op een verjaardag één der kinderen een geschenk van enige betekenis krijgt van iemand, die we niet mogen. Dan zeggen de ouders na afloop tegen elkander: vervelend, nu moeten we nog wat terugdoen ook! Wanneer de gever onze sympathie wel heeft, zeggen we daarentegen: wat aardig van Zo-en-zo! In de niet-westerse wereld speelt het geschenk een enorme rol. Het onderhoudt de vriendschap, het bevestigt de relaties, die men met elkander heeft, het is het belangrijkste medium voor feestviering. Het aangaan van nieuwe persoonlijke relaties zoals het sluiten van een huwelijk of de vestiging van een ceremoniële vriendschapsband met iemand, behorende tot een andere gemeenschap, wordt door het geven van geschenken bekrachtigd. Men ruilt daarbij niet onmiddellijk. Er verloopt tijd tussen geschenk en

tegenschenk en de ontvanger van een geschenk weet zich verplicht aan de gever. Dank zij die geschenkenruil, die bij allerlei gelegenheden wordt herhaald – de geboorte van een kind, een initiatie of andere gebeurtenis in het leven van een kind, een sterfgeval – wordt de band van verplichtingen bevestigd en nauwer aangehaald. Men helpt elkander ook. Er moet een feest gegeven worden en de feestgever doet een beroep op de leden van zijn groep en van verwante groepen om hem te helpen goed te voorschijn te komen. Zo ontstaat een net van verplichtingen, waardoor ieder bij ieder in de schuld staat. Die schuld moet voldaan worden. Wie niet binnen redelijke tijd reciprocereet kan de ander niet meer onder ogen komen; hij verliest zijn sociale status. Wij kennen dat nog uit de verplichting speelschulden te betalen. Het is geen verplichting, welker naleving men via de rechter kan afdwingen, maar dat behoeft ook niet. Speelschulden zijn ereschulden en wie ze niet betaalt moet zijn gezicht maar niet meer laten zien. In primitieve gemeenschappen, waar men elkaar niet ontlopen kan, komt dat heel hard aan.

Er zijn nog andere regels, waaraan men bij geschenkenruil denken moet. Men mag niet zo veel geven, dat de ander niet reciprocereet kan. Men vindt dat heel duidelijk in sommige Papoea gemeenschappen ter Zuidkust van Nieuw-Guinea, waar men voedsel feesten kent, waarbij twee partijen elkander trachten te overtroeven in de hoeveelheid van aangevoerde etenswaren. Er is er natuurlijk altijd één die wint, maar het is dan zaak dat men de verliezer van heden bij het volgende feest in de gelegenheid stelt een gelijkmaker te scoren. Doet men dat niet, dan is de andere partij zo vernederd, dat de relaties verbroken worden en vijandschap in de plaats treedt van vriendschap. Het geschenk heeft de macht te vernederen. Het kan daarom ook gebruikt worden als strijdmiddel. Dat is wat de Kwakiutl van Vancouver doen in hun *potlatch*-feesten. Wanneer twee hoofden een geschil hebben, daagt de één de ander uit tot een *potlatch*. Het is een feest van ongebreidelde vrijgevigheid, afgewisseld met hoon- en scheldpartijen. Elk geeft al wat hij heeft en zijn groep kan opbrengen. Men gaat zelfs over tot vernietiging van kostbare, van de voorouders geërfde koperplaten door ze eenvoudig in zee te gooien, de ander uitdagende hetzelfde te doen. Wie op een gegeven ogenblik verstek moet laten gaan, heeft verloren en heel pijnlijk verlopen, want zijn sociale status van man van gewicht vervalt. Hier is het geschenk het middel in een soort oorlog, een uiterst ingenieus middel overigens, want het houdt de oorlog binnen aanvaardbare grenzen.²

Het vermogen van het geschenk om te vernederen is universeel. Ook wij ontvangen niet gaarne een geschenk, wanneer dat komt van iemand, die niet tot onze intieme relaties behoort. Dan is het een fooi en de fooi vernedert. Het is deze kwalijke eigenschap van het geschenk, die internationale hulp tot zulk een moeilijke zaak maakt. Men kan natuurlijk spreken van samenwerking in plaats van hulp en van tegenprestatie in plaats van steun, maar men kan werkelijkheden niet met woorden camoufleren. Men kan ze op zijn best wat aannemelijker maken en dat is hoognodig. Het verhaal gaat, dat eind december 1941 de restanten van de Amerikaanse vloot de haven van Soerabaja binnenvielen en de bemanning, aan land gekomen, de Nederlandse matrozen blijmoedig op de schouder klopte met de mededeling: we zijn gekomen om jullie te helpen! Wat helpen, zeiden de Jannen, en dezelfde avond lagen er zestien Amerikanen in het ziekenhuis. Ik sta voor de waarheid van het verhaal niet in; wel voor de moraal. Die is heel duidelijk. Men hoeft het de mensen niet in te wrijven, dat men komt om te helpen. Dit echter is een punt, dat ons later uitvoeriger bezig zal houden.

Het interessante van het geschenk in meer primitieve samenlevingen is zijn functie als bindmiddel in een gemeenschap, waarbinnen men zich anders weinig van elkander zou behoeven aan te trekken omdat – althans zo lang alles goed gaat – niemand veel speciale hulp behoeft. Het geschenken geven gaat ver uit boven de noodzaak in speciale gevallen hulp te verlenen. Het legt een netwerk van betrekkingen, waardoor men op soortgelijke wijze afhankelijk wordt van elkander als men in meer moderne samenlevingen is van de hulp van specialisten op allerlei gebied. De schulden, welke uit dit geschenken geven voortvloeien, binden de leden aan elkander. Die schulden zijn heel normaal, zo normaal, dat alles samenwerkt om ze in stand te houden. In de moderne tijd, waarin de inkomsten meerder worden, zien we in vele streken ter wereld de bruidsprijzen omhoog gaan, het verzet van de jongeren ten spijt. In plaats van of naast de traditionele geschenken komen geldbedragen in de mode, waarvan het bedrag de neiging vertoont steeds toe te nemen. De bedragen, die de aanstaande bruidegom betalen moet, zijn meestal van een orde van grootte, dat hij ze nooit van eigen verdiend geld betalen kan. Hij heeft er evenzeer hulp van anderen voor nodig als vroeger, toen de bruidsprijs uitsluitend in vee of traditionele kostbaarheden werd voldaan. Zo begint op vele plaatsen elk jong paar zijn zelfstandig bestaan in de schuld. Wanneer zij zich daarvan bevrijd hebben zullen zij op hun

beurt eraan medewerken anderen in de schuld te houden. Schulden hebben vindt men dan ook niet erg. De hele situatie herinnert aan de lofrede van Panurg op schuldenaars en schuldeisers, waarin hij een wereld prijst, 'waarin een ieder leent, een ieder schulden heeft, allen schuldenaars en allen crediteuren zijn.'³

Dit is een heel andere wereld dan die van de moderne economie. Daarin gaat het om goederen, om de produktie en verwerving van goederen, die het doel van het handelen zijn. Die goederen zijn van een zo grote verscheidenheid, dat ze tot het levensgenot substantieel, zelfs zeer substantieel bijdragen. In het geschenk daarentegen zijn de goederen middel; de doeleinden zijn personen, de relaties met personen of het verwerven van status onder hen. Personen en persoonlijke relaties hebben in een meer primitieve samenleving een groter gewicht dan goederen en zakelijke relaties. Goederen kunnen alleen via personen en persoonlijke relaties verkregen worden. Wanneer goederen, rijkdommen, bijdragen tot vermeerdering van sociaal aanzien is het niet door het bezit van die goederen, maar door ze weg te geven, d.w.z. er datgene mee te doen, waar ze naar hun aard door hun gebrek aan verscheidenheid en bruikbaarheid het meest geschikt voor zijn.

Nu mag men het bovenstaande natuurlijk niet generaliseren en zeggen: zo is het nu in de ontwikkelingslanden. Zo is het niet. In vele van deze landen was al voor de aanraking met het moderne Westen een ontwikkeling gaande in de richting van een waardering van goederen om huns zelfs wil. Zo vindt men in de agrarische maatschappijen een waardering van landbezit, die recht evenredig is met de produktiecapaciteit dier landerijen en met de bestaanszekerheid, die daaraan ontleend kan worden. Maar men vindt er tegelijkertijd een houding tegenover schulden, die bepaald de onze niet is, en een neiging om kostbare feesten te geven, die ons verbijstert, eenvoudig, omdat wij te veel denken in goederen en geld, en status en persoonlijke verplichtingen pas aan de orde willen stellen, wanneer het financieel en economisch aspect tot onze voldoening geregeld is. Evenwel, ook hier kan men zeggen, zo is het niet. Ook in onze cultuur is status belangrijk en zijn persoonlijke betrekkingen waardevol. Terwijl ik dit neerschrijf denk ik met weemoed en dankbaarheid aan een zeer ervaren politicus, die mij de les gaf: 'met invloed moet je niet spelen; invloed is belangrijk'. De tegenstellingen tussen ontwikkelde en ontwikkelingsmaatschappijen zijn geen absolute tegenstellingen, maar varianten in accent op een paar – overigens belangrijke –

punten. Ze zijn daarom moeilijk te formuleren, vooral, omdat wij zelf in die formuleringen zo gemakkelijk er beter van af komen dan wij verdienen.

MENTALITEIT EN RELIGIE

Een ander en zeer belangwekkend verschil met de moderne maatschappij ligt in het verschil in wat wij mentaliteit noemen. Daarbij denken wij nog niet zo zeer aan het feit, dat in de minder ontwikkelde landen godsdienstige motieven veelal een groter rol spelen dan bij ons, want dat is iets wat wij menen nog wel te kunnen begrijpen, zelfs als de vormen van die godsdiensten ons verbijsteren. Voor het oogenblik daarlatende, dat het onder die omstandigheden ook met dat begrijpen niet zo best gesteld kan zijn, datgene wat wij geheel niet begrijpen kunnen is het geloof in magie, in de wonderkracht, die men in die vreemde maatschappijen toekent aan sommige handelingen en personen, welke men het vermogen toeschrijft langs andere dan natuurlijke weg bepaalde begeerde resultaten te bewerken. Wanneer een akker beplant wordt, moet er een medicijnman aan te pas komen om geheime spreuken te prevelen over de werktuigen die men gebruikt, over het zaad en het pootgoed dat men plant. Anders loopt alles verkeerd af en komt er ziekte in het gewas of wordt het door in het wild levende dieren opgegeten. Een zieke wordt niet met medicijnen behandeld – althans niet of betrekkelijk zelden met medicijnen, die een aantoonbaar therapeutisch effect hebben – maar met spreuken.* Een jager en visser zeggen hun geluk te danken aan hun spreuken, niet aan hun vaardigheid. Ook gelooft men, dat er mensen zijn, tovenaars en heksen, die het vermogen hebben anderen te doden. Het is een zeer verbreid geloof; wanneer een jonge man uit een klapperboom is gevallen horen wij tot onze verrassing de vraag stellen: wie heeft dat gedaan? Ook al geven wij gaarne toe dat een jonge man niet zo maar uit een klapperboom valt, dit gaat ons toch te ver en wij hebben het gevoel, dat wij niets van deze mensen begrijpen. Het gaat hier niet om exceptionele gevallen, maar om een geloof, dat telkens opnieuw opduikt en van grote hardnekkigheid is. Het is zelfs besmettelijk. Wij

* Overigens zij opgemerkt, dat men de neiging heeft de inlandse pharmacopee meer te onderschatten dan zij verdient. In dit verband is dat echter niet belangrijk.

zien, dat mensen die lang in zulke streken gewoond hebben, de neiging vertonen er ook in te geloven. In 1940 kwam een bijzonder boze, blanke hoofdamtenaar bij mij zijn woede luchten over een andere blanke hoofdamtenaar, die aan derden had verteld, dat zijn tegenslag in het ambtelijk leven het gevolg was van het feit, dat mijn boze vriend peperkorrels onder zijn stoel had gestrooid. Ofschoon ik de boosheid van mijn vriend even dwaas vond als het geroddel van de ander, heb ik mijn verbazing zo goed mogelijk verborgen gehouden. Wat mij intrigeerde was de waarde, die mijn vriend door zijn boosheid over de suggestie, dat hij peperkorrels zou hebben gestrooid, aan die malle peperkorrels bleek te hechten. Wanneer ik de beschuldigde was geweest, zou ik nooit boos geworden zijn.

Dat wil intussen niet zeggen, dat men magie als dom bijgeloof en dus als onbelangrijk beschouwen kan. Er zijn heel wat mensen aan toverij gestorven. Zo in het volgende verhaal, medegedeeld door Beaver uit de tijd, dat hij resident-magistrate te Daru (Western Division of Papua) was. Hij had een man in de gevangenis, die wegwijnde. Hij vertelde, dat hij betoverd was en sterven zou, indien de tovenaar niet zelf zijn magie te niet deed. Dat betekende, dat hij losgelaten zou moeten worden. Beaver dacht daar uiteraard niet over en trachtte de man gerust te stellen door hem te verzekeren, dat geen toverij binnen de omheining van de gevangenis effect kon hebben, doch enkele dagen later was de man dood.⁴ Het verhaal van Beaver staat niet op zichzelf. Er zijn tal van zulke verhalen in omloop en ze zijn waar ook. Men is erin geslaagd daar enkele onderzoeken over te doen, waarbij gebleken is, dat men met shock-verschijnselen te maken heeft. De man, die gelooft betoverd te zijn, geraakt in een shock-toestand, waardoor een overmatige hoeveelheid adrenaline wordt afgescheiden, die in de bloedbaan komt en een acute verwijding van de hartslagader – en het hart – tot gevolg heeft, waardoor de patiënt in zeer korte tijd succombeert.⁵

Dit komt precies overeen met mijn eigen ervaringen in de tijd, dat ik controleur te Merauke was. Ik heb er zes gevallen meegemaakt van mensen, die in de gevangenis stierven aan geen andere kwaal dan wat kennelijk heimwee was. In alle zes gevallen kwam de patiënt des middags thuis van het werk buiten de omheining der gevangenis, klagende over een harde buik, waarna hij de andere ochtend dood op zijn slaapplank gevonden werd. Andere symptomen ontbraken. In alle zes gevallen werd sectie verricht en in elk van die gevallen was de uitslag: ver-

wijde hartvaten en derhalve vermoedelijk beri-beri (een avitaminose-B) in de hartstreek. De eerste drie gevallen kwamen kort op elkaar en alarmeerden mij. Het betrof lieden uit het diepste binnenland. Er waren er meer uit die streek en de anderen zijn toen met spoed overgebracht naar Moeting, in het binnenland. Daar was een kleine hulpgevangenis en de voeding was daar bepaald minder goed voor potentiële beri-beri patiënten dan in Merauke. Toch is er geen één meer gestorven; sterker nog, er was onder de overlevenden één man, die echt beri-beri had. Hij genas in Moeting. Hij en zijn vrienden danken hun leven aan het ingrijpen van de resident, wijlen dr. B. J. Haga, die mijn ambtelijk gratie-voorstel terzijde legde, de strafplaats wijzigde en de straffen, die hij als revisie-rechter eerder bekrachtigd had, nu opnieuw in revisie wijzigde en terugbracht tot een half jaar verblijf in Moeting, een handelwijze, die zo schromelijk afweek van het juridisch begrip revisie, dat de assistent-resident, door wiens handen de stukken gegaan waren, de behoefte gevoelde uitdrukkelijk te verklaren, dat hij de gratie-procedure (die via het Hooggerechtshof loopt) had aanbevolen. Haga, de materie boven de vorm stellende, had anders beslist. Hij vreesde, dat de betrokkenen overleden zouden zijn lang vóór het Hooggerechtshof een advies had uitgebracht, terwijl hem ook de bevoegdheid tot voorlopige in vrijheid stelling ontbrak.

De juridische aspecten van het geval kunnen verder buiten beschouwing blijven. De suggestibiliteit dezer Papoea's bleek mij ruim een jaar later opnieuw. Er heerste een slegende, maar hevige influenza-epidemie die in het binnenland verschrikkelijk huis hield. In het zoëven genoemde dorp Moeting was in een half jaar tijd 25% van de bevolking ten grave geslept. Uit ditzelfde dorp waren zeven mannen opgesloten in de gevangenis te Merauke. Zij hadden een tovenaars vermoord en daarvoor had ik hen veroordeeld tot zeven maanden elk, de aanvoerder van de groep tot elf maanden. Thuis gekomen van een bezoek aan hun zwaar getroffen dorp vernam ik, dat zes van de zeven ook influenza hadden en dat twee van hen door de dokter waren opgegeven, terwijl hij voor een derde weinig hoop meer koesterde. Ik ben toen de gevangenis binnengewandeld en heb hun verteld hoe het te Moeting er voor stond, hen erop wijzende, dat het hun dure plicht was beter te worden, omdat zij zich eenvoudig niet permitteren konden ook dood te gaan. Zij zijn allen genezen. Het inzicht, dat mij tot dit optreden bracht, had mij helaas ontbroken toen ik de strafmaat bepaalde. Toen de zeven maanden om waren gingen zes mannen terug naar Moeting. De zevende had nog vier

maanden uit te zitten. Binnen enkele weken was hij dood. Beri-beri in de hartstreek. Ik had dit kunnen weten.

GevalLEN als zo juist beschreven zijn ook van elders bekend. Zij zijn in hun effect volledig vergelijkbaar met het gevolg van de overtuiging betoverd te zijn. Er is echter wel een massief geloof in toverij voor nodig om dit effect te bewerken. Wat is de oorzaak van die grote gevoeligheid, niet alleen voor de overtuiging betoverd te zijn, maar ook voor de depressie welke het gevolg is van opgesloten te zijn en zelfs voor de 'pep-talk' van een controleur, die zijn slachtoffers komt vertellen, dat ze het hun familie niet aan kunnen doen dood te gaan? Er is kennelijk gevoeligheid naar twee richtingen, naar op voor ons vreemde wijze sterven en naar op voor ons even vreemde manier genezen. De medicijnman is niet eenvoudig een oplichter; hij geneest ook mensen. Een prachtig voorbeeld van dit genezend effect van het geloof is een aantal jaren geleden opnieuw naar voren gehaald door Lévi-Strauss, die zijn verhaal ontleende aan het veldwerk van Boas. Het betreft het verhaal van Quesalid, een Indiaan, die medicijnmannen voor oplichters hield en, om dit te bewijzen, zich in hun kunst liet inwijden.⁶ Hij paste de methode, die hij geleerd had, toe en tot zijn niet geringe verbazing werd de patiënt beter. Dat herhaalde zich. Hij overtroefde andere medicijnmannen en hij eindigde daarmee, dat hij in zijn eigen methode geloofde en alle van de zijne afwijkende methoden, welke door andere medicijnmannen toegepast werden, als bedrog verwierp. Het effect bewees hem, dat zijn methode goed was.

Men kan ter verklaring van dit alles stellen, dat deze lieden meer suggestibel zijn dan wij, maar dat is een verschuiving van de moeilijkheid. Waarom zijn zij meer suggestibel? En hoe komen zij aan de rare praktijken, die die suggestieve invloed uitoefenen? Die praktijken zijn soms verbazingwekkend. Ik zal nooit de medicijnman vergeten, die een steen uit de buik van zijn kind gehaald had. Hij liet die vol trots zien. Het bloed zat er nog aan, vertelde hij mij, op een paar kleine, bruine vlekken wijzend. Ik kende de methode; onder het prevelen van spreuken wordt de patiënt gemasseerd tot de medicijnman ineens een steen in zijn hand vindt, die de ziekte voorstelt. Die steen heeft de medicijnman zelf meegebracht, maar dat laatste zal hij nooit toegeven. Mijn medicijnman deed het in ieder geval niet en de getuigen van de operatie ook niet. Na een uur van betogen mijnerzijds hielden zij nog strak en stijf vol, dat de steen uit de buik van het kind was gekomen. Men raakt geneigd te geloven,

dat deze mensen heel anders denken dan wij, gelijk sommige theoretici hebben beweerd. Is dat zo?

Men heeft het in ieder geval wel eens te gemakkelijk beweerd. Bergson komt de verdienste toe, dat hij een geheel nieuw element in de discussie heeft gebracht. Hij nam als voorbeeld een man, die tijdens een storm door een ravijn loopt en dan getroffen en gedood wordt door een omlaag stortende steen. De familie wijt zijn dood aan toverij. De werking van een 'mentalité prélogique', gelijk Lévy-Bruhl het noemde? Geenszins. Niemand ontkent, dat de steen wat los zat, dat de wind maakte dat hij helemaal werd losgerukt en naar beneden viel op het hoofd van het slachtoffer. Maar daarmee is 's mans dood niet verklaard, want de man had niet op dat tijdstip door het ravijn behoeven te lopen. In het gebeuren, in het ongeval dat menselijke betekenis heeft, speurt men een intentie, een bedoeling, een punt dat Bergson nader uitwerkt door erop te wijzen, dat alle weerstand, die de mens ontmoet, als een intentie beleefd wordt.⁷ Wij zullen hier Bergson verder niet volgen; zijn gedachtengang is te zeer bepaald door zijn pogen om de werking van het 'élan vital' te verklaren, dat wij daarop in dit verband een beroep zouden kunnen doen. Voor ons van belang is die aan de situatie toegeschreven intentionaliteit.

Wij weten ook van die intentionaliteit. Wanneer tijdens het weekeinde zeven mensen door verkeersongevallen om het leven komen, praten wij heel onbewogen over het feit, dat dit statistisch bezien aan de hoge kant is. Maar wanneer ons eigen kind één van de zeven is, dan praten wij niet over de statistiek. Dan zeggen wij: waarom? Waarom hebben we het kind laten gaan? Wij martelen ons af met dwaze vragen en de advertentie spreekt van het kind, dat van ons werd weggenomen. Soms ook van onze berusting. Wij ervaren het gebeuren als een ingrijpen, dat ons van hoger hand wordt aangedaan. Het is in dit geval zinvol, dat de Engelse vertaling voor rampen van hogerhand luidt: 'an act of God'. En wij trachten dit ingrijpen te duiden als iets, dat een bedoeling heeft, een bedoeling met ons of met het kind.

Men hoeft zich echter niet in tragische omstandigheden te begeven om iets gewaar te worden van de beleving van intentionaliteit, die met de ervaring van weerstand verbonden is. Onze spreektaal getuigt ervan. Wij maken ons kwaad op de spijker die er niet uit wil, op de motor die het vertikt aan te slaan, op de schroef die niet pakken en de tram die niet komen wil. Aan één stuk door stellen wij ons de dingen voor als levend,

als dingen die willen, die iets doen. Soms praten wij met de dingen. 'Weg jij,' zeggen we tegen de zware plank, die we terzijde schuiven. Natuurlijk 'bedoelen' we daar niets mee; een gevaarlijke uitdrukking overigens, gebezigd om aan te geven, dat wij aan onze zegswijze geen verdere consequenties verbinden. Dit laatste is juist, maar raakt de zaak niet. De zaak is, dat taal een expressiemiddel is, de wijze waarop wij onze ervaringen uitdrukken. Die taal geeft in haar metaforen duidelijk weer, dat wij de weerstand die wij ontmoetten, beleefden als een intentie. Omdat wij met die intentie verder niets doen, kunnen wij spreken van een marginale belevenis, mits wij er maar oog voor hebben, dat die belevenis vaak lang niet zo marginaal is als wij gewend zijn voor te geven. Wat wij zeggen tegen een deur, waar wij in het donker tegen oplopen, liegt er niet om. Ook behoud ik een levendige herinnering aan de buurvrouw, die na een onweersbui, waarbij een windvlaag een zware tak afgerukt had van een beuk in het bos tegenover ons huis, naar buiten kwam om de schade in ogenschouw te nemen en toen vol gevoel verzuchtte: wat een bijzondere bewaring, dat er niet net iemand onder stond toen het gebeurde. Het bijzondere ontging mij; er stond nooit iemand onder die boom. Wat mij frappeerde, was de intentionaliteit, waarmee haar gedachtengang geladen was.

Daarmee zijn wij op een belangrijk punt gekomen. De ervaring van intentionaliteit is gewoon genoeg, maar men kan er verschillend op reageren. Men kan haar negeren en men kan er aandacht aan geven. Men kan er ook iets mee doen. Men kan die ervaring als een teken beschouwen, zoals de dronkaard, die op wonderbare wijze uit een schipbreuk gered werd en zijn leven beterde. Men kan op die intenties gaan letten en zich afvragen, wat er achter het gebeuren steekt. Een belangrijke factor daarin is, of men met weerstanden te maken heeft, waar men machteloos tegenover staat, of weerstanden die men de baas kan. In het laatste geval blijft het bij een marginaal beleven, in het eerste kan er aanleiding zijn zich er ernstig mee bezig te houden, vooral, als die weerstand menselijke betekenis heeft zoals in het geval van het door een ongeluk omgekomen kind. In een primitieve maatschappij doet die situatie zich heel wat vaker voor dan bij ons. Wanneer daar de oogst mislukt, is er geen bakker om de hoek waar men brood kan kopen. Wanneer men vist of jaagt en men vangt niets, dan is er die avond geen vis of vlees en nergens een winkel waar men iets halen kan. Tegenover ziekte staat men in hoge mate machteloos; de kindersterfte is enorm. Wanneer een overval

dreigt is er evenmin een krant, die hen inlicht over mobilisatie en oorlogsvoorbereiding bij de bureu, als er een weerbericht is dat hen waarschuwt voor een naderende orkaan. Het leven dezer mensen is vol onzekerheden, waarin het begrip kans niets anders betekent dan een onberekenbare macht, omdat niemand in staat is die kans door kansrekening de baas te worden. Is het zo vreemd, dat men onder die omstandigheden aan de beleving van een intentionaliteit in het gebeuren meer aandacht schenkt dan wij geneigd zijn te doen?

Deze mensen leven ook in ander opzicht in omstandigheden, die de aandacht voor wat er achter de dingen steken mag, bevorderen. Zij leven in een alles omsluitende stilte. Het is niet de stilte, die wij voorgeven zo bijzonder te appreciëren, dat wij haar in onze vakantie opzettelijk zoeken. Die stilte is niet de echte stilte; wanneer wij er genoeg van hebben keren wij terug naar het hotel of zetten de transistor-radio aan. Het is een stilte die al lang machteloos is gemaakt. De echte stilte is anders; ze is er altijd en zij is onbarmhartig. Zij spreekt. Zij spreekt van al wat een mens benauwt en bezighoudt: zijn angst, zijn fouten, zijn hoop. Een enkele keer ook van zijn vreugde, maar daar is men geen baas over. De stilte is bovendien vol van geluiden, die niet de stilte verbreken, zoals men beweert, maar haar accentueren. Het zijn geluiden, die men vaak maar moeilijk kan thuisbrengen. Ik heb eens een nacht in het oerwoud doorgebracht met al vrij grote kinderen, die het bos niet kenden. Ze vonden het griezelig, en terecht. Het is vol van geheimzinnigheid, die men niet recht te duiden weet.

Wie in volle afhankelijkheid van de natuur aan haar stilte is overgeleverd, staat anders tegenover de ervaring van weerstand als intentionaliteit dan de moderne mens, die eerst wanneer zwaar ongeluk hem treft zich serieuzer met die intenties bezighoudt. De stilte drukt; men ziet dan ook altijd, dat mensen, die onder deze omstandigheden leven, er de voorkeur aan geven niet alleen uit te gaan. En het leven, de gebeurtenissen zijn onberekenbaar. Men moet zich wel bezighouden met wat men soms achter die dingen als een gerichte intentie aanwezig voelt. Dat is dan ook, wat gebeurt. De dingen zijn meer dan ze zijn, gelijk de dadels van Hasan in het bekende verhaal van Multatuli. Hasan was een rechtvaardig dadelkoopman in Bagdad, die schade leed omdat een andere koopman op de markt zijn dadels aanpreef met de leugen, dat ze groter en beter waren dan die van alle andere kooplieden. Hasan beklaagde zich daarover bij de rechter, eraan toevoegende, dat hij zijn ziel niet met

soortgelijke leugens bezondigen wilde, maar niettemin iets wilde doen. Hij kreeg het wonderlijke advies zijn dadels aan te prijzen met de kreet: 'de dadels van Hasan zijn groter dan ze zijn.' Uiteraard ook een leugen, maar een leugen die ieder doorzien kan. Toch werkte ze; Hasan werd een rijk en gezeten koopman. Het verhaal is – ten dele althans – van toepassing op de situaties hier beschreven. Dingen, die men de baas niet is, die vol dreiging maar ook vol belofte zijn, zijn meer dan ze zijn. Eenmaal de realiteit dier verborgen intenties erkend, is de weg open tot een groot-scheepse ontplooiing van het geloof in demonen en geesten, in tovenaars en heksen, in goden en spoken. Men doet het beste hier te spreken van een ascriptieve, een toeschrijvende manier van denken. Men schrijft de dingen immers iets toe: een achtergrond, een bedoeling. Men denkt ook niet aldoor ascriptief; integendeel, in het dagelijks leven denkt men descriptief, normaal zou men geneigd zijn te zeggen. Men denkt alleen ascriptief, wanneer de omstandigheden daartoe nopen, dat is, wanneer zij een sterk emotionele uitwerking hebben of wanneer zij herkend worden als religieus relevant. In dat opzicht zijn primitieve mensen als wij. Ook wij denken soms ascriptief, zowel in emotionele als in religieus bepaalde situaties of, indien wij niet tot een bepaalde religieuze gezindte behoren, wanneer wij de behoefte gevoelen ons bestaan op één of andere wijze als zinvol te ervaren. Wij schrijven het dan een zin toe, die wij niet aan een verstandelijke analyse onttelen kunnen.

Er is intussen groot onderscheid tussen het religieuze denken der zgn. primitieve volken en dat van moderne mensen. Terwijl het ascriptieve denken der eersten zich vooral richt op wat er achter en in deze immanente wereld aan geheimzinnige bedoeling steekt, zoekt het moderne denken de zin van deze wereld in wat de kosmos transcendeert. Doch ook deze tegenstelling is niet absoluut. Er zijn ook primitieve volken bij wie het geloof prevaleert in een Hoogste Wezen, dat scheppersrol speelt; de door Evans-Pritchard beschreven Nuer zijn er een goed voorbeeld van. Omgekeerd bezit ook het moderne Westen voorbeelden van verabsolutering van het immanente. De eigenlijke tegenstelling ligt dan ook elders, nl. in het feit, dat het primitieve denken mythisch is, gebruik maakt van onmiddellijk op de werkelijkheid betrokken symbolen, die een sterk persoons-karakter hebben, terwijl in het moderne denken een logische redeneertrant overheerst, die zich in hoge mate bevrijd heeft van elke aan personen herinnerende voorstelling.

De mythische voorstelling geeft aan de omringende wereld een in

hoge mate geheimzinnig karakter. Zij wordt gezien als beheerst door persoonlijke machten, die zowel gevaarlijk als goedgunstig kunnen zijn en daarin op typische wijze vertegenwoordigers zijn van de in de dingen vermoede intentionaliteit. De dingen kunnen altijd twee kanten uit; zij kunnen zich verzetten tegen onze wil en zich gewonnen geven. Zo is het ook met de geesten en goden. Zij allen hebben een Janus-kop, vertegenwoordigen vrees en hoop tegelijk. Men vindt die beide ook terug in de spreuken van wat men magie noemt. Ten onrechte heeft men een tegenstelling getrokken tussen magie en religie. Magie is religie; in de zgn. magische handeling richt zich de mens tot de natuur, haar aansprekend in haar geheimzinnig karakter, gebruik makend van zijn wetenschap van die geheimzinnigheid. Hij doet dat niet oneerbiedig, zoals wel beweerd is door hen, die alleen het meest volstrekte afhankelijkheidsgevoel als religieus erkennen willen, daarmee voorbij ziende, dat zij daarmee hun persoonlijke opvatting over eigen religie absoluut stellen. Daarenboven, die verabsolutering van het afhankelijkheidsgevoel, waarbij men de mens het recht ontzegt tegenover God iets te willen, miskent het fundamentele feit, dat elke gelovige toch op zijn minst van zijn God iets hoopt. Waar dat ontbreekt, valt alle grond voor religie weg en waar die hoop aanwezig is, daar ligt ook de weg open voor het dringende verzoek, waarbij het Uw wil geschiede alleen betekent, dat men bereid is in het onvermijdelijke te berusten. De ideale overgave is daar niet gerealiseerd. Zij is ook bovenmenselijk en men kan haar daarom niet als criterium van religie stellen, althans niet, wanneer men religie beschouwt als een menselijk verschijnsel.

Wat men de magie met meer recht verwijten kan, is het geloof in haar effectiviteit. Men heeft er de gedachte aan ontleend, dat zij dwingend is, dat door haar gebruik de mens de omstandigheden dwingt naar zijn wil. En inderdaad, de mens, die een magische handeling verricht, gelooft in haar effect. Dat wil niet zeggen, dat hij erop rekent, dat zijn planten goed zullen groeien ook wanneer hij zijn plantbed niet behoorlijk verzorgd heeft. Dat zal hij onmiddellijk onderkennen, wanneer er later iets mis gaat. Alleen wanneer hij alles gedaan heeft, wat menselijkerwijs gedaan kan worden, heeft zijn magie effect. Dan behoedt ze voor onverklaarbare tegenslag en voor ziekte in het gewas, die men niet bestrijden kan. De magie kan ook leiden tot dat even onverklaarbare geluk, waardoor men een overvloedige oogst krijgt. De magie is effectief op dat gebied, waar men zelf machteloos staat, nl. het gebied der verborgen intenties, welke

in de magie zijn onderkend en op welke zij zich richt. Gaat er dan nog iets mis, dan moet dat het gevolg zijn van de magie van een boos mens of van de toorn van bovennatuurlijke wezens, d.w.z. van al die geheimzinnige machten, die de verpersoonlijking zijn van het geluk en het ongeluk, dat achter de dingen ligt en zich voordoet als hun intentionaliteit.

ZAKEN EN PERSONEN

De wereld van deze zgn. primitieve mensen is met dit al een geheel andere dan de onze. Dat blijkt eerst recht, wanneer men de opvoeding van het kind in de ene wereld vergelijkt met die in de andere. Een kind, dat in Amsterdam opgroeit, vindt in zijn wieg al voor de kleine handjes grijpen kunnen dingen gereed om mee te spelen. Hun aantal neemt met het opgroeien van de baby alleen maar toe. Vader en moeder leren het kind spelen, wijzen het hoe de dingen te manipuleren. Heel de wereld van het kind staat vol dingen, objecten. Alles om hem heen is met handen gemaakt; zelfs de bomen in het park zijn niet helemaal echt. Ze staan er omdat een architect uitgerekend die boom op die plaats wilde hebben. De stad als geheel hangt af van mensenhand. Trekt men die hand af, dan staat alles in een ommezien onder water. De hele opvoeding van het kind is dan ook op de omgang met dingen gericht. Wanneer het kind iets vraagt, krijgt het antwoord. Wij vinden dat heel gewoon, maar in de meeste andere samenlevingen wordt het kind al zeer vroeg duidelijk gemaakt, dat vragen niet behoorlijk is. Wij doen dat anders en wij menen, dat dit samenhangt met het feit, dat wij een waarheidsideaal hebben. Het valt te betwijfelen; wanneer het kind iets vraagt over buurman krijgt het doorgaans geen antwoord of het wordt met een kluitje in het riet gestuurd. De waarheid omtrent personen wordt onze kinderen zorgvuldig onthouden. Wat duidelijk is, is dat het kind waarheid omtrent dingen in zeer bijzondere mate behoeft. Men moet voorkomen, dat het een haarspeld in een stopcontact steekt of met een aansteker bij de gordijnen speelt. Dat waarheidsideaal is barre noodzaak.

Er zijn andere barre dingen in onze opvoeding. Dat leert men pas zien, wanneer men de opvoeding van onze kinderen vergelijkt met die van bijv. een Papoea kind. Het laatste wordt niet in allerlei lappen gewikkeld en in een afzonderlijke kamer in een wiegje gelegd, waar een deken

het belet de benen te oefenen. Het hangt in een draagnetje tegen het warme lijf van zijn moeder, naakt tegen naakt. Het wordt ook niet gedresseerd om eens in de vier of vijf uren gevoed te worden. Als het jengelt krijgt het moeders borst in de mond geduwd. Het groeit dan ook op zonder dat het de strenge regelmaat in zijn wezen geïncorporeerd krijgt, die met ons leven zo vergroeid is geraakt, dat ze ons tot tweede natuur is geworden. De balans slaat hier zelfs de andere kant uit. Het kind maakt alles mee en slaapt wanneer het wil. Het zal ook wel eens te weinig slapen, maar dit is een detailpunt vergeleken met het verschil in wereld. In die wereld is geen speelgoed van enige betekenis, zijn geen dingen, waarmee het kind wordt aangemoedigd bezig te zijn. Achter de hut is het oerwoud met zijn stilte en zijn geheimzinnige geluiden. Wanneer het kind tracht erin door te dringen wordt het tegengehouden door zijn moeder, die het waarschuwt voor de demonen of geesten, die het bos onveilig maken. Wanneer hij afdwaalt naar buurmans tuin wordt hij teruggehaald. Buurman kan een spreuk over zijn planten uitgesproken hebben, waardoor ieder, die ze aanraakt, dikke benen krijgt. Het kind groeit op in al de geheimzinnigheid, die zijn wereld kenmerkt. Te vragen hoeft het niet veel. Het is overal bij en de waarheid omtrent buurman komt het automatisch te weten. Kortom, dit kind groeit op in een wereld vol persoon-achtige machten, waarin men omtrent personen alles weet en ook weten moet. Het juiste gedrag tegenover verwanten als moeders broer, vaders zuster of oudere zusters man wordt het kind nauwkeurig en opzettelijk bijgebracht.

In de ene wereld zijn dingen belangrijk, in de andere personen. De tegenstelling is niet absoluut, maar in haar relativiteit is ze toch groot genoeg om er wat meer aandacht aan te besteden. Dingen zijn geweldig belangrijk in onze cultuur, vooral in de opvoeding van onze jongens, die ervan dromen. De meisjes met hun poppen worden meer tot menselijkheid opgevoed dan de jongens. Dat wil intussen niet zeggen, dat dingen niet een menselijk belang hebben. Het tegendeel is waar. Wij danken de grootste vooruitgang, beide van onze wetenschap en onze levenswijze, aan rare mannen als Anthonie van Leeuwenhoek, die zich aan dingen vergaapten: aan de beschouwing van zo iets raars als een druppel vuil water door een stuk vergrootglas, waarbij hij de eerste eencelligen ontdekte. Het is een wonderbare gave, met dingen bezig te kunnen zijn. Er was een tijd, dat wij ons in hoogmoed vrolijk maakten over de Japaners, die alles namaakten, een beetje kleiner, een beetje wrakker, en

vooral veel goedkoper, Namakers, imitatoren, die Japanners! Vandaag hebben zij de beste optische industrie van de wereld, één van de grootste elektronische industrieën en de concurrentie van hun scheepsbouw is een belangrijke factor in het Noordzee-gebied. Al die tijd, dat wij lachten, zijn de Japanners bezig geweest zich te verliezen in de aanschouwing en manipulatie van dingen, een bezigheid, welke in aanleg reeds in hun cultuur aanwezig was, getuige de liefde voor het simpele detail in hun beeldende kunst. Het voorbeeld is belangrijk. Japan is het land van de geslaagde acculturatie.

Omgekeerd vindt men onder vele van de nieuwe naties een opmerkelijke begaafdheid voor het politieke spel, waarin het manipuleren van personen een grote rol speelt. Het is alsof hun dit politiek manoeuvreren volkomen ligt. Maar heel weinig van deze staatslieden hebben de gelegenheid gehad tot voorafgaande oefening in het parlement of door middel van een diplomatieke carrière. Desondanks gelukt het hun in internationale organisaties een invloed uit te oefenen, die ver uitgaat boven de economische of militaire macht van hun landen.

In hoofdstuk VI zullen wij op deze opmerkelijke verschillen nog breder terugkomen. Hier dienen wij ons bezig te houden met een ander blijk van de bijzondere waarde die men in deze maatschappijen aan personen hecht, nl. het uitgebreide veld van persoonlijke loyaliteiten. Een klein voorbeeld ter inleiding. Kort voor het uitbreken van de oorlog werd ik belast met een onderzoek van de dorpsstructuur op Lombok. In het zuiden van dit eiland worstelde men met ernstige voedseltekorten, honger zelfs, en bij de maatregelen tot leniging van de nood was men gestuit op de bestuurlijke onhanteerbaarheid van de dorpsstructuur. Het meest frappante voorbeeld leverde het dorp Poedjoet, dat 35000 zielen telde. Aan het hoofd van het dorp stond een dorpshef, die terzijde werd gestaan door 105 kliangs. De laatsten zou men wijkhoofden kunnen noemen met dien verstande, dat het geen eigenlijke wijkhoofden waren. Wie verhuisde binnen het dorp bleef zijn oude klang trouw. Dat gaf grote moeilijkheden. Rond het dorp lag een brede zone van van regen afhankelijke sawahs, terwijl verderop, naar het zuiden, een wijd kalksteengebied zich uitstreckte, waar op de niet in gebruik zijnde grond elke inwoner van het dorp het recht had een tuin aan te leggen. Velen deden dat en bleven maanden achtereen bij hun tuin; sommigen waren er zelfs min of meer permanent gevestigd. Zij bleven echter onder hun oude klang, die, wilde hij belasting innen of een boodschap overbrengen, soms 15 km.

lopen moest om zijn trouwe onderdaan te bereiken. De toestand was omslachtig en ongewenst, maar de mensen verzetten zich tegen een meer rationele organisatie. Opsplitsing van het dorp stuitte bovendien af op het feit, dat men dan zijn aanspraken op de droge gronden in het zuiden zou verliezen of die op zijn minst zeer beperkt zou zien. De oorlog kwam tussen beide lang voor het onderzoek beëindigd was, doch dat behoeft ons hier niet bezig te houden. Wij staan voor het merkwaardige feit, dat de mensen de band met hun eigen klang als een persoonlijke zagen en die niet wilden verbreken, ondanks het ongemak en de rompslomp, die er het gevolg van waren.

Soortgelijke voorbeelden van loyaliteit treft men ook aan in sommige Afrikaanse dorpsstructuren. De relaties zijn niet zakelijk maar persoonlijk. Het betreft ook niet alleen relaties op wijk- of dorpsniveau, hetzelfde vinden wij op het niveau van het district of het 'vorstendom'. De band met het hoofd of de vorst is een persoonlijke en deze band is niet beperkt tot de eigenlijke functionaris, maar geldt zijn gehele geslacht. Op Lombok kon ieder hoofd, hoog of laag, zich laten vertegenwoordigen door een familielid en deed dat ook, voor zover de westerse bestuursadministratie dat althans toeliet. Het is niets ongewoons en niets specifiek Lomboks. De personen zelf maken deel uit van een geslacht en het is dit geslacht aan hetwelk men loyaal is. De verhouding wordt daar niet zakelijker door; zij is en blijft door personen bepaald. Men kan deze verhoudingen feodaal noemen, mits men de term losmaakt van zijn westerse middeleeuwse entourage waarin het leenmanschap een rol speelt. Het gaat om de persoonlijke banden welke tussen het hoofd en zijn onderdanen bestaan. Men spreekt wel eens te veel van feodale overheersing. Men ziet dan voorbij, dat die overheersing een complement heeft in trouw, geworteld in het respect voor persoonlijke relaties, die van geslacht op geslacht worden overgedragen. De vorst of hoofdman heeft trouwens niet alleen rechten, hij heeft ook verplichtingen. Hij moet helpen, royaal zijn en zorgen voor de behartiging van het ritueel, voor de beveiliging van het gebied en – in Afrika bijv. – voor uitbreiding van het bezit door geslaagde rooftochten om zich meester te maken van vee. Zo lang hij aan deze verwachtingen voldoet, kan hij rekenen op de loyale steun zijner onderdanen. Faalt hij, dan kan het in het uiterste geval zo ver komen, dat zijn mensen de gehoorzaamheid opzeggen door en masse weg te trekken. Dit verweer heeft de bevolking door de invoering van westers bestuur verloren, zoals men ook de mogelijkheid verloren heeft zich op

rooftochten te verrijken. Erger is, dat de hoofden sinds de invoering van geld en het ontstaan van markten in staat zijn hun overvloedig produkt te verkopen en zich daarvoor allerlei zaken aan te schaffen, die vroeger onbekend waren, waarmee hun comfort aanzienlijk toeneemt, maar de mogelijkheid tot het geven van feesten even aanzienlijk wordt beperkt. Waar zulke hoofden zich door een koloniaal bestuur gedekt weten, kunnen spanningen ontstaan, waarvoor geen uitweg is, omdat dit zelfde bestuur verhuizingen en masse effectiever weet tegen te gaan dan een traditioneel hoofd, wiens gebruik van machtsmiddelen afhankelijk is juist van de loyaliteit van zijn onderdanen, tenzij hij een kleine groep van geheel in zijn dienst staande krijgslieden om zich heen heeft weten te verzamelen, een voorwaarde, waaraan lang niet altijd voldaan is.

In de oude, traditionele rijken is de toestand meestal nog verder gecompliceerd, omdat het hoofd niet de enige machthebber in zijn ressort is. In Indonesië kende men in vele streken dubbel-vorstendommen; naast de vorst stond nog een vorst van iets mindere rang met wiens macht rekening gehouden moest worden. Men had er bovendien nog tal van andere rijksgroten, wier invloed er mede toe bijdroeg de vorstenmacht te beperken. Men kende soortgelijke toestanden in Afrika, bijv. in Ashanti. In zulke situaties speelt de behartiging van persoonlijke relaties een zeer voorname rol en huwelijken zijn een belangrijk middel om die te verbeteren en te versterken. Niet voor niets werd vroeger van koloniale bestuurders geëist, dat zij op de hoogte waren van de bloed- en aanverwantschapsrelaties der hoofden in hun ressort. Die relaties bepaalden de loyaliteiten en verplichtingen, d.w.z. het gehele spel van machten, waarmee een bestuurder rekening had te houden.

Daarnaast spelen in de verhouding vorst - onderdaan of hoofd - volging soms religieuze momenten een rol. De verhouding maakt deel uit van een wereld, waarin macht niet zo maar een bundel fysieke macht is, maar tegelijk uiting van een macht, die in en achter de dingen steekt. De machtige kan sacraal zijn, heilig niet in de zin van zondeloosheid, maar van begiftigd met een bovennatuurlijke macht, die men ontzien moet. De Polynesische vorsten hadden dit in hoge mate, maar het verschijnsel is in wezen universeel, waar men leeft uit het geloof, dat de wereld meer is dan ze is, dat de dingen groter en meer zijn dan ze zijn. Daar hebben ook persoonlijke relaties een achtergrond, die men ontzien moet. Doet men dat niet, dan kan ziekte het gevolg zijn, zoals - bijv. in Manus - ziekte het gevolg kan zijn van overspel. Het geloof, dat zonde gestraft

wordt door ziekte vindt men bij vele volken, waar ziekte en dood tekens zijn, dat er iets mis is, dat men iets veronachtzaamd heeft in zijn relaties met zijn medemens, dat men niet veronachtzamen mag. De relaties tussen personen zijn geen relaties, die alleen maar te maken hebben met de verhouding tussen de daarin direct betrokkenen. Ook die relaties zijn op bepaalde wijze meer dan ze zijn en raken aan die verborgen achtergrond der dingen van waaruit voorspoed en tegenslag bestuurd worden.

III/CULTUURVERANDERING ALS TOTAAL GEBEUREN

THEORIEËN

Iedere cultuur verandert en verandering van cultuur is een normaal ding, ook in zgn. primitieve maatschappijen. Dit is een voor de hand liggende zaak, maar jarenlang hebben wij zo vastgeroest gezeten in de overtuiging dat primitieve culturen conservatief zijn, dat de uitspraak, dat verandering een normaal cultuurverschijnsel is, de waarde had van een ontdekking toen Barnett haar in 1953 als uitgangspunt nam van zijn studie *Innovation*, welk verschijnsel hij de basis noemde van cultuurverandering. Voor wie even nadenkt, spreekt het vanzelf dat cultuur verandert, met name op de punten waarvoor binnen de cultuur belangstelling bestaat, waar men mee bezig is. Die veranderingen behoeven in onze ogen niet spectaculair te zijn. Ze mogen ons gerust herinneren aan de beweging, die bekend staat als pas op de plaats. Wij wezen er reeds op, dat bijv. de Samoanen op hun manier grote veranderaars zijn. Elke vrouw heeft haar eigen patroon voor haar boombast rok, elke man wordt verwacht nieuwe gezangen en danspassen te improviseren.¹ De verschillen vallen ons niet op, maar de Samoanen zien ze. Wij behoeven hen daarom niet uit te lachen, want onze op elkaar volgende modes - de ethnoloog Kroeber maakte er een studie van - vertonen voor een buitenstaander ook niet zulke opvallende verschillen, om maar te zwijgen van de aldoor nieuwe love-songs, die we over de radio horen. Het zijn alle variaties op één vast stereotype, dat nooit ontbreekt: 'I love you so'. Nu kan men geredelijk toegeven, dat wij nog iets meer te zien geven aan cultuurverandering dan verschillen in dames- en herenmode; de cultuurverandering van onze eeuw is zelfs adembenemend. Dat neemt het feit niet weg, dat ook elders verandering voorkomt en dat die verandering

nog geheel andere dingen dan variaties op een bepaald stereotype betreffen kan. Het kan gaan om veranderingen in het ritueel, in de sociale organisatie of wat ook, kortom, in alle zaken, waarmee men zich bezig houdt.

Verandering is in de eerste plaats endogeen, van binnen uit, maar ze kan ook exogeen zijn, het gevolg van externe oorzaken, met name van contact met anderen. Contact kan in hoge mate stimulerend werken. Het confronteert de mensen aan nieuwe mogelijkheden, nieuwe technieken en voorwerpen, die men voorheen niet kende. Aan cultuurverandering door cultuurcontact is dan ook al heel vroeg aandacht besteed, waarbij men ervan uitging, dat juist contact de grote katalysator is geweest voor verandering. Daaruit, zo meende men, kwamen de nieuwe ideeën voort, die vooruitgang brengen. Toch is er reden om hier enige terughoudendheid te betrachten. Als dat contact zo vruchtbaar is, wat had er dan niet voort moeten komen uit het contact tussen de beschavingen van West-Europa en China, gelijk dat in de 16e en 17e eeuw tot stand kwam! En wat heeft het opgeleverd voor de twee hoogste beschavingen van die tijd? Niets spectaculairs. Wij hebben leren thee drinken (op een voor Chinezen barbaarse wijze) en we hebben hun porselein naar Europa gebracht, waar het na veel proberen gelukt is, iets dergelijks te maken. Omgekeerd hebben de Chinezen enige nieuwigheden op het gebied van vuurwerk overgenomen (het principe was voor hen allerm minst nieuw) en uurwerken laten maken. Voor het overige bleven de Europeanen voor hen rode barbaren, terwijl deze reizigers spraken van rare Chinezen of, iets minder denigrerend maar ook bepaald niet waarderdend, van 'Chinamen'.

Deze teleurstellende ontwikkeling bewijst, dat cultuurcontact niet automatisch vruchten afwerpt. Er moet een zekere waardering bestaan voor het nieuwe, dat gebracht wordt en voor die waardering kan het belangrijk zijn, dat men ook de bringers van dat nieuwe waarderen kan, hetzij dat men geïmponeerd is door hun prestaties en hen daarom tot model stelt, hetzij dat men sympathie voor hen voelt en hen vertrouwt, wat een aanmoediging is om het met de nieuwigheden, die zij brengen, te proberen. Vandaar, dat men, waar men cultuurovername bevorderen wil, nadruk legt op de betekenis van een goed contact, d.w.z. een menselijk contact, dat niet alleen maar aanvaardbaar is, maar wederzijdse persoonlijke appreciatie insluit. Er zijn uiteraard nog tal van andere technieken, die er toe kunnen bijdragen de overname van het nieuwe te be-

vorderen. Voor het ogenblik echter interesseert ons alleen maar het feit, dat cultuurcontact, ondanks een zekere beperktheid van het effect, vanouds het middel is geweest tot cultuurverbreiding en cultuurovername. Tegenwoordig hebben wij daar grote belangstelling voor met het oog op de ontwikkeling der zgn. jonge landen en het is daarom interessant op te merken, dat de wetenschappelijke studie van het verschijnsel begonnen is niet met het doel cultuurverandering te bevorderen, maar om aan de hand van cultuurovereenkomsten, met name aan de hand van de diffusie (verbreiding) van bepaalde cultuurelementen,* de geschiedenis der cultuurcontacten te reconstrueren. De eerste belangstelling was historisch gericht. Dat verandert met name in de dertiger jaren, wanneer het besef baan breekt, dat men in de koloniën een opvoedende taak, een cultuurtaak heeft. In feite had men dat besef al veel eerder, maar de ethnologen bemoeiden er zich weinig of niet mee. Integendeel, zij waren uit op het in stand houden van de bestaande culturen. Men zou kunnen zeggen, dat zij erop uit waren hun studiemateriaal te conserveren, maar dit is een zware beschuldiging, die zij niet verdiend hebben. Het contact der overwonnen volken met de westerse beschaving had meer dan genoeg bezwaren en gevaren voor de overwonnenen om het streven te rechtvaardigen, dat hun cultuur zou worden ontzien. Al voor 1930 echter wordt het vele ethnologen duidelijk, dat men er niet alleen maar beschermen niet komt. Er zijn dan al vaklieden, die door de koloniale bestuurders te hulp zijn geroepen als adviseurs. Men moet iets doen. Zo ontstaat een studierichting, die men in Engeland betitelt als 'practical anthropology'. Te zelfder tijd ontstaat in Amerika belangstelling voor het contact-verschijnsel zelf, d.w.z. voor de mogelijkheid om wetenschappelijk waarnemingen te verrichten van de toedracht van cultuurovername. Er ontstaat dus zowel praktische belangstelling, met name in Europa, waar het koloniale bezit meer en meer begrepen wordt als een koloniale taak, als - en dat in Amerika - een theoretische interesse voor de toedracht van de cultuurovername zelf, een interesse, die in eerste instantie aandacht besteedt aan het verschijnsel diffusie, verbreiding door contact, dat men in de levende werkelijkheid bestuderen wil.

* Cultuurelementen zijn de kleinste eenheden, waartoe men een cultuur kan analyseren. Voorwerpen (bijv. een bepaald soort manden of pijlpunten) en technieken leveren goede voorbeelden. De bezwaren, welke tegen het begrip cultuurelement aangevoerd kunnen worden, mogen in dit verband onbesproken blijven.

De studies, die in die jaren verschenen zijn, imponeren ons niet langer. De practici gaan uit van de gedachte, dat geleide cultuurverandering mogelijk is, zonder blijk te geven van enige twijfel of aarzeling omtrent hetgeen daaraan vast kan zitten. Die practici zijn de mannen uit de koloniale praktijk of hun adviseurs. In Amerika gaat men een heel andere richting uit, welke primair ingegeven is door zuiver wetenschappelijke motieven. De Amerikaanse ethnologen voeren het begrip acculturatie in, waaronder zij verstaan de gevolgen van duurzaam persoonlijk contact tussen groepen van individuen van verschillende cultuur, leidende tot verandering in de cultuurpatronen van één of elk der groepen.² Zij streven ernaar door beschrijving van diverse gevallen van acculturatie te komen tot inzicht in het verschijnsel cultuurovername, waarbij zij zich in deze voor-oorlogse periode duidelijk op het standpunt stellen, dat elk geval er één is en elk geval even belangrijk als het andere, een standpunt waarvoor theoretisch veel valt te zeggen, maar dat bij strakke toepassing leidt tot een volslagen blindheid voor verschil in dimensies. Heel duidelijk is dat in Herskovits' boek *Acculturation* (1938). Hij valt Thurnwald aan, omdat deze beweerd had: 'At no time in the history of mankind has a clash of nations, peoples, races, and their cultures, traditions, prejudices, interests and abilities taken place like today.' Herskovits is het daar in het geheel niet mee eens: 'one cannot but wonder whether, in the light of our historical knowledge... one can speak of a qualitative difference between the contacts of peoples in earlier times and those that are taking place at present.'³ Hij meent dan ook, dat men er beter aan doet acculturatie te bestuderen onder volken wier onderlinge aanraking geen contact met Europeanen of Amerikanen insluit, zoals die tussen Eskimo's en Indianen in Alaska of de invloed van de Islam bezuiden de Sahara. Het ene geval is niet belangrijker dan het andere; een vergelijkende studie van verhaalmotieven uit sprookjes bijv. acht hij van veel belang. Deze verhaalmotieven zijn objectief van aard en 'their importance for the study of acculturation is of the first order.'⁴ Het gaat in dit alles om theoretische kennis en voor de practici – Malinowski en diens door het Internationaal Afrika Instituut uitgezonden medewerkers – heeft hij bijster weinig waardering.

Het lijkt alles heel wetenschappelijk, maar de zwakte van het betoog blijkt, zodra men zich realiseert, dat op die manier de studie van acculturatie dreigt uit te lopen op een studie van overname van cultuurelementen, waarbij men van een grote mate van acculturatie spreekt wanneer

er veel cultuurelementen zijn overgenomen en van geringe, wanneer het er weinig zijn. Maar dat is nu juist niet, waarom het gaat. Cultuurverandering is verandering in mensen en wanneer de theoretici de practici van die tijd hadden willen kritiseren had hier het aangrijpingspunt gelegen. Die theoretici echter bleven gevangen in de gedachte, dat elk geval van cultuurovername in beginsel gelijkwaardig is aan het andere. Zij waren aan een onderscheiding naar dimensie in hun theorie niet toe.

De practici waren dat in wezen evenmin. Zij gingen uit van het geloof in de mogelijkheid van geleide cultuurverandering, terwijl het juist de vraag is of en, zo ja, in hoeverre zo iets te realiseren valt. Wanneer het waar is, wat in het eerste hoofdstuk betoogd werd, dat cultuur in de mens is, dat cultuur de vorm is waarin hij zich uitdrukt, dan kan geleide cultuurverandering geen eenvoudige zaak zijn. Maar daarover maakten de practici zich geen zorgen. Zij hadden geloof in hun missie, de missie van de ethische politiek, die ernaar streefde het waardevolle in de autochthone culturen te behouden en daarop westerse kennis en techniek te enten. Het is een goedkope bezigheid vandaag meewarig het hoofd te schudden over hun idealisme. Het had diepe wortels in de werkelijkheid die zij aantroffen. Geen Europeaan kon zich onttrekken aan de charme van het leven van de eenvoudige Javaanse of Afrikaanse landman, zoals men dat aantrof in de dorpen van het uitgestrekte platteland. Onbewogen door de haast en het gejacht van de steden, vrij van het gerucht en de stank van machines, vond men hier een levensvorm welks eenvoud en dichte aansluiting bij de rijkdom der tropische natuur iets diep menselijks had, dat men zelf had verloren, een innigheid en innerlijkheid, die de belofte inhielden van de mogelijkheid, hier door een aantal eenvoudige verbeteringen het Paradijs op Aarde te scheppen waarover Baudet op zo indringende wijze geschreven heeft.⁵ Hier viel iets op te bouwen, dat menselijk goed was, waarmee de werker zich identificeren kon, zoals ik het nog in de nadagen van dit bestel beleefd heb in Nieuw-Guinea, waar ik meer dan één controleur heb aangetroffen, die de ganse wereld vergat voor het werk dat hij deed. Een goed werk, dat op mensen en de verbetering van hun levensvoorwaarden gericht was. Er was eens een parlementaire missie, die enkele van deze posten bezocht. De heren hadden het heel interessant gevonden, maar zij waren geschokt over het feit, dat die controleurs in het binnenland zo weinig wisten van wat er in de krant stond. Natuurlijk wisten die mannen weinig van de krant af! Zij leefden in een eigen wereld, die hen zo geheel in beslag nam, dat er

nauwelijks tijd of aandacht was voor wat daarbuiten gebeurde. Er is geen de hele mens meer absorberende taak denkbaar dan die van bestuursambtenaar in een ressort, waar een nieuw leven begint te ritselen en dit nieuwe leven nog realiseerbaar is in vormen, die dicht bij de natuur zelf aansluiten.

Aan deze ethische politiek heeft Nederland al vroeg zijn bijdrage geleverd. De Kat Angelino's driedelige werk *Staatkundig Beleid en Bestuurszorg in Nederlandsch-Indië* is daarvan het monument. Het is doortrokken van de gedachte, dat de inheemse culturen van Indonesië door verstandige verrijking met westerse elementen op hoger plan en tot groter welvaart gebracht kunnen worden. Het betoog is breedsprakig, maar waardig en nobel van conceptie, zo nobel, dat het naar mijn gevoel een averechts effect heeft gehad. Het boek droeg ertoe bij in brede kring de overtuiging te vestigen, dat het Nederlandse bestuur over Indonesië zijn missie goed vervulde en zo moest voortgaan. Er was na 1930 – de verschijningsdatum van het laatste deel – zeer weinig twijfel aan de noodzaak met de vervulling van die missie voort te gaan, en dat juist in een tijd, dat men zich af had moeten vragen of en zo ja tot welke omvang Nederlanders de missie hadden om dat alles nu juist zelf te doen. Maar ook die kritiek is goedkoop; nu ik ze geuit heb dien ik eraan toe te voegen, dat ik in die jaren ook geen ogenblik last heb gehad van twijfel aan die missie. In die jaren twijfelden weinigen aan het langdurig voortbestaan van het koloniaal regime, dat bestemd scheen om een gestage ontwikkeling en voortgaande groei te brengen, welke geleidelijk tot zelfstandigheid in blijvende goede verstandhouding zou voeren. Malinowski's posthuum verschenen *Dynamics of Culture Change* (1945) bevat in dit opzicht interessante passages (zie bijv. p. 160).

Het ideaal der ethische politiek, het behoud van het beste der autochthone cultuur en haar verrijking met elementen van westerse beschaving, is het helderst en bondigst geformuleerd in de titel van het kleine boekje geschreven door de Australiër F. E. Williams, *Government Anthropologist of Papua: The Blending of Cultures: An Essay on the Aims of Native Education*. Het verscheen in 1935. De auteur kwam in de oorlog om het leven en in 1951 kwam er door de goede zorgen van zijn vriend W. C. Groves een herdruk, waarin deze schreef: 'The simple title of the Essay itself indicates the nature of its arguments. These arguments, valid at that time, continue to hold to-day.' Ik vertrouw, dat de heer Groves het mij niet kwalijk zal nemen, wanneer ik nu uit de school klap. Toen hij

mij die herdruk in 1951 ter hand stelde, sprak ik mijn twijfel uit aan de mogelijkheid van de realisering der gedachte. Ik was toen – nog maar kort, zoals blijken zal – tot andere opvattingen gekomen dan die, waaraan op dat moment Groves nog vasthield. De laatste keer, dat wij elkaar ontmoetten was in 1957, in Port Moresby, waar wij spraken over *ontwikkeling en onderwijs*, waarbij hij de moraal heel kort samenvatte: 'No more blending of cultures to-day.' Daar lag een tragiek in, want hij was met Williams één der voorvechters geweest van een idee, die een – toen – hoog ideaal vertegenwoordigde, een ideaal, dat velen van mijn leeftijd, voor zover ze met deze zaken geconfronteerd zijn geweest, hebben gedeeld.

Dit ideaal zat er diep in. Hoe diep het zat en hoe lang het doorgevoerd heeft, bleek mij eerst recht toen enkele jaren geleden een goede vriend mij een nota van mijn hand uit 1950 overhandigde. Het was een nota, welker bestaan ik volledig vergeten was. Zij was rondgezonden aan een kleine kring van geïnteresseerden met het verzoek mij hun kritiek te laten horen. Zij handelde over het onderwijs in Nieuw-Guinea, dat korte tijd aan mijn zorgen is toevertrouwd geweest, nl. gedurende het eerste jaar, dat ik er Hoofd van het Kantoor voor Bevolkingszaken was. Voor ik naar Nieuw-Guinea vertrok om beide betrekkingen te aanvaarden, ontwierp ik een schets van de doeleinden van dit onderwijs. Ik heb mij de ogen uitgewreven toen ik, na zo veel jaren het stuk herlezende, bemerkte dat mij toen als ideaal voor het dorp in Nieuw-Guinea zo iets als de Javaanse desa anno 1934 of 1935 voor ogen had gestaan. Het scheen ongelooflijk, dat ik in 1950 nog met zulke ideeën had rondgelopen. Binnen een paar maanden na aankomst in Nieuw-Guinea had ik ze radicaal laten varen.

Vanwaar die omzwaai, eerst bij mij, later bij Groves, die, ouder dan ik, dieper gehecht was aan een ideologie, waarvoor hij een langer en bewoogener strijd had geleverd? Die omzwaai betekende, dat wij het ideaal van het voortbouwen op het oude hadden laten varen voor de veel simpeler opgave alleen het nieuwe te brengen. Het laten varen van de gehechtheid aan het oude betekende in wezen een ingrijpende intellectuele operatie. Wij allen waren – en zijn! – opgevoed in de gedachte, dat ontwikkeling geleidelijk gaat en fasen doorloopt. Voor de tweede wereldoorlog was het ketterij te menen, dat het mogelijk zou zijn, dat kort na India en Pakistan niet alleen Burma, Vietnam en Indonesië onafhankelijk zouden kunnen zijn, maar zelfs de landen van zwart Afrika, landen die

nog zo verschrikkelijk veel achterstand hadden in te halen! En toch hebben wij die idee laten varen, goeddeels gedwongen door de betrokken volkeren zelf. Hoe konden wij de gedachte aan een langzame ontwikkeling zo maar los laten? Wat bracht mij – om het concreter te maken – in 1951 op de gedachte, dat in de Nimboran (Nieuw-Guinea) de agrarische ontwikkeling niet moest worden gebracht met een door ossen getrokken ploeg maar met een tractor, terwijl ze er de patjol (hak) nog maar 25 jaar kenden?

Het antwoord ligt in de totale situatie, die overal machtiger bleek dan welke ontwikkelingstheorie ook. Cultuurverandering wordt niet bepaald door de persoon of het gezag van een toevallige veranderaar, door de belangstelling van een Afrikaan of Papoea, die anders wil zijn dan de anderen in zijn groep, zelfs niet door het wekken van nieuwe behoeften of tevoren niet gekende begeerten. In elk proces van cultuurverandering zijn dat details, soms – toegegeven – belangrijke details. De hoofdzak echter is, dat de mens die talrijke details niet elk afzonderlijk waarneemt, bekijkt en overweegt, maar gevat in een geheel van indrukken gepresenteerd door een totale situatie, welke haar eigen uitwerking heeft niet op een enkel individu, niet in een enkel facet van zijn bestaan, maar op de mens in zijn totaliteit. De situatie, die gepresenteerd wordt, vraagt, eist een respons van de mens, die zich tegenover haar gesteld ziet. Wie zich met cultuurverandering bezig houdt heeft zich te bezinnen op die totale situatie en haar effect. Die totale situatie heeft hele werelddelen geëlektriseerd. Zij heeft ook ons gedwongen onze theorieën te herzien.

Het is nodig hier even bij stil te staan, want men zou eruit kunnen afleiden, dat elke detail-studie overbodig is. Het tegendeel is waar. Wie zich op wetenschappelijke wijze verdiept in wat een totale situatie is (en een andere wijze dan een wetenschappelijke is er niet; dan praat men maar wat) kan alleen een greep op dat geheel krijgen door geduldig al de details als een mozaïek in elkaar te passen. Men kent een geheel alleen uit de delen en een zorgvuldige studie van alle details is en blijft een eerste vereiste, mits men er oog voor houdt, dat ze samen een geheel vormen en dat dat geheel het is, wat het effect bewerkt, richt en bepaalt.

De eerste, die dit duidelijk gezien heeft, is Balandier geweest, die in zijn in 1955 verschenen boek *Sociologie actuelle de l'Afrique Noire* de 'situation coloniale' schetst als het kernpunt van het hele gebeuren, dat zich met verbijsterende snelheid voltrekt. Die koloniale situatie kan men als

volgt omschrijven: de overheersing welke op grond van een gepretendeerde raciale, ethnische of culturele superioriteit door een vreemde minderheid, welke in ras en cultuur van de overheersten verschilt, wordt opgelegd aan een inheemse meerderheid, die materieel inferieur is. Door deze overheersing komen twee beschavingen met elkaar in contact: de ene gemechaniseerd, met een machtige economie, een snel tempo en een van oorsprong christelijke religie; de andere zonder machines, met een achterlijke economie, een langzaam tempo en een radicaal niet-christelijke religie. De betrekkingen tussen de twee beschavingen hebben een antagonistisch karakter. De gekoloniseerde maatschappij is instrument van de koloniserende, die om haar macht te handhaven niet alleen steunt op geweld, maar ook op een aantal pseudo-rechtvaardigingen van haar optreden.⁶ In de uitwerking van zijn gedachtengang wijst hij op de economische exploitatie; op de inschakeling der inheemse aristocratie in de bestuursvoering waardoor deze als handlangers gecompromitteerd wordt; op de openlegging van het land door aanleg van wegen in onbetaalde herendiensten; op de invoering van belastingen, waardoor de bevolking als arbeider in de geldeconomie wordt betrokken en als klant voor de import-economie belangrijk wordt; op de recrutering van arbeidskrachten, waardoor een klasse van loontrekkers ontstaat. Sociaal bezien is één der belangrijkste gevolgen van de koloniale situatie het wegnemen van het initiatief der bevolking. Zij kan niet meer vrij reageren op de veranderingen, die het gevolg zijn van de nieuwe situatie.

Het is niet mogelijk en ook niet nodig hier Balandier op de voet te volgen. Het is ook niet nodig en zelfs niet gewenst het geheel met hem eens te zijn. Er vallen heel wat bezwaren tegen zijn theorie aan te voeren, die gebaseerd is op materiaal ontleend aan het koloniaal bewind over Gabon en Frans Kongo, twee gebieden, die men niet zonder meer representatieve modellen van koloniaal bewind kan noemen. Er valt over koloniaal bewind ook nog wel iets meer ten faveure te zeggen dan Balandier gedaan heeft. Het voornaamste bezwaar tegen zijn karakterisering van de situatie is wel, dat zij deze in de sfeer van de politieke controverse houdt, terwijl het probleem der cultuurverandering ook na de dekolonisatie blijft voortbestaan, getuige het probleem van de hulpverlening. Ofschoon ik er – gelijk blijken zal – ruimschoots oog voor heb, dat hulpverlening neokoloniale aspecten hebben kan, die weinig bemoedigend zijn, gaat het toch te ver om de thans bestaande situatie als koloniaal te willen karakteriseren. Dat is zij bepaald niet, want de mogelijkheid tot

eigen initiatief is bij alle nieuwe naties aanwezig. Zij zijn in staat om in vrijheid te reageren op binnenlandse spanningen en pressies en zij doen dat ook. Het is gewenst die totale situatie nog eens opnieuw te bekijken en dat te doen vanuit het gezichtspunt, dat ons geboden wordt door spontane volksbewegingen, waarvan de zogenaamde profetische bewegingen een voortreffelijk voorbeeld vormen. De meest interessante daaronder zijn de cargo-cults van Nieuw-Guinea en Melanesië, die, dank zij hun optreden onder zeer primitieve volken, prachtige voorbeelden leveren van de reacties uitgelokt door de ontmoeting tussen twee zeer sterk van elkander verschillende culturen. De feitelijke gegevens, die deze bewegingen bieden, zijn veiliger leidlieden dan de sterk ethnocentrische beschouwingen, welke haar argumenten ontleenen aan eigen nationale gevoelens tijdens de Duitse bezetting of aan de motiveringen van de Amerikaanse vrijheidsoorlog.

CARGO-CULTS

Het klassiek geworden voorbeeld van de cargo-cults is de 'Vailala madness', zo genoemd naar het plaatsje Vailala aan de Papua Golf. Daar (en in tal van dorpen in de omtrek) gebeurden in 1919 vreemde dingen. De mensen begonnen plotseling te beven en te zwaaien, terwijl zij wartaal uitsloegen, waarvan zij zeiden, dat het Duits was, een nogal vijandig klinkende uitleg, zo vlak na het einde van de eerste wereldoorlog. De toestand werd beschreven als 'het hoofd draait mij om'; een meer door het Christendom beïnvloed man verklaarde 'Jesus Christ he go straight through my head'. Bij onderzoek bleek, dat een oude man een openbaring gekregen had, dat zij al de grote maskers en paraphernalia, die in hun prachtige mannenhuizen bewaard werden, moesten wegdoen, de oude versierselen afschaffen en nieuwe gebruiken invoeren: zitten aan Europees gedekte tafels, bijeenkomen in een modern gebouwtje, dat men kantoor noemde, en contact zoeken met de geesten, waarbij men o.m. gebruik maakte van een vlaggestok, aan welks voet de leiders de boodschappen der geesten vernamen. Er stond een groot wonder te gebeuren. De voorouders zouden terugkeren. Zij hadden beloofd te komen in een groot schip, geladen met al de fraaie zaken, die men in Port Moresby en elders had uitgestald gezien. Een loods moest worden gebouwd om de goederen in op te bergen en een wachtpost werd uitgezet om naar

de komst van het schip uit te zien. Voedsel voor de voorouders werd gereed gehouden.

De opwinding was groot en waar zoveel rijkdom in het verschiep lag, deed men weinig meer aan de tuinen. Honger dreigde en van overheidswege moesten maatregelen worden genomen om in de ergste nood te voorzien. Ook werden enige leiders gearresteerd en behoet. Geleidelijk verliep de beweging, die allerlei merkwaardige verschijnselen te zien had gegeven, zoals een soort imitatie kerkdiensten, het vermanen der bevolking door haar leiders zich van diefstal en overspel te onthouden, belijden van zonden, maar ook weigering om te werken voor de blanken en uitlatingen, die van een anti-blanke stemming blijk gaven.⁷ Williams, die in 1922 hier onderzoek had verricht, kwam er jaren later weer terug om te peilen, wat men toen, omstreeks 1932 of 1933, van deze vreemde beweging wel dacht.⁸ Men zou menen, dat men na zo veel jaren om eigen dwaasheid lachte. Het tegendeel bleek het geval, althans bij velen. 'Men will tell you to-day how the ground shook and the trees swayed twelve years ago... Flowers sprang up in a day, and the air was filled with their fragrance. The spirits of the dead came and went by night - morning after morning the imprints of their European boots and their bicycle tracks were found on the beaches.'⁹ Men wist zelfs te vertellen, dat het schip met de voorouders wel degelijk was gekomen. Men had de ankerketting horen vallen en de sloep van boord horen gaan. Maar de sloep was teruggekeerd, het anker gelicht en de boot vertrokken, niemand weet waarheen. En velen dachten met weemoed aan de dagen, toen er werkelijk iets gebeurde in het Golf District!

De verwachting van de mensen van Vailala en omgeving is niet een op zichzelf staande uiting van geloof aan de mogelijkheid, dat een wonder rijkdom brengen zal. Men kent dit soort verwachtingen van vele streken in Nieuw-Guinea en Melanesië en vooral na de tweede wereldoorlog waren zij bijzonder talrijk. Het is altijd weer het thema, dat de voorouders weer zullen keren om hun kinderen al de rijkdom te brengen, die de blanke niet afschuift. Ofschoon de meeste van die bewegingen stuk voor stuk slecht tot zeer slecht beschreven zijn, is er ook een aantal waarvan we iets meer weten en dat meerdere bevestigt de hoofdzaken van het hierboven beschreven patroon, waarin doorgaans anti-blanke tendenzen niet ontbreken. Peter Worsley heeft er een boek aan gewijd, *The Trumpet shall sound*,¹⁰ waarin hij deze bewegingen typeert als proto-politieke bewegingen, waarin een onderdrukt volk zich verzet tegen zijn overheer-

sers. Het is een interpretatie, die te haastig is. Het anti-blanke element is niet het meest karakteristieke kenmerk van deze bewegingen, die zelfs lang niet altijd als anti-blank beginnen. Het centrale *moment* is de jacht naar rijkdom en meer dan eens krijgt men de indruk, dat de anti-blanke tendensen meer in het verder verloop der beweging tot ontwikkeling komen, wanneer men van Europese zijde tegenwerking ondervindt, dan aan het begin. Overigens, meer dan een indruk is dit niet en het zou dwaas zijn te ontkennen, dat anti-blanke gevoelens een rol spelen. Men is teleurgesteld in de blanken, niet alleen in de bestuurders en handelaars, maar ook in de zendelingen. Op verschillende plaatsen zijn zij ervan beschuldigd, dat zij die ene bladzijde uit de bijbel gescheurd hebben, waarop het geheim van de rijkdom der blanken beschreven staat. Om die rijkdom gaat het.

Er zijn uiteraard tal van redenen om teleurgesteld te zijn. Men associeert de blanken met de voorouders, doch zij reageren niet zoals voorouders zouden doen door de Papoea's te laten delen in hun rijkdom. Voor zichzelf schrijven deze blanken briefjes, die zij wegzenden en zij krijgen dan van overzee allerlei goederen. Voor de Papoea's doen zij dat niet, terwijl het toch zulk een kleine moeite zou zijn! Zij doen allerlei beloften en spiegelen de mensen voor, dat zij door te werken geld kunnen verdienen, maar dat geld blijkt nimmer voldoende om zich rijkdom te verwerven. Daarentegen bemoeien de blanken zich wel met allerlei zaken het eigen leven dezer Papoea's rakende, laten hen werken aan wegen en bruggen en wanneer zij hen tuinen aan laten leggen en beloven voor de opbrengst geld te geven, veranderen zij na een tijd de prijzen! Wat weet men tenslotte van een wereldmarkt of van het overal ter wereld minimale loon, dat voor ongeschoolde arbeid betaald kan worden.

Worsley geeft van deze en soortgelijke grieven een goed overzicht, maar de politieke conclusie bevredigt niet. De interpretatie bevredigt zelfs niet ter verklaring van de meest politieke van alle cargo-cults, de Paliau-movement van Manus-eiland (Admiraliteits-eilanden). De cargo-verwachting speelde hier slechts een voorbijgaande rol. Paliau, de leider, is veel meer een politiek leider, die het Manus-district op eigen wijze reorganiseert en streeft naar economische ontwikkeling door coöperatieve verenigingen. Zijn optreden brengt hem in conflict met de overheid, maar dat conflict wordt bijgelegd en uiteindelijk accepteert Paliau de leiding der regering. Wat hier gebeurd is, is typisch voor soortgelijke ontwikkelingen in het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea. Daar werd

omstreeks 1961 drs. G. W. Grootenhuis belast met een onderzoek naar de politieke meningsvorming onder op politiek gebied vooraanstaande Papoea's. Het rapport, dat daarover verscheen, was uitermate interessant, maar omdat het zo veel vertrouwelijke mededelingen bevatte over identificeerbare personen te enen male ongeschikt voor publicatie. Het behelst echter één algemene opmerking, die wel gepubliceerd kan worden en die bepaald waard is, dat ze het wordt. Dat is deze: de oudere 'leiders' verhouden zich tot de overheid in een soort zoon-vader relatie. Zelfs wanneer deze leiders fout gaan en wegens een vergrijp veroordeeld worden – als beheerders van verenigingskassen bijv. waren ze niet altijd zo goed – brengt dat geen verandering in deze relatie. Zij accepteren de straf en blijven loyaal van het Gouvernement hulp verwachten, zoals een zoon van zijn vader.

In de ongewone koloniale situatie van het toenmalige Nederlands Nieuw-Guinea was daar ook wel reden voor. Het Gouvernement spoorde de mensen aan zo spoedig mogelijk zelfstandig te worden, een ongewone houding voor een koloniale overheid. Dat maakte ook verzet bij de jongeren een moeilijke zaak. En toch was er juist bij die jongeren verzet. Van een vader-zoon relatie was daar geen sprake, wel van kritiek op iedere benoeming tot een betrekking, waarvan men meende, dat ze door een Papoea vervuld kon worden. Daarover liepen de gezichtspunten van overheid en jeugdige onderdanen ver uiteen!

De analyse van Grootenhuis is van bijzondere betekenis, omdat ze aan toont dat het veel omstreden paternalisme der koloniale overheid onmiddellijk aansluit op wat men het filialisme der onderdanen zou kunnen noemen. Paternalisme en filialisme lokken elkaar uit en bevestigen elkaar. Dat echter is een punt, dat ons later nog zal bezighouden. Wij dienen terug te keren tot de cargo-cults, die lang niet alle in zulk een rationele ontwikkeling eindigen als de Paliau-movement. Daar waren de verwachtingen ook niet naar. Zij waren hoog gespannen. De ene keer verwachtte men de rijkdom per schip, een andere keer per vliegtuig. Ook andere manieren bleken mogelijk. Kouwenhoven vertelt van een zekere Johannes uit Imeno in Nimboran, die een ontmoeting had met een geest, die hem horloges, geld en goederen gaf uit een veelkleurige kist. Hij bracht die goederen naar huis, waar hij ze in zijn eigen kist opsloot. De man kreeg een nieuw visioen, waarin zijn overleden vader hem gelastte een huis te bouwen op de begraafplaats en dat, evenals de kist, gesloten te houden tot *Kasiep* (geest, geesten, niet specifiek voorouders) het zou(den)

vullen met goederen. Vele bijeenkomsten werden op de begraafplaats gehouden, maar de zaak kwam tot een abrupt einde toen een andere Nimboraaner, ook al Johannes geheten, te Imeno kwam. Deze Johannes was kantooroppasser in Hollandia. Hij daagde de eigenaar van de kist uit hem nu eens te laten zien, wat er in zijn kist zat. Hij geloofde niets van die verhalen omtrent geld en horloges, die zijn naamgenoot van (de) Kasiep gekregen had en zogenaamd in zijn kist verborgen hield. De eerste Johannes weigerde en voorspelde allerlei ongeluk, maar de tweede hield aan en tenslotte werd de kist geopend. Er bleken stenen in te zitten. 'Zie je nu wel, bedrog,' zei de tweede Johannes. 'Zie je nu wel, nu is alles in stenen veranderd,' klaagde de eerste.¹¹

De beweging levert een prachtig voorbeeld van het feit, dat de pretenties vaak 'foolproof' zijn. De volgende beweging in Nimboraan was het niet. Deze begon met de bouw van een ziekenhuis, waar mannen met witte jassen en slangetjes in de oren rondliepen. Dokters. Hun behandeling bestond uit het uitzuigen der ziekte naar een heel oud, traditioneel recept. Spoedig kwam er meer tekening in en op een dag werd de controleur uitgenodigd om op 5 januari 1952 op het voetbalveld te komen voor het bijwonen van een grote plechtigheid. Daar zou eerst Sukarno spreken, vervolgens zou de controleur een toespraak houden en daarna zou men de Nederlandse vlag hijsen, terwijl men gezamenlijk het Wilhelmus zong. Onder het zingen zou een fabriek uit de grond komen, die geld maakte!

Ik ben nooit erg gelukkig geweest met de reactie van de controleur, die de leider der beweging arresteerde, waar overigens ook andere en, naar mij verzekerd werd, ernstiger redenen voor waren. Ik heb desondanks altijd meer begrip gehad voor de reactie van de controleur van Merauke, die omstreeks 1956 (het jaartal is mij ontgaan) een heel ander middel bezigde om zulk een beweging te ondermijnen. Daar woonde een groep Papoea's van de Moejoe, die op de eerste januari de aankomst van een schip verwachtten, dat hun de zo begeerde rijkdom brengen zou. Die ochtend stond inderdaad een vertegenwoordiger van de groep op de steiger op de uitkijk. De controleur stuurde ieder, die hij sprak, erheen. Dat moet een aanzienlijk aantal mensen geweest zijn, want in Merauke was het een goede gewoonte die dag de controleur te bezoeken om hem een gelukkig nieuwjaar te wensen. De stakker op de steiger heeft het zwaar te verantwoorden gehad tegen de spot, die over zijn hoofd werd uitgestort, een spot, die er met het uur pijnlijker op werd.

Toch is ook dit antwoord op een cargo-cult in wezen wreed. Het antwoord der onverbiddelijke werkelijkheid is hard genoeg voor hen, die in gespannen verwachting de komst van het wonder hebben verbeid. Het is niet zo maar een verwachting; er gaat een zekere wijding van uit. Ik ben het meest van al geïmponeerd door het verhaal, dat mij Dr. J. A. van der Hoeven vertelde, die als Gouvernementsarts op één zijner tochten in Zuid Nieuw-Guinea het Okaba-district bezocht. In het achterland bevond zich een dorp, waarvan de inwoners niet behoorden tot de grote stammengroep der Marind-anim. In dat dorp was een cargo-cult gaande, waarvan het 'ritueel' voornamelijk bestond uit exerceren met houten geweren. Het was een afgelegen dorp en Van der Hoeven kreeg twee politie-agenten mee als dekking. Toen hij nog ongeveer twee uren van het dorp verwijderd was, werd hij staande gehouden door twee schooljongens, keurig gekleed, die door het dorps hoofd uitgezonden waren, hem tegemoet, om hem welkom te heten. Mijn vriend Van der Hoeven bedwong zijn verbazing over zo veel ongewone beleefdheid en informeerde of de twee agenten eveneens welkom waren. Het antwoord liet geen plaats voor twijfel; ieder was welkom. 'Welnu,' vertelde Van der Hoeven mij later, 'je hebt van je leven zo'n pracht kampong niet gezien. In het midden een groot vierkant plein met gras begroeid, waarop bij mijn aankomst inderdaad braaf geëxerceerd werd. Daaromheen aan drie zijden huizen, keurige, ruime huizen. Alle onbewoond; de mensen woonden onder afdaken erachter. De huizen waren voor de geesten en de goederen. Aan de vierde zijde van het plein stond de school, het enige gebouw, dat wel in gebruik was. Het was vier uur in de namiddag, na schooltijd dus, en omdat de deur openstond liep ik binnen. Op het bord stonden de wonderlijkste sommen: $9+7=18$, $16-8=9$ en dergelijke. Terwijl ik daar sta, komt de onderwijzer binnen, een jongeman, die ik wel kende. Hij kwam naast me staan en zei: 'Daar staat U van te kijken, he dokter?' 'Daar sta ik zeker van te kijken, goeroe,' zeg ik, waarop de jongeman instemmend met het hoofd knikt: 'Natuurlijk, vroeger was $9+7=16$ en $16-8$ was 8, maar nu is alles anders geworden.'

Alle dingen anders. Het is een aspect, dat men niet licht mag achten en de eerste vraag, die in dit verband rijst, is die naar de oorsprong van zulke verwachtingen. In hoeverre biedt de autochthone cultuur daar zelf een voedingsbodem voor? Zijn al die toekomstverwachtingen nieuw, geïnspireerd op een seculair geïnterpreteerde heilsprediking van zendingen – het 'alle dingen zijn anders geworden' herinnert aan Christelijke

eschatologische voorstellingen – of kent de Papoea ook in eigen cultuur zulke verwachtingen? Nu is 'de Papoea' natuurlijk een in dit verband niet meer toelaatbare generalisatie. We kunnen in antwoord op die vraag alleen stellen, dat op Nieuw-Guinea ook buiten een duidelijke contact-situatie met Europeanen zulke verwachtingen wel voorkomen. Het meest bekend zijn de door Kamma beschreven Koréri-bewegingen in het gebied van de Geelvinkbaai,¹² waarvan hij er meer dan 30 vermeldt, de oudste van 1855, lang voordat Europese invloed van enige betekenis haar werking gevoelen deed. In de oudere bewegingen is van rijkdommen weinig sprake, wel van opstanding der doden en van de overwinning van ziekte en dood. Later speelt ook hier het cargo-motief een belangrijke rol.

Interessant zijn in dit verband de verhalen opgetekend door Berndt in het oostelijk bergland van Nieuw-Guinea.¹³ Zij beginnen met het overvliegen van het eerste vliegtuig op een dag in het begin der dertiger jaren. De verhalen zijn beklemmend vanwege het wonder, dat bezig is naderbij te komen. Een tweede vliegtuig komt over en dan nog één en nog één. Geruchten dringen door over een landing ver in het noorden, in Kainantu, over mensen die uit de buik van de vogel komen, later over het feit, dat zij geesten zijn en slangen uitzenden, die het voorzien hebben op het genitaal der vrouwen. Dan beginnen er goederen binnen te komen. De kennismaking met het eerste lapje katoen wekt huiver, maar al spoedig raakt men eraan gewend. Wanneer gedurende de oorlog de goederenstroom stopt, ontstaan er vreemde bewegingen. De mensen beginnen te sidderen en ontvangen openbaringen, waar zij goederen vinden kunnen. Het gaat niet alleen om goederen maar ook om schelpen, het traditionele ruilmiddel bij uitnemendheid. De bewegingen treden op in streken, die nog niet onder bestuur zijn gebracht, waar de meesten zelfs nooit een blanke gezien hebben. Het zijn cargo-cults vóór de datum; zij vormen een aanwijzing, dat bij sommige volken de verwachting dicht aan de oppervlakte ligt.

In hoeverre men ook bij andere volken te maken heeft met in meerdere of mindere mate autochthone verwachtingen, valt niet te achterhalen. Kennis omtrent die volken vooronderstelt contact en het meeste van dat contact voltrekt zich na 1920 in een tijd, waarin het materieel bezit en kunnen der blanken imposant genoeg is om grote aandacht te trekken. Zo is het waarschijnlijk, dat de zgn. Kasiép-bewegingen in de Nimboran teruggaan op oeroude, godsdienstige gebruiken, maar in hoeverre daarin

ook vóór 1920 verwachtingen van materieel gewin meespelen is niet te achterhalen. Wij behoeven dat ook niet te weten om ons overtuigd te houden, dat zij in hoofdzaak reacties zijn op de ontmoeting met een ongehoorde rijkdom en een onvoorstelbare mogelijkheid van levensvervulling door de rijkdom.

Men moet daarover niet gering denken. Ik kan dat misschien het best demonstreren met het weinig opwekkend commentaar, waarmee ik eens een Amerikaanse zendeling, die naar het centrale bergland van Nieuw-Guinea wilde, de tegenstrijdigheden in zijn voornemens trachtte duidelijk te maken. Het moet in 1951 of begin 1952 geweest zijn, in een tijd, waarin de verbindingen slecht en de moeilijkheden nog vele waren. Ik vroeg hem, hoe hij er komen wilde, maar dat bleek eenvoudig, namelijk per vliegtuig. Ik informeerde belangstellend naar zijn schoenen, naar zijn kleren, zijn regenjas, zijn veldbed en zijn dekens, zijn voedsel, zijn radio, zijn pick-up en zijn ijskast. Hij had alles. Op dat moment werd ik onrustig en ik informeerde minzaam, of het wel juist was dat hij het Evangelie ging prediken. Dat had ik goed begrepen. Ook het antwoord op mijn volgende vraag luidde bevestigend: dat Evangelie betekende, dat dit leven niet belangrijk was, maar dat het op het toekomstige aankwam. Ik moet toen erg boos geworden zijn, want ik zei hem, dat hij dan wel hard zou moeten schreeuwen. Hij liep er met twee benen in en vroeg verbaasd waarom. Ik heb hem toen gezegd: *'Dat zal ik u precies uitleggen. Wanneer die stakkers daar aan de Wisselmeren het veld ingaan, lopen ze geregeld wonden op aan hun voeten, maar gij hebt schoenen en ge zult uw voet aan geen steen stoten. Wanneer het in de namiddag regent – en dat doet het er vaak – dan staan zij te rillen met hun handen kruislings over de blote schouders geslagen, maar gij hebt een wollen vest en een regenjas. Zij kennen tijden, waarin ze hun maag maar ten halve vullen kunnen, maar gij eet van dag tot dag uw blikjes, die ge dan, rijkaard die ge zijt, als waardeloze rommel wegwerpt. Zij vechten om die lege blikjes. Wanneer zij ziek worden, hangt het van hun constitutie af of ze genezen, maar gij hebt prachtige medicijnen en bovendien een heerlijk warm bed. Ge hebt de kostelijkste dranken in een frigidaire en een weelde van muziek in een doosje. Zij moeten alles lopen en gij komt met een vliegtuig als een engel uit de hemel! Wilt gij die mensen vertellen, dat dit leven weinig waarde heeft? Ge zijt een wandelend evangelie van al de waarden, die juist dit leven hebben kan. Als gij wilt wat ge zegt te willen, dan is er maar één mogelijkheid: op uw blote voeten naar boven met*

niets dan een onderbroek aan. Wanneer ge dan nog een patjol – een hak – meeneemt, brengt ge al genoeg vreemde zaken daarboven'. Mijn bezoeker verklaarde droogjes, dat hij toch maar per vliegmaschine ging. Hij moet mij voor een fervent tegenstander van de Zending gehouden hebben.

De tegenstelling in rijkdom tussen blanke en Papoea is ontzagwekkend en men kan zich indenken, welk een indruk de Amerikanen maakten, toen zij in 1944 bij Hollandia landden. De Humboldt baai en de Tanah Merah baai aan de andere zijde van het Cycloop-gebergte lagen vol met tientallen schepen van elk 10.000 ton. De vreemdste zaken kwamen aan land. Bulldozers denderden overal rond en schiepen een uitgebreid wegennet. In minder dan drie maanden stond er een kampement voor meer dan 200.000 soldaten. Men zegt, dat er in die dagen 80 openlucht-bioscopen draaiden in het gebied tussen Hollandia, het Sentani meer en de Tanah Merah baai. Een sprookje voor Papoea's, die alleen maar armoede gewend waren. Zelfs Europeanen waren diep onder de indruk, getuige het oneerbiedige verhaal, dat mij in 1945 in Sydney werd verteld. Een oude zondaar was tot zijn diepe verbazing tot de hemel toegelaten en in de verwarring van die blijde verrassing verzocht hij even de hel te mogen zien. Dat werd hem toegestaan en men leidde hem naar een ravijn, dat door een borstwering beveiligd was. Daar overheen leunende kon hij in de hel zien. Hij was perplex. De radio galmdde er feestmuziek uit, overal stonden frigidaires, waaruit dorstige bewoners koud bier en coca-cola haalden, dat ze vol vreugde dronken. Verbaasd wendde hij zich tot zijn geleider, die hem schouderophalend inlichtte, dat de Amerikanen juist waren gearriveerd.

De rijkdom van de westerling is even verbijsterend als zijn gezondheid, die door de meest ongekennde middelen wordt geschraagd. Is het wonder, dat men er niet maar met afgunst naar kijkt, maar het wonder gekomen waant? In dit verband is de associatie van de blanke met de voorouders vol betekenis. Zij is een vaak weerkerend motief, ook in de mythologie, waarin wij – bijv. in Mimika – het verhaal tegenkomen van voorouders, die naar het Westen togen en voorouders van de blanken werden.¹⁴ Men beluistert er drie verschillende motieven in. In de eerste plaats, dat de blanken iets bovennatuurlijks hebben. In de tweede plaats, dat zij iets menselijks hebben en in de derde plaats, dat zij iets verwants hebben. Dit laatste kan samenhangen met het feit, dat zij zich gevestigd hebben in Nieuw-Guinea. Zij moeten in het bestaande be-

stel ook mythologisch worden ingepast. De wijze, waarop men dat doet, is interessant. Men werpt zichzelf niet weg, maar construeert een relatie, die tegelijk het bovennatuurlijk kunnen der blanken verklaart. Zij zijn anders, meer, maar toch ook gelijk. Het feit, dat het dodenland altijd buiten het eigen woongebied ligt, heeft hier een prachtige mogelijkheid geboden de blanken in te passen op een wijze, die beantwoordt aan de indruk, welke zij maakten.

Dit laatste verklaart de bereidheid om van de blanken te leren maar ook de teleurstelling, wanneer die blanken hun rijkdom niet meedelen en het geheim onverklaard laten van die rijkdom. De rijkdom ligt in de sfeer van het wonder, waartoe ook de blanken behoren. Het is in dit verband van belang op te merken, dat die blanken ook zelf de sfeer van het wonder hebben bevorderd. De Zending en de Missie, d.w.z. de blanken, die zich meer dan anderen met de bevolking inlieten, legden bijzondere nadruk op de betekenis van het religieuze leven. Daaraan is door deze Papoea's op eigen wijze vorm gegeven. De eigen wereld, die een geheimzinnige wereld was, een wereld vol geheime intenties, is door de komst van de blanken wel wijder geworden, maar niet wezenlijk veranderd. In de cargo-cult wordt getracht met middelen, ontleend zowel aan het Christendom als aan de levensvisie der oude cultuur, het nieuwe te acaparereren. Ten onrechte heeft men deze bewegingen beschouwd als acculturatieve bewegingen. Zij zijn bewijzen van het falen der acculturatie, want het nieuwe is niet doorzien, zelfs niet in zijn eigenaardigheid aangevoeld, maar ingepast in de oude, autochthone zienswijze. Zelfs wanneer die bewegingen het bestaan erkennen van wijdere, meer groepen omvattende sociale verbanden dan in het verleden het geval was, blijft het feit bestaan, dat men van eigen, door supernaturele voorstellingen geladen wereld blijft uitgaan.

De cargo-cult is daarom niet in de eerste plaats een verzetsbeweging, maar een reactie op de kennismaking met een nieuwe wereld, waarvan niet het koloniale karakter de meest opvallende karakteristiek is, maar de rijkdom. Er is geen duidelijker demonstratie denkbaar van het totaal effect van de confrontatie met de moderne beschaving dan juist deze cargo-cults. Zij tonen beter dan enig vertoog hoezeer de totaal-indruk overheerst. Het is niet toevallig, dat deze bewegingen juist voorkomen in een gebied, waar men de blanken eerst recht leerde kennen, toen de westerse materiële cultuur een ontwikkeling had bereikt, die het mogelijk maakte eenvoudige mensen volslagen te overdonderen met haar rijk-

dom. Men zal er daarom goed aan doen deze bewegingen begripsmatig strenger te onderscheiden van de vele andere profetische bewegingen, waarin soms ook toekomstverwachtingen een rol spelen, maar waarin het centrale motief een ander is dan dat van de verwerving van rijkdom. Daarover echter in een volgend hoofdstuk. Voor het ogenblik dienen wij op één punt nog even in te gaan, nl. de waarde die deze bewegingen, ondanks hun falen uit acculturatief oogpunt, wellicht hebben kunnen voor verdere economische ontwikkeling.

Het is namelijk zeer verleidelijk te menen, dat deze bewegingen aan de economische ontwikkeling dienstbaar gemaakt kunnen worden. Er is immers verlangen naar rijkdom en de stimulering van dat verlangen is bij herhaling één der middelen geweest waarvan koloniale regeringen en leiders van ontwikkelingsprojecten zich bedienden om een bevolking in beweging te krijgen. Men noemt dat met een mooi woord behoeften kweken. Het is uiteraard hetzelfde als begeerten wekken, maar dat laatste klinkt iets bedenkelijker. De natuurlijke mislukking van een cargo-cult kan een aangrijpingspunt zijn om de mensen te brengen tot reëler vormen van welvaartsontwikkeling: het vormen van coöperaties en het planten van handelsgewassen. Dit is ook de weg, die in Nieuw-Guinea in het groot is gevolgd en vaak met succes. Toch past hier een waarschuwing. Men is er niet, wanneer een bevolking besluit het nu maar met coöperaties en werken te proberen. De verwachtingen aan de resultaten daarvan gesteld, zijn vaak hoger dan al wat op deze wijze ooit kan worden bereikt. Coöperatie is een toverwoord. Ik herinner mij een dorp, waar men een coöperatie oprichtte in de verwachting, dat dan allen even rijk zouden worden als de daar gevestigde Chinees, die er een winkeltje hield en copra opkocht. Het is dezelfde verwachting als die van Kampens vroede vaders, die, in geldzorgen door het weinige geld, dat de tol van hun ene stadspoort opleverde, op advies van Tijl Uylenspiegel er zes stadspoorten bij lieten bouwen in de verwachting nu zeven maal zo veel te zullen ontvangen. In een situatie, waarin een groot verlangen naar rijkdom gepaard gaat met een totaal gebrek aan inzicht in de wijze, waarop hij verkregen wordt, past voorzichtigheid. Behoeften behoeft men daar niet meer te wekken en optimistische voorspiegelingen zijn er niet op hun plaats. Men misleidt dan mensen. Aan de andere kant heeft het ook geen zin om de harde werkelijkheid al te rauw af te schilderen, want wie dat doet wordt niet geloofd en geeft de mensen alleen maar reden om het dan toch maar van een wonder te verwachten of de moed

totaal op te geven. Er zijn situaties waarin al wat men doet of laat verkeerde gevolgen kan hebben. Dit is er één van en alleen voortgezette bijstand kan de mensen helpen een begin te maken met een ontwikkeling, die naar groter welstand voeren kan.

IV/PROFETISCHE BEWEGINGEN EN NATIONALE BEWEGINGEN

PROFETISCHE BEWEGINGEN

Cárgo-cults zijn niet de enige profetische bewegingen, welke de wereld gekend heeft. Er zijn talloze van die bewegingen, waarvan enkele gevoerd hebben tot het ontstaan van grote godsdiensten. Wij zullen ons in deze laatste niet verdiepen; wel echter in de bewegingen, die op één of andere wijze een rol speelden of spelen in de geschiedenis der aan koloniaal bestuur onderworpen volken.

Een voorname rol daaronder spelen de bewegingen, die men als vluchtbewegingen kan karakteriseren. Een prachtig voorbeeld daarvan is de door Mooney beschreven Ghost Dance Religion, die omstreeks 1890 de Prairie Indianen in een groot gedeelte van Noord-Amerika in beweging bracht. De voorouders zullen naar de aarde weerkeren en er zal geen gebrek zijn aan wild. De bisons keren terug. Het herstel van die gelukkige toestand wordt verhaast door deelname aan de dans. Men danst overal. Onder de Dakota Sioux krijgt de beweging een anti-blank karakter en een militair ingrijpen volgt, dat eindigt in een bloedige slag. Aan de verwachting komt al spoedig een eind. Toch blijft zij nog voortbestaan in gewijzigde vorm; men verwacht niet meer, dat de voorouders zullen weerkeren, maar alleen, dat men visioenen zal krijgen, waardoor men de voorouders ziet en met hen is, een verwachting, die heel wat gemakkelijker te vervullen valt.¹

Men moet de beweging zien tegen de achtergrond van ontredde der Indianen-stammen, die, in reservaten ondergebracht, afhankelijk waren geworden van overheidssteun voor voedsel en kleding. De bisons waren vrijwel uitgeroeid. Oorlog en jacht waren de brandpunten van hun bestaan geweest; zij waren beide onmogelijk gemaakt. Mijn

leermeester J. P. B. de Josselin de Jong, die omstreeks 1910 zulk een reservaat bezocht, beschreef ons de daar heersende verveling ongeveer in de volgende woorden: 'Er hing een druk op deze gemeenschap, waarvan men niet wist yanwaar die kwam. Na een paar weken was ik er wel achter. De oude mannen leefden in het verleden van de bisonjacht; daarheen gingen hun gedachten en op de terugkeer daarvan was hun hoop gevestigd. Bij hen en met hen waren de jongens tot een jaar of twaalf of veertien. Zij deelden die verwachtingen. Al wat ouder was wist, dat de buffels nooit zouden terugkeren en het gehele bestaan doelloos en zinloos was geworden, zonder uitzicht.'

Het is geen wonder, dat onder de Indianen ook andere bewegingen ingang hebben gevonden, welke de deelnemers tijdelijk onttrekken aan de teleurstelling en verveling van hun ontlusterd bestaan. Een goed voorbeeld daarvan is de peyote-cultus, waarbij men zich overgeeft aan visioenen verkregen door het gebruik van een mescaline bevattende cactussoort (peyote). De Indianen hebben als Indianen geen toekomst meer. Zij hebben grotendeels opgehouden een volk te zijn en staan voor de keus tussen opgaan in de Amerikaanse maatschappij of voortleven als bezienswaardigheid. Men kan hun acculturatie dan ook niet op één lijn stellen met die van de volken van Afrika en Azië, in het algemeen van die volken voor welke het behoud van een eigen identiteit en levensvorm geen vraagstuk is.

Toch vindt men ook daar vlucht-bewegingen. Een goed voorbeeld is de Voodoo op Haïti. Zoals zij ons door Métraux beschreven is, is zij de religie van de mindere man.² In het meedoen aan de trance-voorstellingen raken de deelnemers opgetrokken in een andere sfeer, die hen uitheft boven de armoe en benauwenis van het dagelijks leven. In trance worden zij identiek met de goden van het verleden, komen zij in een andere wereld, die voor hen de werkelijke grond van hun eigen wereld is en daaraan zin en betekenis geeft. Bewegingen van deze aard vindt men bij voorkeur waar het leven hard en de toekomst uitzichtloos is. Een merkwaardige combinatie van zulk een beweging met een cargo-cult levert de John Frum beweging op Tanna, ons beschreven door Guiart.³ Tanna, één der Nieuwe Hebriden, is een sinds lang grotendeels gekerstend eiland, waar het Christendom de bewoners vreugde noch voordeel heeft gebracht. Het is op Tanna gegaan als op zo vele plaatsen, waar isolement en macht de zendeling in staat stelden om te trachten datgene te realiseren wat in het Westen nooit gelukt is, een waarlijk Christelijke

maatschappij, waar grove zonden niet bedreven worden. Er is geen erger tirannie dan de tirannie der deugd* en in het begin van 1941 komt de reactie, vrijwel ineens: het overgrote deel der Christenen gaat niet ter kerk. Ze zijn er ook later niet weergekeerd. De zaak was, dat er geruchten gingen over de komst van John Frum, een Amerikaan, die voorspoed en rijkdom zou brengen. In afwachting van zijn komst keerde men weer tot oude tradities en daar is men bij gebleven, ook nadat de verwachtingen aanmerkelijk bekoeld waren. Men heeft een eigen religie gecreëerd, die zich handhaaft tegenover het Christendom, omdat zij eigen is. Daar zit een belangwekkend moment in, dat van het bewust worden van eigen identiteit, dat hier echter niet tot grote wasdom komen kon, omdat de bevolking te zeer haar afhankelijkheid voelt van handel en scheepvaart van buiten.

Een element van vlucht steekt ook in de populariteit, die de talrijke Christelijke en Mormoonse opwekkingsbewegingen op vele plaatsen ter wereld genieten. De mensen geven aardse verwachtingen op voor de hoop op het eeuwige vaderhuis. Politieke verwachtingen of politiek verzet spelen geen rol, waar de wereld als zodanig haar belang verliest. Europese waarnemers plegen nogal afwijzend te staan tegenover deze bewegingen, hetzij omdat zij, zelf onkerkelijk, dit geloof als grove dwaling beschouwen, dan wel omdat zij als kerkmensen dit sectarisch optreden veroordelen. Ik heb echter een Papoea gekend, die een dief en een dronkaard was. Hij kwam tot bekering door middel van de Pinksterbeweging en sedert heeft hij door aanleg van tuinen en verkoop van groenten geld verdiend, dat hij besteedde om daarvan een tien of twaalf kinderen van buiten te onderhouden, die hij op die wijze in staat stelde in Hollandia de school te bezoeken, jaar in, jaar uit. Ik heb voor die man diep respect. Zijn levensgeschiedenis leert mij, dat juist deze bewegingen met hun beroep op echte moraliteit wel eens een heel wat hechter grondslag zouden kunnen leggen voor economische groei en sociale ontwikkeling dan

* Ik heb eens staande gehouden tegen een vergadering van missionarissen en zendingen, dat elk mens recht heeft op zijn legitieme portie zonde. Ik heb daar niet veel plezier aan beleefd. Mij is met nadruk duidelijk gemaakt, dat de formulering theologisch onverteerbaar is. Ik moet dat wel toegeven; het woord legitiem is wel wat uitdagend. Wat de zaak zelf betreft, ben ik echter nog steeds van oordeel, dat zeker zij, die geloven dat elk mens in zonde ontvangen en geboren wordt, tegen deze opvatting geen ander bezwaar kunnen hebben dan het woord legitiem, dat tekort doet aan het Christelijk besef, dat deze onvermijdelijkheid minstens betreurenswaardig moet worden genoemd.

al ons begrijpend medeleven. Men kan kritiek hebben op Webers theorie over het Calvinisme als katalysator van economische groei en toch enkele van zijn argumenten als waardevol en toepasselijk op ontwikkelingslanden beschouwen.

Een andere groep bewegingen wordt gevormd door de talrijke, onderling zeer verschillende bewegingen, welke gericht zijn op de verwezenlijking van doeleinden, die geheel vallen binnen het patroon der autochtone cultuur. Daaronder kunnen zich puur eschatologische bewegingen bevinden, gelijk die, welke de Tupi-Guarani-Indianen ertoe brachten het Land-zonder-Kwaad te zoeken, waarheen men in grote groepen op reis ging. Zo danste men tot in deze eeuw oostwaarts, de zon tegemoet tot men zo licht geworden zou zijn, dat men vanzelf op zou stijgen, over de oceaan, naar het beloofde land.⁴ De beweging is eensdeels een reactie op contact, maar het lijkt vrij onwaarschijnlijk, dat zij daaruit alleen te verklaren zou zijn. De toekomstverwachting speelt in meer Zuid- en Middenamerikaanse culturen een belangrijke rol. Men denke maar aan Mexico. Zeker is, dat men bij deze Indianen te maken had met een excessief geval van toekomstverwachting, zoals in meer gemitigeerde vorm het Midden-Oosten en Europa er in de loop hunner historie vele hebben gekend.

Voor ons doel zijn zulke bewegingen minder interessant dan die, welke in een moderne contact-situatie tot stand komen. Zij dienden echter vermeld te worden, omdat anders de indruk gewekt zou worden, dat profetische bewegingen primair het gevolg van contact met het moderne westen zijn. Het verlangen naar heil is niet aan contact-situaties gebonden. Wel kan in zulke omstandigheden de gedachte geboren worden, dat het heil nu onder bereik ligt, mits men maar de juiste middelen bezigt. Men vindt dit element duidelijk in de cargo-cult, waarin het heil vooral gezocht wordt in de verwerving van het nieuwe. Het kan echter ook gelegen zijn in de verbetering, de reiniging als het ware van het oude. Dan blijft men binnen de eigen cultuur, zelfs al bezigt men vormen, die aan Christelijke religie ontleend zijn. Een prachtig voorbeeld daarvan uit Afrika is ons beschreven door Köbben, de Deima-beweging van de Bete en Dida aan de Ivoorkust.⁵ Een profetes, Marie Lulu, heeft een middel tegen toverij. Na haar dood wordt ze voorwerp van verering. Zij waakt over de mensen en heeft daartoe een leger 'gendarmes' tot haar beschikking, geesten, welke een ieder ziek maken, die anderen tracht kwaad te doen. Wie ziek wordt begeeft zich naar de priester om zijn schuld te belij-

den. Het hebben van rancuneuze gedachten is al genoeg om ziek te worden, want de gendarmes van Marie Lalu zijn streng. Men betaalt een kleine boete en zo wordt men genezen. Daarnaast is er een regelmatige eredienst; men heeft alle oude cultusvoorwerpen weggedaan en des vrijdags en zondags komen de mensen in een soort kerkdiensten bijeen, die een sterk door de Christelijke eredienst beïnvloed karakter hebben. De beweging was echter van korte duur. Men was even vaak ziek als tevoren en na een tijd begon men de 'gendarmes' van Marie Lalu even hinderlijk en even duur te vinden als de medicijnmannen en tovenaars van weleer. Ook hier de teleurstelling. De beweging maakt geen einde aan het geloof in tovenaars. Zij bleven reëel en men kwam langs een omweg weer op het oude geloof terug. Het maakt per saldo niet zo veel uit of de mensen sterven door Marie Lalu of door toverij. De kritiek op de toverij, de haat tegen toverij heeft niet gevoerd tot de gedachte, dat zij niet bestaat. Het geloof in haar realiteit is gebleven en belet een wezenlijke vooruitgang, omdat dit geloof behoort bij het archaische wereldbeeld. Het is een bijna onuitroeibaar geloof, dat niet alleen in Afrika sterk is. Het meest opvallende is wel, dat ook Missie en Zending er vrijwel machteloos tegenover staan. Ook Christenen geloven in vele landen in toverij. Een notoir voorbeeld is Ambon, waar eeuwen Christelijk geloof geen einde hebben kunnen maken aan de vrees voor tovenaars. De overtuiging, dat deze wereld vol geheime intenties zit en dat die intenties macht hebben, steekt diep.

Een beweging als die van Deima brengt geen vooruitgang of bevrijding, gelijk dat wel het geval is met de talrijke nieuwe religies in Japan, die een merkwaardig vermogen vertonen om openheid voor nieuwe ontwikkelingen te combineren met levensaanvaarding, optimisme en gemeenschapszin.⁶ In Japan is een veel directer en genuïener aansluiting mogelijk bij een moderne wijze van handelen en inzicht dan in Afrika het geval is, waar de archaische opvatting van een door geheime intenties bezielde wereld nog sterk leeft. De worsteling met toverij vinden wij dan ook in vrijwel alle Afrikaanse religieuze bewegingen terug. Misschien mogen wij er een bewijs in zien van een poging om van het geloof los te komen. Ook een mislukte poging is een begin. In ieder geval vinden wij het verzet tegen toverij gecombineerd met nog iets anders, de worsteling namelijk om tegenover Zending en Missie eigen identiteit tot uitdrukking te brengen. Het is wederom Balandier geweest, die hierop de aandacht heeft gevestigd.

De belangrijkste van de door hem beschreven bewegingen is die van het Kimbangisme.⁷ Zij ontstaat in 1921 in voormalig Belgisch Kongo, wanneer Simon Kimbangu zich opwerpt als profeet en verlosser. Ter dood veroordeeld en geëxecuteerd, wordt hij opgesloten in Katanga, waar hij na een aantal jaren in gevangenschap sterft om na zijn dood als martelaar eerst recht te fungeren. Simon had zich tot Messias geproclameerd, naast Jezus de Verlosser van het zwarte ras. Ook hij had zich gekeerd tegen fetisjen en tegen toverij. Heksen zouden bij de doop kenbaar worden, doordat het doopwater hun haar niet nat zou maken. Het is uit de mij beschikbare literatuur niet helemaal duidelijk, wat het effect is geweest van deze bewering, maar men krijgt de indruk, dat daar waar de beweging wortel geschoten heeft, de vrees voor toverij aanmerkelijk minder is geworden. Een eerste stap in de goede richting dus. De eredienst zelf was Christelijk beïnvloed en bestond uit gebed, gezang en belijdenis van schuld. De beweging wordt belangrijk wanneer zich een bekwaam leider aan haar hoofd stelt, Simon Petrus Mpadu. De naam is niet toevallig. Hij sticht de Mission des Noirs, die de Zwarten verlossen zal. De religie blijft in hoofdzaak Christelijk met Simon naast Jezus als Tweede Persoon in de Triniteit. In Kongo-Brazzaville gaat men een stap verder en wordt de persoon van Jezus verdrongen door die van André Matswa, een populair martelaar voor de vrijheid in dit gebied. Voorouderdienst en magie gaan in de ban en een echte kerk komt tot stand, die op soortgelijke leest geschoeid is als het Leger des Heils. Ze is echter Afrikaans ook in dit opzicht, dat het hebben van meer dan één vrouw onder bepaalde voorwaarden is toegestaan. Het elan der beweging komt voor een groot deel uit de H. Schrift; de gedachte van verlossing is het thema daaraan ontleend.

Het is niet de plaats hier uitvoerig in te gaan op de vraag welk soort verlossing men verlangt. Eén ding is duidelijk: het is een verlossing, die een seculair element in zich heeft. Die verwachting vormt ook de achtergrond van een gesprek tussen Balandier en een voorganger der beweging in Kongo-Brazzaville, waarin hij laatstgenoemde vraagt, waarom deze geen duidelijke keus maakt en óf het Christendom óf de religie van zijn voorouders tot de zijne maakt. De voorganger raakt in vuur: *Les fétiches créent trop d'histoires; ils nous divisent; ils nous affaiblissent. Et puis, ce sont des choses du passé... ce sont les missionnaires qui ont tué notre religion. Il faut bien que nous en fassions une nouvelle... chaque race a son langage, ses manières, ses façons de comprendre la*

vic... Nous avons des Sauveurs qui peuvent parler pour nous, puisque ils se trouvent auprès de Dieu. C'est André Matswa et Simon Kimbangu. Ils ont souffert pour les Noirs. Jésus-Christ n'a souffert que pour les Blancs.⁸

Balandiers zegsman van Kongo-Brazzaville gelooft ook in André Matswa, die aan de andere zijde der rivier geen rol speelt. Dit is minder belangrijk dan het feit, dat we hier met een eigen kerk te maken hebben, die haar eigen, Afrikaanse universaliteit stelt. Het is een Eglise des Noirs, niet een kerk van een stamgroep. Zij onthoudt zich van actief verzet, maar geeft wel blijk van een nieuwe bewustwording van saamhorigheid, van samen één zijn als Afrikanen. Balandier spreekt hier – en terecht – van een 'reprise d'initiative'. De Kerk is het terrein, waar de aan koloniaal bestuur onderworpen Afrikaan nog zelf beslissingen nemen kan en het is op dit terrein, dat het bewustzijn van zijn eigenheid een originele vorm krijgt, welke op haar wijze een afzonderlijke bijdrage levert aan het ontluikend nationaal bewustzijn, dat overigens zijn werkelijke élan aan andere gronden ontleent. Het is dit nieuwe element, dat het belang uitmaakt, dat de verandering aangeeft, die bezig is zich te voltrekken in een sfeer, die vaak nog zwaar is van een exaltatie, die deel uitmaakt van het archaisch levenspatroon.

De eigen kerken zijn ook in Zuid-Afrika het terrein van een 'reprise d'initiative'. Binnen zijn kerk is de Afrikaan vrij om eigen leiderschap vorm te geven, een vrijheid, die hij binnen de Unie van Zuid-Afrika op ander gebied mist. Daar doet zich een merkwaardige ontwikkeling bij voor. Men zou verwachten, dat hier de kerk het terrein zou worden van een nieuwe eenheidsbeweging, omdat de Zuidafrikaanse overheid tegenover al wat kerk is krachtens haar eigen beginsel betrekkelijk zwak staat. Die kant leek het oorspronkelijk ook uit te gaan bij het ontstaan van de Ethiopische Kerk, de eigen Kerk der Negers in Zuid-Afrika.⁹ Het is echter heel anders gelopen. De Kerk der Negers in Zuid-Afrika is niet uitgegroeid tot een machtig lichaam, dat invloed kan uitoefenen, maar versplinterd in talloze kleine kerken en sekten. Die versplintering geeft aan een schare van kleine leiders gelegenheid eigen initiatief en leiderschap vorm te geven, maar wat geen vorm krijgt is de eenheid der Zwarte Afrikanen tegenover de Blanken, gelijk men dat in het Kimbanguïsme vindt. Men krijgt de indruk, dat, waar het perspectief van de zelfverwerkelijking der eenheid ontbreekt, de gedachte zelf niet aarden kan. Wij komen daar straks op terug.¹⁰

Tot slot nog een enkel woord over de bewegingen, waarin het verzet tegen de overheid de boventoon voert. Wij kennen die onder andere uit de Mahdi-bewegingen van de Islam. Zij kwamen al voor in pre-koloniale tijd. Ook hier gaat het niet om verzet alleen, maar, voor zover de bewegingen zich in orthodoxe kring afspelen, om de chiliastische verwachting van de rechtgeleide Imam, wiens rijk van gerechtigheid de wederkomst van de Profeet Jezus en het einde der dingen voorafgaat.¹¹ De aangekondigde Mahdi behoefde niet altijd de uiteindelijke Mahdi te zijn, hij kon ook een voorloper wezen en als zodanig een getuige van de honger naar een staat van gerechtigheid in een onrechtvaardige wereld. De Ratu Adil bewegingen, welke zich vooral in Midden-Java met grote frequentie hebben gemanifesteerd, zijn vaak uitgelegd als zulke Mahdi bewegingen. De naam – rechtvaardige vorst – herinnert aan de eretitel van Rechtgeleide Imam, maar doorgaans waren die bewegingen zo ver bezijden de orthodoxe Islam, dat er reden te over is om ze te beschouwen als een voortzetting van oud-Indonesische verwachtingen waarin een uit het volk omhoog geklommen figuur als Ken Angrok, die in 1222 als koning Rajasa van Singhasari overlijdt, door de gunst der goden de vorstelijke waardigheid verwerft. Het verzetskarakter dier bewegingen heeft in de koloniale tijd inheemse machthebbers evenzeer verontrust als de Europese, maar naar een goede beschrijving van deze bewegingen zien we nog steeds uit.¹² Wij weten er in feite niet zo heel veel meer van dan dat vrij zijn van belasting en ziekte naast de verwachting van onkwetsbaarheid er een rol in speelden.

Veel beter zijn we sinds kort ingelicht over een door orthodoxe Islamieten geleide opstand, waarin de deelnemers er eveneens vanuit gingen onkwetsbaar te zijn. Het is de opstand in Banten in 1888, ons beschreven door dr. Sartono Kartodirdjo.¹³ Het verhaal is een voortreffelijke illustratie van de wijze waarop onder koloniaal bestuur de mogelijkheid kan wegvallen om door eigen initiatief een balans van invloeden te bereiken, het bezwaar, door Balandier zo uitdrukkelijk tegen koloniaal bestuur naar voren gebracht. Banten was een sultanaat geweest tot onder Daendels rechtstreeks bestuur werd ingevoerd, waarbij het bestuur werd opgedragen aan regenten, die in zekere zin de oude vorstelijke traditie voortzetten. In de oude tijd hadden de *kjai's*, de godgeleerden en godsdienstige voorgangers, grote invloed in Banten. Zij waren gezien en invloedrijk en konden daardoor op het bestuur van het sultanaat pressie uitoefenen. Die mogelijkheid viel weg toen het sultanaat verdween en de

regenten, die de plaats van de vorst innamen, afhankelijk werden niet van de politieke constellatie binnen het gebied, maar van de koloniale overheid daarbuiten. De invloed der kjai's taande en Sartono Kartodirdjo's verhaal geeft ons een duidelijk inzicht in de groeiende ergernis der godvruchtige wetgeleerden over het door de regenten gevoerd beleid, welke machthebbers door hun verbintenis met een ongelovige overheid nog extra werden gecompromitteerd. De kjai's komen tot opstand, een opstand, die slecht is voorbereid. In feite is aan de militaire en politieke situatie geen aandacht besteed; men heeft zelfs de moeite niet genomen de Mohammedaanse gemeenschap als geheel erin te betrekken. De deelnemers behoren allen tot één zelfde mystieke broederschap. Wanneer zij naar de wapens grijpen, verwachten zij de bijzondere bescherming van Allah in de vorm van onkwetsbaarheid en wanneer die faalt, is er voor de leiders geen andere uitkomst meer mogelijk dan een laatst heldhaftig verzet op een laatste post, waarheen zij zijn uitgeweken. De politieke realiteit is hun ontgaan; hun politieke en militaire denken is geïnspireerd op de tijd van de eerste chaliefen, de gezellen van de Profeet. Zij leven nog in de Middeleeuwen en lopen te pletter op de nieuwe tijd in een poging tot herstel van de invloed der godvruchtige Islamieten op het beleid in Banten. Zij worden niet geleid door een Mahdi-verwachting, wel door het bewustzijn, dat het hun plicht is in Banten het staatkundig Huis van de Islam, Dar-ul-Islam, te herstellen. Van een profetische beweging is hier nauwelijks sprake, van een godsdienstige des te meer. Niet verzet is haar doel, maar vestiging van een voor de gelovige Islamiet aanvaardbare staat van zaken.

Het gaat dan ook niet aan alle godsdienstige en profetische bewegingen als proto-politieke bewegingen op één hoop te gooien. Elke sociale beweging heeft een politiek aspect en als die beweging verzet met zich brengt, is dat verzet van politieke aard. Daarmee zijn deze bewegingen niet zonder meer politiek geworden. Werkelijk politiek zijn ze eerst wanneer staatkundige vormgeving het doel en politiek inzicht de grondslag vormt. Dit ontbreekt in al deze archaische en archaïserende bewegingen. Het breekt pas door in de nationale beweging.

Alvorens wij die in beschouwing nemen nog een enkel woord over de vele profetische bewegingen. Hun ontstaan is stellig bevorderd door de missionerende activiteiten van de blanken; de zendelingen en missionarissen bemoeiden zich meer dan anderen met de bevolking en hielden haar een nieuwe waarheid voor. Het ligt voor de hand, dat dit de ge-

dachte bevorderde, dat men de gewenste vooruitgang langs godsdienstige weg bewerken kon. Dat betekent echter niet, dat de profetische beweging een universele reactie is op contact met westerse beschaving. Het tegendeel is het geval. Er zijn per saldo meer gebieden, waar men deze bewegingen niet, dan waar men ze wel vindt. In India, bijvoorbeeld, ontbreken ze geheel. In Nieuw-Guinea zijn er ook groepen, die voor cargo-cults immuun lijken. De profetische bewegingen zijn wel een begrijpelijke, maar niet een noodzakelijke en nog veel minder een universele reactie op contact. Zij zijn bovendien niet per se aan contactsituaties gebonden. Dit kenmerkt ze als min of meer krampachtige reacties, die alleen onder bijzondere omstandigheden tot stand komen, omstandigheden, waarin het toevallig optreden van individuen een belangrijke rol speelt. Daarin onderscheiden zij zich van de nationale beweging, die van veel algemener aard is.

DE NATIONALE BEWEGING

De profetische en godsdienstige bewegingen zijn alle lokaal van aard. Zelfs wanneer zij, zoals menige cargo-cult, leden van vroeger elkander vijandige stammen verenigen, blijven zij nog lokaal. De nationale beweging is dat niet meer. Zij gaat overal uit van de grootste staatkundige eenheid. In plaats van gelokaliseerd en verenkeld is zij algemeen. Met de godsdienstige beweging heeft zij alleen de heftigheid gemeen, sterker nog, zij is veel heftiger en vasthoudender dan deze. Zij laat zich niet ontmoedigen door tegenslag of door het uitblijven van goddelijk gunstbetoon. Zij bekommert zich daar nauwelijks om en gaat voort met ijzeren volharding tot het grote doel, de nationale onafhankelijkheid, bereikt is.

De heftigheid, het tijdstip, het succes en de universaliteit van het opkomend nationalisme zijn zo onverwacht, zo irrationeel en strijdig met alle redelijke verwachtingen van kort voor de tweede wereldoorlog, dat het de moeite loont bij die irrationaliteit wat nader stil te staan. Velen zijn tegenwoordig van mening, dat die nationale beweging vanzelf spreekt. Ook in Nederland en Frankrijk is men immers in verzet gegaan tegen overheersing door vreemden. Dit zogenaamde begrip voor de nationale beweging en de dekolonisatie is puur ethnocentrisch van aard; het redeneert van zichzelf uit. Het verstaat niets van de schok van verassing, die er besloten ligt in de woorden, waarmee Ch. O. van der

Plas ons in november 1945 op een eerste bijeenkomst na onze verlossing uit gevangenschap in Batavia begroette: 'de heren moeten er maar rekening mee houden, dat het zachtmoedigste volk ter wereld* verkozen heeft niet langer zachtmoedig te zijn.'

Het snelle en universele verloop der dekolonisatie spot met alles wat wij geleerd hadden: met ideeën van geleide verandering, van langzame maar gestadige ontwikkeling, zoals de evolutieleer die predikt. Een volk moet voorbereid worden voor zelfstandigheid; daar waren wij als koloniale ambtenaren jaren lang mee bezig geweest en die taak was bepaald onvoltooid. Er was, zo op het oog, geen reden voor zulk een verbitterde opstand. Na 1920 was overal het koloniaal bestuur afgestapt van de gedachte, dat een kolonie een wingewest behoort te zijn; in Nederland zelfs al eerder. De idee van koloniale taak was in de plaats gekomen van koloniale exploitatie. De bewoners van het land werden opgeleid en overal in toenemende mate in het bestuur ingeschakeld. Alles ging gestadig vooruit en het interne zelfbestuur nam steeds wijdere vormen aan. Dat India zelfstandig werd, lag in de rede. Daar was men het verst. Maar Indonesië, Burma en kort daarop zelfs Afrika! Hoe kon dat alles als in één adem doorgaan, terwijl er toch een hemelsbreed verschil bestond in ontwikkeling tussen een land als India en een willekeurig gebiedsdeel in Zwart Afrika? Uit onderdrukking laat het verloop van zaken zich niet verklaren. Nooit was de harde hand van de koloniale meester zo zacht geweest. Maar terwijl de verovering der koloniën met kleine en voor moderne begrippen slecht uitgeruste legers tot stand was gekomen en tientallen, ja honderdtallen jaren orde en rust met een onnozele gewapende macht gehandhaafd waren, bleek nu een tienvoudige macht uitgerust met een honderdmaal zo sterke vuurkracht niet in staat de opstand tegen het koloniaal gezag neer te slaan. Modern uitgeruste leger-eenheden konden elke doormars forceren, maar het baatte hun niet. Zij marcheerden als door boter; achter hen sloten zich weer de gelederen van het verzet. Waarom?

Met rationalistische verklaringen komt men niet zo heel veel verder. Een van de merkwaardigste ervaringen is, dat bij alle gruweldaden, die er bedreven zijn, zo veel persoonlijke vriendschappen bleven bestaan. Ondanks bittere tegenstellingen op politiek gebied bleven Nederlanders en Indonesiërs, die in die strijd volmaakt tegengestelde standpunten innamen, vriendschappelijk met elkander omgaan, zodra zij elkander op

* Zo had Multatuli de Javaan gekarakteriseerd in de Max Havelaar.

neutraal terrein ontmoetten. De enige rationele verklaring, die men verzinnen kan, is die, welke ervan uitgaat, dat bij vermindering van de druk der koloniale overheid de tegenkrachten eindelijk hun kans krijgen tot verwerkelijking van wat men altijd gewild heeft, de nationale opstand. De verklaring kan zich beroepen op het feit, dat in koloniën waar het gezag krachtig gehandhaafd wordt en aan ontwikkeling der inheemse bevolking weinig aandacht wordt geschonken, opstand uitblijft. Dit echter is alles. De gelijktijdigheid van de uitbarsting over de gehele wereld en de irrationele passie waarmee men nationale onafhankelijkheid stelt boven nationale welvaart blijven op deze wijze onverklaard. Dr. J. V. de Bruyn herinnerde mij in dit verband aan de bekende uitspraak: 'Good government could never be a substitute for self-government.'

Voor wat meer inzicht in de situatie moeten wij terug naar de opmerking van Grootenhuis: in de oudere generatie is de verhouding tot het Gouvernement gekenmerkt door de vader-zoon relatie.¹⁴ Wij kunnen het ook anders zeggen, tegenover het paternalisme der overheid stond het filialisme der bevolking. Aan dat filialisme is een abrupt einde gekomen, niet alleen in India, Indonesië of Afrika, maar zelfs in Nederlands Nieuw-Guinea, waar de koloniale overheid de bevolking aanspoorde tot nationale zelfstandigheid. Het is in feite een merkwaardige zaak, niet alleen op één maar op twee niveaus: 1. waarom heeft men plotseling bezwaar tegen paternalisme? en 2. waarom heeft men het overal ter wereld tegelijk?

Velen onder mijn lezers zullen bezwaar maken tegen mijn eerste vraag. Natuurlijk heeft men bezwaar tegen paternalisme. Men heeft dat altijd gehad, maar eerst nu krijgt men de kans het te uiten. Het argument overtuigt mij niet. Paternalistische verhoudingen zijn niet tot koloniale situaties beperkt. Duizenden jaren heeft het grootste deel der mensheid onder paternalistische verhoudingen geleefd en de bezwaren daartegen zijn nauwelijks twee honderd jaren krachtig genoeg om verzet te wekken. Een zo universele en langdurige onderdrukking van bezwaren is alleen mogelijk, indien die bezwaren op een of andere wijze een positieve compensatie vonden. Dat nu is inderdaad het geval. Het paternalisme had ook zijn gunstige zijde. Ik heb het voorrecht in ons goede Nederland te wonen in een dorp, waar nog lang feudale verhoudingen heersten. Dicht bij mijn woning ligt een oud landhuis met een prachtige vijver er omheen. Wanneer er ijs lag, schaatste daar het hele dorp. Het landhuis is nu een conferentie-oord geworden, waar men over

allerlei goede dingen confereert. Maar de vijver is afgesloten met prikkeldraad. De beheerder van het oord heeft geen verantwoordelijkheid tegenover het dorp. Die familie, die daar vroeger woonde en die ongetwijfeld ook haar ondeugden had – ik heb de familie niet gekend en kan daar dus gemakkelijk over schrijven – voelde die verantwoordelijkheid wel. In het schema der moderne sociologie drukt men dat aldus uit: in de moderne maatschappij zijn de intermenselijke betrekkingen niet langer diffuus, maar gedepersonaliseerd en contractueel van aard.

Waarom moest men in twintig jaren, nl. tussen 1945 en 1965, overal ter wereld kiezen voor de afschaffing van paternalisme en de realisering van nationalisme? Terwijl men in Europa in de 19de eeuw nog vorsten uit Duitsland bestelde om de tronen van België, Griekenland en Bulgarije (1887!) te bezetten en ze bij hun inhuldiging door de bevolking braaf te laten toejuichen? En heeft India niet een tijdperk van glorie doorgemaakt onder Mongolen-vorsten? Verzet tegen al wat vreemd is, is niet van zulk een dwingende logica als men, uitgaande van het hedendaagse levensgevoel, wel eens meent!

Men moet nooit trachten gebeurtenissen te verklaren los van hun tijd. Wanneer de dekolonisatie zich over de gehele wereld binnen een eng omgrensde periode voltrekt, dan is er alle reden niet alleen maar aandacht te geven aan de toevallige politieke constellatie in die periode – de Oost-West tegenstelling – doch bovenal aan hetgeen zich voltrokken heeft in de tijd, die aan die periode onmiddellijk voorafgaat. De landen, die lang onder koloniaal beheer zijn geweest zoals India en Indonesië, bieden het meest geschikte materiaal voor bezinning op die vraag, omdat zich daar hetzelfde heeft voorgedaan als in de landen, die dit maar kort zijn geweest (Afrika bijv.). Is er buiten de liberalisatie iets, waardoor het verloop van zaken in de 20ste eeuw zich duidelijk onderscheidt van dat in de 19de eeuw? Dat is er inderdaad en in hoge mate. In de 19de eeuw en zelfs nog in het begin van de 20ste is de koloniale bestuurder een man, die past in het patroon van het land. Hij verschilt in zijn levenswijze niet opvallend veel van de inheemse groten, hij is onderworpen aan dezelfde ziekten als zij en voor zijn sociale omgang in hoge mate op hen aangewezen. De Europese vrouw bracht een afzonderlijke Europese samenleving, maar op vele plaatsen is zij eerst laat in het leven in de koloniën binnengedrongen. Maar zij niet alleen! Ook de moderne techniek is een laatkomer. De openlegging der koloniën door wegen en spoorwegen is grotendeels een zaak van deze eeuw. Het aangezicht der kolo-

niaal geregeerde landen is heel lang gelijk gebleven; pas in de twintigste eeuw is het veranderd en veranderd door blanken. Maar dan ook ingrijpend veranderd!

Die verandering was identiek met de blanke, vooral voor zijn eigen gevoel. Ik mag mij hier wel weer een herinnering veroorloven. Het was eind 1940. Ik was toen secretaris van de residentie Banjumas (Java). De avond tevoren had ik een telefoongesprek gehad met de administrateur van het gouverneurskantoor te Semarang en die ochtend, terwijl ik de auto wegzette voor mijn kantoor, klonken zijn woorden mij nog na: 'Van Baal, ik kan je daar over de telefoon niet over inlichten, maar het is bijzonder ernstig. Bijzonder ernstig.' 'Het' was de zoveelste voorbereidende Japanse oorlog en voor ik mijn kantoor binnen wandelde keek ik nog even rond. Het was één van die lucide momenten, die men een paar keer maar in zijn leven meemaakt. Ik 'zag' de stad met haar straten en haar huizen door ons gebouwd. Op de achtergrond wist ik de suikerfabriek. Rechts van mij liep de telegraaflijn en de telefoonverbinding; naar boven toe, naar het waterkrachtstation Ketenger, de hoogspanningsleiding. *Het was maar een klein deel, maar het was tegelijk alles: Java, dat wij gebouwd hadden, met zijn wegen, zijn fabrieken, zijn grote irrigatieleidingen, zijn spoorwegen, zijn huizen, zijn alles wat Java maakte.* Ons Java, zeiden wij, want wij voelden er ons thuis, zo thuis, dat 40% van de mensen, die er wat langer waren, uitkeken naar een stukje grond voor een huisje voor de oude dag bij Bandung, Semarang of Malang. Helemaal thuis waren wij er; velen, ook in Nederland geborenen, daar meer dan in Nederland.

Het is wel duidelijk, waar de pijn ligt. Wij hadden ons geïdentificeerd met het land, waarvan wij het aangezicht veranderden. Ons land. Men kan niet ergens thuis zijn en dat thuis veranderen zonder de ander, die er eigenlijk thuishoort, te aliëneren. Ons thuis zijn maakte de Javaan vreemdeling in eigen huis, een verbouwd huis bovendien. Koloniale overheersing, die alles – althans in hoofdzaak – bij het oude liet, was te verdragen. Een regime, dat het land grondig veranderde en welks invloed tot in de verste uithoeken merkbaar was in verandering van levensgewoonten en vooral van levensmogelijkheden, was onverdraaglijk. Dat het het eigene aantastte was tot daar aan toe, niet, dat het het eigene tot het vreemde maakte in deze zin, dat het nieuw verworvene toch het vreemde bleef, het door anderen gepresteerde. Alles werd anders en ondanks het feit, dat vele inbeemsen in die verandering betrok-

ken waren en eraan meededen, bleef het nieuwe het vreemde, dat het eigene tot het vreemde maakte. Ook hier is het totaal-beeld belangrijker dan het detail. De verandering in Indonesië was een Nederlandse, in Oost-Afrika een Britse, elders een Franse of Belgische prestatie.¹⁵ Hoe groots en begerenswaardig het nieuwe ook was, het bleef het vreemde, waar men zich eerst aan vergaapte of zelfs, gelijk in Nieuw-Guinea, door *overweldigen liet, waar men vervolgens mee vertrouwd raakte*, zodat men er mee werken kon, maar tegelijk zo, dat het toch niet geheel het eigene werd. Gebrek aan technisch kunnen of inzicht is hier niet in het geding. In het geding is enerzijds, dat de opbouw van het nieuwe in beginsel een prestatie van vreemden bleef, die duidelijk blijken lieten in het voor hen vreemde land thuis te zijn, anderzijds een nog veel verder reikend effect, namelijk het verlies van eigen wereld.

De eigen wereld was oorspronkelijk een kleine wereld geweest, een wereld begrensd door het territorium van de stam, de dorpengroep of het vorstendom. Binnen die wereld was het gehele leven besloten. Een Javaans vorst droeg de titel van Spijker of Spil der Wereld. De Marindanim in Nieuw-Guinea konden geloven, dat de zon door een gat in de aarde verdween in het uiterste westen van hun territorium en er op enige afstand ten oosten van de tegenovergestelde grens weer uit te voorschijn kwam. Het was een eigen wereld, vol dreiging maar ook vol intimiteit, een wereld waar men nauw mee verbonden was. De komst der vreemden bracht daar verandering in. De eigen wereld hield op centrum van de totale wereld te zijn; ze bleek niet eens de werkelijke wereld te zijn. Zo lang er weinig verkeer was en de vreemdelingen alles zo veel mogelijk bij het oude lieten, kon men die eigen wereld nog vasthouden, zich thuis blijven voelen in het eigen milieu, dat, behoudens een paar onaangename storingen, zich zelf gebleven was en voor en na als een veilige haven ervaren kon worden. Dat werd anders met de groei van het moderne verkeer. De realiteit van de buitenwereld drong zich op. Men dwong de mensen hun kinderen naar scholen te sturen, waar kennis omtrent een heel andere wereld werd overgedragen. Het is de periode, waarin men de leiding van de vreemdeling aanvaardt. De hoofden gaan meestal voorop. Het is in het belang der koloniale overheid hen in te schakelen. De hoofden hebben krachtens hun positie meer besef van een grotere buitenwereld en zij zijn dan ook de eersten, die ermee in contact treden, aarzelend aanvankelijk, maar op den duur met toenemende overtuiging.¹⁶ Zij doen mee en vele anderen met hen.

Er is een nieuwe wereld open gegaan, de werkelijke wereld, waarvan de kolonie een werkelijk deel uitmaakt. In de plaats van het dorp, het vorstendom, het landschap, treedt de kolonie als veld van actie en als bestuurs-assistenten, klerken, onderwijzers en technici verspreiden de voortrekkers onder de bevolking zich door het gehele gebied om, onder leiding der koloniale overheid, de vensters der dorpen open te stoten en een nieuw geheel tot stand te brengen: de kolonie, hun land, hun nieuwe wereld. Hun oude, kleine wereld laten zij varen. Zij horen er niet meer. Zij zelf zijn de scheppers van de nieuwe wereld der kolonie als geheel, aan welker opbouw zij onder de paternalistische leiding der overheid als goede zonen meewerken. Het échec kan niet uitblijven, want men heeft zijn oude wereld laten varen om de nieuwe te veroveren, die kolonie is van een ander. De autochthone kleine wereld merkte van dat deel van een kolonie zijn niet veel. De koloniale overheid had er op zichzelf geen behoefte aan in de zaken van die kleine wereld diep in te grijpen. Zij wenste alles zo veel bij het oude te laten als met haar eigen taak, het beheer van het geheel, in overeenstemming kon worden gebracht. Het behoeft ons op dit ogenblik niet verder bezig te houden, dat er steeds minder bij het oude blijven kon. Het gaat er hier om, dat voor *de inheemse helpers van het Gouvernement die oude wereld verloren* ging en vervangen werd door de kolonie als geheel. Die werd hun wereld, maar die was tegelijk de wereld van de koloniale overheid en van de blanke immigranten, die zich zo thuis waren gaan voelen, dat zij zich met haar identificeerden. Hier, op dit punt, moest het tot een breuk komen, want deze situatie maakte de door de inheemsen juist verworven nieuwe wereld tot een wereld, die tóch niet werkelijk van hen was, een wereld die zij hadden helpen bouwen, waarvoor zij hun oude thuis hadden opgegeven. Zij waren van 'inlanders' staatsburgers geworden en werden als staatsburgers niet erkend of maar ten halve erkend. De staatsburger is niet langer een filius, een zoon, die de leiding van anderen zonder veel vragen aanvaardt. De vader-zoon relatie behoort bij de betrekkingensfeer van de oude, kleine wereld, die geschoeid is op de leest van familiale verhoudingen. Zij past in een wereld, waarin men achter de dingen een geheim vermoedt en eerbied heeft voor macht, omdat macht niet een toevallige zaak is maar gevolg van een wereldplan, dat zijn eigen geheimzinnigheden heeft. Voor de nieuwe staatsburgers kon dat niet langer het geval zijn. Hun was geleerd afstand te nemen van geheimzinnigheden en persoonlijke relaties. Op allerlei wijzen was hun

duidelijk gemaakt, dat zakelijke betrekkingen gescheiden behoorden te blijven van familie- of vriendschapsrelaties, een instelling, die met filialisme onverenigbaar is.

De ontdekking van de wereld der kolonie als hun eigen, werkelijke wereld moest noodzakelijk leiden tot de eis, die ook als eigen wereld te kunnen ervaren. De ervaring vreemde te zijn in eigen wereld is onverdraaglijk en daarmee is zowel de heftigheid van het verzet bepaald als de vorm, die het nieuwe staatkundige beginsel aannam. De heftigheid van het verzet behoeft geen commentaar, de vorm van de nieuwe staten wel. Zij vinden overal hun grenzen in die van de voormalige koloniën, ook waar die grenzen onlogisch zijn. Daarop zijn slechts drie uitzonderingen. De ene is die van India en Pakistan, waar op het punt der zelfstandigwording de oude vete tussen Islamiëten en Hindoes weer opklaaide; de tweede is Indo-China, waar oude staten ten dele hersteld werden en de derde is Kameroen, waar men de eenheid van vóór de eerste wereldoorlog herstelde door hereniging van Brits en Frans Kameroen op de basis van de oude Duitse kolonie. Kameroen is daarom niet eens een echte uitzondering. Voor het overige bleven de landsgrenzen in Afrika even raar en willekeurig als de koloniale grenzen geweest waren. Dat houdt in, dat de kolonie een realiteit geworden was, de vorm van het eigen land. Vereniging van wat bijeen leek te horen – bijv. de beide Kongo's – bleef uit. Ook wat onverenigbaar scheen, bleef bijeen. Bij de geboorte van de staat Nigeria werd het uiteenvallen voorspeld. Het heeft er inderdaad aan conflicten niet ontbroken, maar toch is het nog altijd een eenheid. Nog uitdrukkelijker is de identiteit van landsgrenzen met koloniale grenzen door Indonesië gesteld. Tegen de zin der bewoners van dat gebied moest Nieuw-Guinea erbij gevoegd worden. Het feit, dat Nieuw-Guinea daarmee feitelijk een kolonie van Indonesië werd, werd genegeerd. Het had deel uitgemaakt van Nederlands-Indië en moest daarom nu deel uitmaken van de nieuwe staat Indonesië, terwijl men een gebied dat echt Indonesisch was en voor het grijpen lag – Portugees Timor – met rust liet. Maar Nieuw-Guinea behoorde tot de onder de koloniale status nieuw verworven wereld. De irrationaliteit van de wens Nieuw-Guinea te behouden bevestigt de realiteit van het onder het koloniaal bestel gegroeide nieuwe staatsburgerschap.

Het is van belang dit vast te houden. De populaire theorie, dat het anti-kolonialisme een gevolg is van koloniale onderdrukking houdt tegen de feiten geen stand en voert uiteindelijk tot onderschatting van het

staatkundig bewustzijn der nieuwe staten, die op een steviger fundament zijn gebouwd dan dat van verzet alleen. Daarmee zijn het verzet en de koloniale onderdrukking niet ontkend of gebagatelliseerd. Integendeel, de onderdrukking hielp het verzet aan een rationele grond. Maar het verzet stak dieper, had positievere basis dan onderdrukking alleen. Men wilde zichzelf zijn. De klachten over onderdrukking konden eerst algemeen en heftig worden toen die positieve grondslag van staatsburgerschap er was. Voor die tijd is er vaak veel kwalijker onderdrukking geweest, zonder dat zij tot algemeen verzet leidde. De geschiedenis der Molukken levert daarvan menig merkwaardig voorbeeld en juist daar vond men een grote mate van verbondenheid met de koloniale overheid, een neiging tot identificatie, die elders ontbrak. Wat later als bewijs van onderdrukking wordt aangevoerd is in de tijd, waarin ze plaats greep, vaak minder heftig ervaren dan het nageslacht beweert. Het is natuurlijk nooit moeilijk de mensen verhalen van onderdrukking te ontlokken, welke een rechtvaardiging vormen voor verzet en ressentiment. Men maakt echter ook wel eens iets anders mee. Zo herinner ik mij met verbazing de opgewektheid waarmee een Serans bestuurs-assistent – hij is later hoog op de ambtelijke ladder opgeklimmen – mij vertelde hoe het kwam, dat hij geen radja kon worden van het kleine landschap, waar hij thuis hoorde. Toen de Compagnie zich daar vestigde, was zijn grootvader, de radja, in verzet gegaan. Dat was niet erg, maar toen het dorp werd aangevallen had grootpapa, die een goed schutter was, de kolonel dood geschoten en dat had hij natuurlijk nooit moeten doen! Geen spoor van rancune in zijn verhaal. Zij was er ook niet in zijn later leven. Hij was een man, die het Nederlands-Indische Gouvernement met grote wijsheid en loyaliteit gediend heeft, een man ook, die mij een aantal voortreffelijke lessen gegeven heeft, waarvoor ik hem dankbaar ben. Ik was jong ambtenaar en zijn baas, hij een oudere vriend en een raadsman, een 'oom.'

Het ontbreken van rancune, terwijl er voor haatgevoelens reden te over was, heeft mij ook getroffen bij de Kapauku van de Wisselmeren. Zij waren in verzet gegaan, vooral omdat zij bezwaar hadden tegen een moderne rechtspleging die rechtstreeks inging tegen de rauwe willekeur waarmee de lokale leiders te werk gingen bij de bestraffing van wangedrag van hun onderhebbenden, in het bijzonder van hun vrouwen. Een heftige opstand volgde, die niet dan met moeite kon worden onderdrukt en waar enige malen hard bij gevochten is. Een jaar later is een verzoeningsfeest gevierd, waarbij de opstandelingen van weleer zich op

de dijen kletsten van plezier bij het ophalen van herinneringen aan de oorlog, die een bepaald niet onaanzienlijk getal mensenlevens had gekost. Er was bij deze gelegenheid geen spoor van wrok te bemerken. Dat sluit natuurlijk niet uit, dat er bij sommigen wel wrok was, maar hij was in ieder geval niet algemeen en op dat moment niet relevant. Ook sluit dit niet uit, dat hij het later weer kan worden, maar het betekent ook, dat men over de gevolgen van conflicten met wat meer genuanceerdheid denken en spreken moet dan velen gewend zijn. Een typisch geval van generationaliseerde toorn is bijv. het verwijt, dat de koloniale overheid niet genoeg onderwijs heeft gegeven. Ik heb in de jaren tussen 1934 en 1936 de tijd nog meegemaakt, dat men de dorpschouwen op Java ernstig moest aansporen om toch de kinderen naar school te sturen. Toen ik in 1938 op Java terugkeerde, waren er plotseling geen scholen genoeg, een omkeer zo snel en onverwacht, dat er in de behoefte aan scholen eenvoudig niet te voorzien viel. Het verwijt, dat er te weinig onderwijs gebracht is, blijft desondanks juist (het had meer kunnen zijn), maar het verwijt mocht wel iets genuanceerder tot uitdrukking gebracht worden, bijv. door zich te herinneren hoeveel jongelui met mulo-examen er op Java in 1939 werkeloos rondliepen.

Onderdrukking leidt tot verzet, maar het verzet is alleen blijvend en sterk, wanneer het een positieve basis heeft in een doel, dat de vervulling is van een wens, die min of meer los van die onderdrukking staat. Wanneer het om onderdrukking alleen ging, zou men in een land als Zuid-Afrika een veel scherper reactie moeten verwachten van de zijde der negerbevolking. Toch blijft zij uit, zoals zij ook uitblijft in achterlijk gehouden koloniën en in koloniën, waar staat-vorming illusoir is, gelijk op vele eilanden in Oceanië. Zuid-Afrika is nooit een kolonie geweest op de wijze van Tanzania of Indonesië. Het is een land, waar een groot deel der negerbevolking immigrant is en immigrant van later datum dan de blanke. De neger is er ook nooit de medewerker van de blanke geweest in de omvorming van het land tot een moderne staat. Ook de getalsverhoudingen liggen er grondig anders. Een besef, dat het land (de staat) in zijn geheel echt eigen land (staat) is, zoals de autochthone medewerkers aan een koloniaal bewind dat ervoeren, is hier onmogelijk en daarmee ontbreekt de positieve basis tot staatsvorming, het innerlijk bewustzijn van fundamentele saamhorigheid met het land. Men kan hier alleen komen tot beleving van eenheid met eigen kleine groep in één der talrijke splinterkerken.

Het fundamentele verschil tussen een profetische en een nationale beweging is nu wel duidelijk. De eerste is particularistisch van aard, gebonden aan de kleine wereld der traditie, de laatste is universalistisch en gebaseerd op de realiteit van de moderne staat. Daar liggen natuurlijk overgangsvormen tussen. De profetische beweging kan een wijder wereld omvatten dan de kleine autochthone samenleving in haar oorspronkelijke vorm; zij kan, door kerkvorming, bijdragen tot de groei van een nationaal bewustzijn gelijk in het Kimbangisme het geval is. Zij blijft echter geworteld in het oude, terwijl de nationale beweging zich geheel inspireren laat door het nieuwe. Dit laatste gelukt uiteraard evenmin zo volkomen als zich de profetische beweging ooit geheel door het oude inspireren laat. Ook de nationale beweging is soms vermengd met motieven, die deel uitmaken van het oude wereldbeeld. Zij kan in sommige van haar manifestaties op een profetische beweging gelijken. Men denke slechts aan Nkrumah in zijn rol van President en Verlosser. De verwachtingen, welke de massa van het volk van nationale zelfstandigheid heeft, kunnen in hoge mate gelijk zijn aan de hooggespannen verwachtingen, waartoe een profeet hen inspireert. Dit alles is waar, maar het doet niet af aan de essentie van het verschil. De profetische beweging behoort bij de oude tijd en de oude, kleine wereld, de nationale beweging bij de nieuwe tijd en de werkelijke, grote wereld.

Het doel van de nationale beweging is de vorming van een staat, die de nieuwe eenheid tot uitdrukking brengt en haar eigen plaats geeft in de werkelijke wereld. Daarmee is een program van actie gedefinieerd, dat wij in alle nieuwe landen ten uitvoer zien leggen. Het nieuwe staatsburgerschap is een overwinning op het particularisme. De voorlopers der beweging hebben de nieuwe eenheid helpen smeden in koloniale dienst en die nieuwe eenheid dient thans uitwendige vorm te krijgen. Het ligt voor de hand, dat men in die situatie aan een eenheidsstaat voorkeur geeft boven een federatie, die, met haar erkenning van vormverscheidenheid, een ontkenning, althans een ongewenst lijkende mitigering vormt van de tot ontplooiing komende nieuwe eenheid. De laatste prevaleert; zij is het symbool van de nieuwe eigen wereld, die in de nationale zelfstandigheid haar vorm vindt.

Men heeft zich op dit punt vaak vergist, ook al, omdat men meende, dat verzet tegen koloniale onderdrukking het hoofdmotief was. Ik heb

er jaren geleden reeds op gewezen,¹⁷ dat men aan de Indonesische slagzin 'kemerdekaan 100%' een totaal verkeerde uitleg gaf door de vertaling te volgen, welke haar propagandisten op de muren van Batavia hadden geschilderd, nl. '100% freedom'. *Kemerdekaan* kan men inderdaad door vrijheid vertalen, maar het betekent ook onafhankelijkheid en dat het onafhankelijkheid was, die bedoeld werd, blijkt het best uit een vergelijking van de Indonesische opstand met die der Verenigde Nederlanden tegen Spanje. In zijn *Nederlands Geestesmerk* heeft Huizinga over vrijheid en onafhankelijkheid een opmerking gemaakt, die hier relevant is. Schrijvende over de periode na 1581 zegt hij: 'De vergeefsche aanbiedingen van de souvereiniteit aan Frankrijk en aan Engeland, de val van Antwerpen en daarmee het verlies van het Zuiden, de deerlijke mislukking van Leicester's bewind, het schijnt alles op zichzelf meer geschikt, een volk tot ondergang dan tot staatkundige vrijheid te leiden. Vrijheid was van meet af aan de inzet, zelfstandigheid in geen deele. Ons zelfstandig staatsbestaan is uit nood geboren.'¹⁸ Welk een verschil, de met hun souvereiniteit leurende Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden en de hun souvereiniteit opeisende jonge staten van vandaag!

Welk een verschil ook naar binnen toe! In de nieuwe staten niet – gelijk in de Nederlanden – het pogen om regionale en lokale zelfstandigheid het volle pond te geven, maar, andersom, de sterkste nadruk op de nationale eenheid en haar zelfstandigheid naar buiten. Waar federalisme nog erkend wordt is het een 'pis aller'. Zij, die zich door de klank van het woord *kemerdekaan* hebben laten misleiden, zijn wel zeer bedrogen uitgekomen, zoals zo velen, die in de nieuwe nationale bewegingen pure equivalenten zagen van westerse democratie en zich beijerden om de nieuwe staten ook aan westerse politieke instellingen te helpen. In vele landen hebben die instellingen maar een kort leven gehad. De strijd ging niet om burgerlijke vrijheid maar om de realisering der nieuwe nationale identiteit. Zij stond voorop en het zwaar accent op de eenheid verdroeg zich maar slecht met een partijstelsel. Men heeft daar veel kritiek op gehad en het is misschien goed, daar even bij stil te staan, temeer, omdat ook de predikers der westerse democratie niet altijd uitblinken door duidelijk begrip van waar het in de democratie nu werkelijk om gaat. Er zijn er helaas genoeg, die er even weinig van begrijpen als de jonge Indonesische Arabier, met wie ik begin 1949 een lang gesprek had over de benoeming van een vertegenwoordiger van de groep Arabieren tot lid van de Lombok-raad, het hoogste bestu-

rend college van het eiland Lombok, waar ik toen assistent-resident was.

De Arabieren waren er verdeeld in twee fel tegenover elkander staande partijen en het ging erom een vertegenwoordiger te vinden, die de groep als geheel representeerde. Er kon er maar één benoemd worden. Mijn jeugdige bezoeker vond het een heel eenvoudige opgave. 'U roept alle Arabieren bijeen, mijnheer, en dan gaan we stemmen. Wie de meeste stemmen krijgt, die wordt de vertegenwoordiger. Dat is de democratische regel.' Nu was zijn groep de grootste en bij deze procedure stond de uitslag van te voren vast. Ik vroeg hem, of hij stemmen werkelijk zo democratisch vond, een vraag die hij heel vreemd vond. Men stemde immers altijd in een democratie! Ik heb toen getracht hem uit te leggen, dat stemmen een kortsluiting van de democratie is en alleen plaats vindt, wanneer men het niet eens kan worden. 'Stemmen is het falen der democratie. Het is de tirannie van de helft + 1. Democratie is compromissen zoeken, een oplossing zoeken, waarmee ieder of bijna ieder het eens kan zijn. Stemmen is het falen der democratie.' Ik geloof niet, dat mijn uiteenzetting veel indruk maakte. Toen hij me verliet had ik sterk het gevoel, dat hij me verdacht van een politieke manoeuvre tegen zijn kandidaat en van grondig onbegrip voor de politieke democratie in het algemeen.

Toch had hij het kunnen begrijpen. In de volksvergaderingen of hoofdenbijeenkomsten, zoals die op grond van de traditie gehouden werden, in Indonesië, maar ook elders, in Afrika bijv., praat men net zo lang door tot een communis opinio is bereikt. In West-Sumatra had men daar een prachtige uitdrukking voor: daar heerst Radja Mupakat, Koning Akkoord. Dat akkoord moest worden bereikt en in een maatschappij met een langzaam tempo had men daar wel tijd voor beschikbaar, meer tijd dan in een moderne samenleving disponibel is. Het is nuttig dit te bedenken. In de grond der zaak is deze procedure democratisch veel zuiverder dan het door middel van een stemming doordrukken van een beslissing, wanneer overeenstemming niet spoedig genoeg wordt bereikt. Dat wil zeggen, dat er bij vele volken een goede basis ligt voor een gezonde hantering der democratie; zij kennen vormen, die een democratisch genomen beslissing waarborgen, wat nog niet zeggen wil, dat zij bereid zijn die toe te passen in al die gevallen, die daar naar onze mening voor in aanmerking komen.

Zo is ook de vervanging van het partijstelsel door een één-partij systeem een aanslag op wat wij terecht democratische vrijheid achten.

Daaruit mag men evenwel niet concluderen, dat democratische vrijheid door dat stelsel is uitgesloten. De partij heeft haar rechter- en linkervleugel en binnen de organisatie is uitgebreid overleg en uitwisseling van meningen mogelijk.¹⁹ Buitendien is er voor een één-partij stelsel ook buiten het eenheidsstreven nog wel een logische grond te vinden. Het veelpartijen-stelsel brengt ontzaglijke versnippering van krachten met zich mee. Ontwikkelingslanden, met hun groot tekort aan bekwaam leidinggevend personeel, kunnen zich de weelde niet veroorloven een belangrijk aantal bekwaamen vrij te stellen van andere diensten met geen ander doel dan oppositie te voeren in het parlement. Meestentijds is het zelfs zo, dat allen, die in het Parlement zitting hebben, op één of andere wijze ambtelijk of maatschappelijk ingeschakeld zijn, hetgeen ertoe dwingt de duur van de Parlementszittingen te beperken en meer handelingsbevoegdheden te delegeren.

De vraag of de staatkundige organisatie der nieuwe landen voldoende waarborgen biedt voor democratische vrijheid moet in veel gevallen ontkennend worden beantwoord. Betekent dat nu ook, dat men de democratische vrijheid met voeten treedt? Gelukkig niet. Als dat zo ware, zou democratische, burgerlijke vrijheid een produkt zijn van een bepaalde staatsvorm. Dat is zij zo weinig, dat er zelfs geen staatsvorm te bedenken valt, waarbij de democratie werkelijk veilig is, ook niet en zelfs niet onze westerse democratie. Democratie staat en valt met eerbied voor de persoon van de ander. Waar die ontbreekt, is het met de democratie gedaan. Men dient er zich voor te hoeden de mate van democratie te zeer naar formele kenmerken te beoordelen. Dat draait altijd daarop uit, dat men de westerse vormen van democratie als voorbeeld neemt en dan nog met buitensluiting van o.m. de Franse.

Nu kan men ten faveure van die westerse vormen aanvoeren, dat die vormen van democratie het produkt zijn van eeuwenlange ervaring en dat zij daarom een zekere normen stellende waarde hebben. Dit neemt niet weg, dat deze normen desondanks in een land als Frankrijk, dat toch wel een traditie van vrijheid van de geest vertegenwoordigt, het zo best niet gedaan hebben. Reeds uit dien hoofde is er aanleiding met de algemene toepasbaarheid van die normen wat voorzichtig te zijn.

Er is nog een andere kant aan die westerse democratie, die haar minder geschikt maakt als uitvoerartikel. Het westers democratisch bewustzijn legt in de laatste jaren een zo eenzijdige nadruk op de rechten van de mens op vrije meningsuiting, dat men daar in ontwikkelingslan-

den, die hun eenheid nog goeddeels waar moeten maken, wel eens grote moeite mee hebben kon. Wat meer is, door de eenzijdige nadruk op het recht van vrije meningsuiting dreigt men in het westen het wezen der democratie zelf kwijt te raken. Een absoluut recht van vrije meningsuiting is maatschappelijk onbestaanbaar. Niemand kan overal zijn mening vrij uiten en men mag het ook niet. Wij staan hier voor problemen die wij helemaal niet baas kunnen, misschien wel omdat wij er zelden in slagen *ze ten principale te stellen. Het probleem van de publiciteit ligt niet alleen in wat zij wel brengt, maar ook in wat zij niet geeft, kortom in de macht der publiciteitsorganen, pers, radio en televisie. Zij oefenen een beslissende invloed uit op de publieke opinie en genieten daarin grote vrijheid. Dat is in feite een merkwaardige zaak. Terwijl het economisch liberalisme vandaag terecht verworpen wordt, omdat het tot wantoestanden voerde, is dit zelfde liberalisme ten aanzien van de publiciteit onaangevochten. Wij verwachten alle heil van vrije publiciteit met een soortgelijk optimisme als de liberale economen honderd jaar geleden onbelemmerde welvaart verwachtten van vrijhandel en vrije concurrentie. Van een democratisch georganiseerde invloed op de richting en methoden der opinievorming door de publiciteitsorganen is maar weinig sprake; wij verwachten de nodige controle van de onderlinge kritiek en concurrentie, een even ongeorganiseerde controle als die van de vrije concurrentie in het economisch bestel van weleer. Dat roept allerlei problemen op, van welke die, voortvloeiend uit hetgeen wel gepubliceerd wordt, naar hun aard het meest opvallen. Over wat niet publiek wordt, hoort men nu eenmaal niets. Dat het soms bijzonder moeilijk zijn kan een bepaalde mening behoorlijk gepresenteerd te krijgen, is een feit, waar meestal al te gemakkelijk overheen gegleden wordt. Veel meer aandacht trekt wat wel publiek wordt en dat heeft een bijzondere reden. Het publiek vraagt in toenemende mate door de publiciteitsorganen niet alleen voorgelicht, maar ook bezig gehouden, vermaakt te worden. Wat tot vermaak dient is niet altijd geschikt voor publiciteit en de klachten over maatschappelijk schadelijke gevolgen zijn legio: een bepaald soort publiciteit maakt het publieke ambt onaantrekkelijk, het animeert de baldadigheid, het verruwt het publieke geweten ten aanzien van de wijze waarop men zich in het openbaar over personen en opinies kan uitlaten, etc. Dit alles is waar, maar het ergste is, dat wij voor die moeilijkheden geen bevredigende uitweg weten. Wij zitten ermee en wij komen er niet uit. Niemand durft aan de persvrijheid te dokteren en dat niet*

eens omdat men dan de organen der publieke opinie tegenover zich vindt, maar omdat die vrijheid een zo belangrijke zaak is, dat de uiterste voorzichtigheid past bij de bepaling van de grenzen der vrije publiciteit.

Onze eigen moeilijkheden met de democratie en haar organen geven reden zich te bezinnen op de vraag of er geen aanleiding bestaat aan de jonge landen een andere, wat meer beperkte eis te stellen dan die van westerse democratie met haar vrije meningsuiting en publieke kritiek, haar politieke organisatie van loyale oppositie en haar mogelijkheden tot legaal verzet tegen overheidsmaatregelen. Aan die eis voldoen de meeste ontwikkelingslanden in ieder geval niet. Daarmee behoeft het ideaal van eerbied voor de persoon van de ander nog niet over boord gezet te zijn of te worden. Een regering, die op een één-partij-stelsel berust, die de pers aan zekere banden heeft gelegd en de mogelijkheden om haar te kritiseren heeft beperkt, kan altijd nog tolerant zijn tegenover hen, die met haar van mening verschillen. Tolerantie is eeuwenlang in West-Europa – waar de democratie per saldo ook maar een heel jonge plant is in de politieke tuin – een hoog ideaal geweest; het heeft ook iets te maken met het klassieke ideaal der moderatie, een ideaal, waar men tegenwoordig niet zo veel over hoort. Men is trouwens ook met tolerantie te onzent sinds overlang al niet meer tevreden en dat laat zich verstaan. Tolerantie biedt geen rechtszekerheid; een overheid kan alleen maar tolerant blijven door nu en dan heel intolerant te zijn. Anders wordt tolerantie tot indifferentie. Voor onze op zekerheden ingestelde maatschappij is dit voldoende om een op tolerantie gebaseerd systeem te verwerpen. In maatschappijen, die minder met zekerheden verweerd zijn, valt tolerantie minder uit de toon en het is zeer wel mogelijk, dat zij daar een betere mogelijkheid biedt tot realisering van het ideaal, het respect voor de persoon van de ander, dan een getrouwe kopie van onze formele vrijheden.

Tolerantie is in deze maatschappijen geen onbekende zaak. De traditionele samenleving vertoont vaak een hoge mate van tolerantie ten aanzien van de hebbelijkheden en onhebbelijkheden van de naaste. Men kent soms afzonderlijke cultuurpatronen voor mensen, die in het ideaal patroon der samenleving niet passen; bijv. in deze zin, dat de Prairie-Indiaan, die voor krijger ongeschikt is, zich nog een positie verwerven kan als medicijnman. Die tolerantie behoeft in de dictatoriaal geregeerde landen of in de landen met een één-partij stelsel – dat is niet hetzelfde – niet te ontbreken. Integendeel, men staat bij herhaling verbaasd, hoe-

veel kritiek de pers zich in deze landen nog veroorloven kan. Die tolerantie is een gewichtig goed.

De afhankelijkheid der burgerlijke vrijheid van de tolerantie der overheid betekent tegelijkertijd een fikse beperking. Zij bewijst opnieuw, dat het de nieuwe staten niet in eerste instantie gaat om burgerlijke vrijheid, maar om nationale zelfstandigheid en onafhankelijkheid. Ditzelfde blijkt eveneens uit de weigerachtigheid der jonge landen om zich aan enig ideologisch blok te binden. Zij willen voor alles zichzelf zijn, het zelf doen en als zelfstandige staten erkend worden. Zij trekken zich dan ook niet terug uit de wereldpolitiek, teneinde hun eigen problemen op te lossen; zij moeten gezien worden als zelfstandige staten en zij werpen zich met groot enthousiasme op het lidmaatschap der Verenigde Naties en haar organen. Hier vinden zij de erkenning van hun nieuwe status van onafhankelijke staatsburgers, van het feit, dat de nationale beweging niet leidt tot een herhaling van het traditionele cultuurpatroon, maar tot de creatie van een nieuwe vorm, die van de werkelijke wereld deel uitmaakt en hun daarin een eigen, honorabele plaats toekent. Het verleden – de stam, de traditie, de kolonie – is overwonnen en de toekomst ligt in eigen hand.

Het is een toekomst, die men niet zonder zorg tegemoet kan zien. Begrip voor de onvolkomenheden der democratie in de jonge staten betekent niet, dat men die gebreken nu ook maar billijken moet. Democratische instellingen zijn er niet voor niets. Zij zijn het produkt van een eeuwenlange worsteling om meerdere waarborgen voor burgerlijke vrijheid en onbaatzuchtige behartiging der publieke zaak. Zij bieden een uiterst waardevolle bescherming tegen machtsmisbruik en corruptie. Zij leggen een rem op aan internationale agressie, die zo gemakkelijk voortvloeit uit een situatie, waarin een agressief nationalisme de bovenaan voert. Het is belangrijk, dat de democratie in de jonge staten de internationale belangstelling behoudt, niet ondanks het feit, dat men er oog voor heeft dat westerse instellingen niet zonder meer overdraagbaar zijn in deze staten, maar juist omdat men er begrip voor heeft, dat de democratie hier zo wankel staat en men er ernstig behoefte heeft aan die belangstelling.

V/PROBLEMEN VAN JONGE STATEN

BESTUURLIJKE PROBLEMEN

*Het verleden is overwonnen en de toekomst ligt in eigen hand... dat is het moderne levensgevoel, waaraan Ch. J. Erasmus uitdrukking geeft in de titel van zijn boek over economische en sociale ontwikkeling in Zuid-Amerika, *Man takes Control*.¹ Het is een zeer lezenswaard boek, maar de suggestieve – al te suggestieve – titel loopt over van hybris; het is natuurlijk niet waar, dat de mens werkelijk de leiding neemt. Werkelijk waar is alleen, dat de moderne mens zich koortsachtig inspant om zijn lot te beïnvloeden, hetgeen, wanneer men het met enige distantie bekijkt, slechts inhoudt, dat het zijn lot is op een andere wijze in en tegenover het leven te staan dan de leden van een vorige generatie of de deelgenoten aan een andere cultuur.*

Het is hier niet de plaats ons over te geven aan bespiegelingen over menselijke beperktheid. Ons probleem geldt de vraag, wat er van echt modern levensgevoel en bewustheid van veranderingsmogelijkheden in de nieuwe landen is gerealiseerd. Het nationalisme, bekroond door de vorming van een eigen soevereine staat, is een uiting van die moderne geest. Dat betekent echter nog geenszins, dat die moderne geest zich al breed genoeg heeft gemaakt om over de gehele linie effect te sorteren. Uit de ontwikkeling van de nationale beweging en de geschiedenis der dekolonisatie blijkt, dat zij gedragen wordt door een smalle phalanx van mensen, die in de omvorming van de kolonie tot een onafhankelijke staat direct betrokken waren, door een élite, die er weliswaar in geslaagd is de massa van het volk mee te krijgen in haar aanval op het koloniale bewind, maar die voor de vormgeving van het nieuwe uitsluitend op een zeer kleine groep van niet alleen politiek, maar ook staatkundig be-

wusten is aangewezen. Politiek, de kunst van het verwerven en behouden van staatkundige macht, is een beperkter en althans een andere opgave dan de staatkundige vormgeving, de organisatie en opbouw van de maatschappij in een nieuwe vorm. Dat is de taak der elite nadat de eerste opgave, de politieke opdracht om daartoe de vrije hand te krijgen, was vervuld. Die eerste fase was in hoofdzaak negatief van aard, de omverwerping van de koloniale macht. De tweede, de opbouw en ontwikkeling van een nieuwe staat, is positief gericht. Voor de eerste fase kon men rekenen op de hulp der massa, voor de tweede niet. Die massa was door de nieuwe tijd voldoende beïnvloed om zich onbehaaglijk te gevoelen over de koloniale situatie, die haar wel nieuwe levensmogelijkheden toonde, maar het verlangen die zelf te bezitten niet vervulde, terwijl ze bovendien de mogelijkheid tot eigen initiatief in belangrijke mate blokkeerde. Die massa blijft intussen onder het nieuwe bewind even weinig bekwaam die nieuwe levensmogelijkheden voor zichzelf te veroveren als zij onder het oude was. De massa is door de koloniale situatie wel aangehaakt, maar niet veranderd in zodanige zin, dat uit haar de krachten en het inzicht voortkomen, die gestalte aan een meer moderne economie en samenleving kunnen geven op de wijze waarop het liberalisme alle heil verwacht van het particuliere initiatief. Het volk blijft in hoge mate aangewezen op de leiding der elite, die het naar politieke onafhankelijkheid voerde.

Daarmee rust op die kleine elite een ontzaglijke taak. De blanke verdwijnt met achterlating van de 'white man's burden' en de elite is op slag geconfronteerd met al de voorwaarden voor chaos. Op het moment der machtsovername verdwijnen de buitenlandse technici, die het staatsapparaat beheerden. Een overgangsregeling moge de gevolgen wat mitigeren, maar de voornaamsten onder hen zijn de eersten, die vertrekken. Al hun ervaring en technische bekwaamheid nemen zij mede en men moet die niet gering achten. Koloniën zijn overal bestuurd geworden door een kleine groep van zorgvuldig geselecteerde, goed opgeleide, vakbekwame lieden, die in staat waren zeer veel werk te verzetten, niet alleen door hun jeugd, maar vooral door het feit, dat zij onafhankelijk waren van 'pressure-groups' en persoonlijke verplichtingen. Hun taak moet worden overgenomen door lieden, die minder scholing hebben, minder ervaren zijn, die meer geselecteerd zijn op politieke dan vaktechnische verdienste en die hun taak moeten uitvoeren in een milieu, waarbinnen zij aan handen en voeten gebonden zijn door persoonlijke ver-

plichtingen aan familieleden en politieke vrienden, door afhankelijkheid van *pressie-groepen* van allerlei aard en door de noodzaak de kiezers te vriend te houden. De taak van een koloniale gouverneur was niet altijd eenvoudig; ik weet daar iets van uit persoonlijke ervaring. Zij was echter heel wat minder gecompliceerd dan die van een minister in een nationale regering, die in veel hoger mate afhankelijk is van politieke gunst en persoonlijke relaties.

Het komt op die elite wel aan. Gelukkig het land, waar de bestaande elite breed genoeg was om de voornaamste posten in te nemen. Een merkwaardig voorbeeld van een ernstig manco op dit punt biedt de zelfstandig wording van Belgisch Kongo, merkwaardig omdat juist in Belgisch Kongo meer aan algemeen lager- en vakonderwijs was gedaan dan in andere Afrikaanse koloniën.² De Belgische regering is echter bij haar onderwijs-politiek uitgegaan van de gedachte, dat het onderwijs aan de massa moest worden gebracht en elite-vorming diende te worden tegengegaan, welke een kleine groep van bevoorrechten uit de massa zou uitlichten en ontwortelen. Het beeld van de 'évolué', dat men van elders kende, lokte niet. Wij behoeven hier niet in discussie te treden over de vraag of hier ook machtspolitieke overwegingen achter staken. De redenering is op zichzelf zo vreemd niet; de situatie van de eenzame intellectueel is die van een 'displaced person' in eigen land en te midden van eigen volk. De politiek elite-vorming te vermijden loopt echter te pletter op een denkfout. Een elite heeft men altijd, wat men ook doet of niet doet. Het verschil is alleen, dat men, het Franse of Britse voorbeeld volgende, beschikt over een (kleine tot zeer kleine) elite op academisch niveau, terwijl men in Belgisch Kongo een elite had op mulo-niveau, op zijn best op dat van een 5-jarige HBS. Wanneer het erom gaat een land te besturen, maakt dit een ontzaglijk verschil, gelijk ook wel gebleken is uit de moeilijkheden die volgden.

Niet minder belangrijk is, dat de machtsovername geschiedt op een zodanige wijze, dat de werkelijke elite inderdaad aan bod komt. Dat is de tragiek geweest van de gebeurtenissen in Indonesië, waar de Japanse capitulatie de intellectuele achterban aan de macht hielp, de groep van revolutionairen, wier dissatisfactie groot genoeg was om met elan te vechten, maar slechts ten dele voldoende gerijpt om straffe leiding te geven aan de economische en staatkundige ontwikkeling, een gebeuren, dat te tragischer is, omdat daartoe capabele figuren er wel waren, maar de kans niet kregen hun gaven te ontplooien of na korte tijd hun pogin-

gen moesten opgeven. Indonesië is, door de ongunst van een historisch bepaalde samenloop van factoren, een schoolvoorbeeld van de gevaren, inherent aan een revolutionaire situatie, waarin een kleine elite overspoeld wordt door een agressieve en actieve groep van enthousiasten, die wel gegrepen zijn door de onrust van het iets moeten doen, maar niet rijp genoeg om aan die drang een positieve inhoud te geven. Ik heb deze figuren wel gekend: vol enthousiasme, vol goede wil zelfs, vol overgave, op elke vergadering aanwezig om het woord te voeren over de noodzaak om te strijden voor nationale onafhankelijkheid, voor sociale gerechtigheid, voor beter onderwijs, voor economische opheffing en wat niet al, maar onbekwaam om op ook maar één punt te vertellen, wat in *concreto nu eerst moet geschieden of hoe het ten uitvoer moet worden gelegd*.

Wanneer eenmaal het bewustzijn gewekt is, dat er iets gebeuren gaat, dat dank zij nationale beweging en staatkundige onafhankelijkheid er een nieuwe tijd aanbreekt, dan staat een brede schare te trappelen van ongeduld. Dan heerst er iets van de sfeer, dat er nu toch werkelijk een wonder gebeuren kan. Men heeft op de televisie destijds een film kunnen zien van de soevereiniteitsoverdracht in Léopoldville. De beelden waren heet van spanning. Men zag een paar opgeschoten jongens naar de auto van de koning van België lopen, die aanraken en even hard weer rechtsomkeert maken. Er sudderde iets, een ongerichte dadendrang, die haar object niet gevonden had. Zoals er iets sudderde in Makassar, waar men – het was 1950 of 1951 – drie kwartier achtereen *merdeka* riep, toen daar Sukarno een toespraak hield. Onder zulke omstandigheden is er maar één stap tussen nationale en profetische beweging. Het is tekenend voor het moderne karakter der nationale beweging, dat die stap maar één keer – en dan nog slechts ten halve – gedaan is, nl. door Nkrumah, die zich tot Verlosser van Afrika liet uitroepen. En desondanks aan de kant werd gezet. Het nationalisme betekent een doorbraak en de toenemende verbreiding van pers en radio waarborgt, dat die modernisering nog steeds voortschrijdt. Er groeit een generatie op, voor welke de nationale staat een veel levender begrip is dan de stam of het dorp. Er is goede reden om aan te nemen, dat wij met een onomkeerbaar proces te maken hebben. De modernisering wordt opgedrongen door moderne techniek en telecommunicatie, die overal ter wereld hun kennelijk niet te stuiten triomftocht voortzetten. De transistor-radio dringt gaandeweg in de verste uithoeken door en brengt er het nieuws. Wat meer is, men

luistert er naar ook. De nationale staat is een werkelijkheid geworden, die niet meer weg te denken valt.

Het zou een grote vergissing zijn te menen, dat er nu niets meer kan misgaan. Het tegendeel is waar. Nationalisme moge een belangrijke stap vooruit zijn, omdat het een nieuwe samenleving vormt, die een reëel deelnemer is aan het samenspel der volken, het is op zichzelf genomen tegelijk een bijzonder gevaarlijke zaak. Nationalisme is de meest gevaarlijke vijand van de wereldvrede, van internationale samenwerking. In de huidige bereidheid der jonge volken tot internationale samenwerking kan een verandering optreden. Eén van de grootste onder deze staten is al een keer uit de Verenigde Naties getreden. Deze is er weliswaar weer in teruggekeerd, maar de mogelijkheid tot uittreden is daarmee reëel gebleken en het is in dit verband van belang op te merken, dat dit ene geval van uittreden samenviel met een agressieve politiek jegens een nabuurstaat. Zo iets kan zich herhalen. Hoe gevaarlijk nationalisme kan zijn, hebben wij in Europa aan den lijve ondervonden. Wanneer nationalisme een doel op zichzelf wordt, kan het zich ontwikkelen tot een demonische macht, die de gehele wereld in doodsvaer brengt. Het fanatisme, waarmee de jonge volken geneigd zijn hun nationale zelfstandigheid te verheerlijken, is bepaald niet zonder bedenking.

Weliswaar spelen in de nieuwe samenleving techniek en telecommunicatie een grote rol, zodat de werkelijkheid van de grote wereld voelbaar en waarneembaar wordt binnen de muren van de kleine wereld der traditionele gemeenschap en de mensen gedwongen worden de blik naar wijder horizont te richten, maar daarmee is een voortgaande ontwikkeling naar een voor alle volken *grosso modo* aanvaardbare werelddamenleving nog geenszins verzekerd. De veranderingen, welke van de penetratie der techniek het gevolg zijn, kunnen aanleiding geven tot het ontstaan van zgn. 'cultural lags' op een veel grotere schaal dan in de moderne samenleving het geval is geweest.

De term 'cultural lag' is afkomstig van W. F. Ogburn, wiens in 1922 verschenen boek al eerder ter sprake kwam.³ Hij wees erop, dat de snelle technische vooruitgang soms alle verhoudingen scheef trekt. De bedrijfsongevallenwetgeving komt pas tot stand nadat onnoemelijk veel leed en armoede is veroorzaakt; het Amerikaanse bankwezen komt eerst onder toezicht van een daartoe opgerichte Federal Reserve Bank nadat faillissementen zeer ernstige schade aan de economie hebben toegebracht; het familieleven van het van het platteland naar de stad verhuisde gezin

loopt in het honderd, omdat in de stad de vrouw in het huishouden onvoldoende functie en het kind geen speelplaats vindt. De gesignaleerde misstanden zijn 'cultural lags', achterstanden in de maatschappelijke groei, welke de samenleving in ernstige mate verstoren. Hun optreden levert het duidelijk bewijs, dat uit zichzelf de groei ener cultuur allerm minst een harmonische behoefte te zijn. Vanuit een oogpunt van theorievorming nog belangwekkender is het feit, dat die culturele groei en maatschappelijke verandering binnen de westerse wereld in zulk een hoge mate geïnduceerd zijn door en vanuit de zgn. materiële cultuur, welke sommige moderne theoretici buiten het begrip cultuur trachten te sluiten. Wij zagen, dat in de buiten-Europese samenleving die materiële cultuur – en dan specifiek die van het westen – een nog machtiger katalyserend effect heeft. Men denke slechts aan de cargo-cults. Men mag daarom in die buiten-Europese samenlevingen nog veel ernstiger 'cultural lags' verwachten dan daar, waar de verandering in materiële cultuur het direct effect was van de groei der eigen cultuur zelf, haar wetenschap inbegrepen. Zulke 'lags' kunnen tot veel menselijke ellende aanleiding geven en leiden tot ernstige verstoring in de maatschappelijke ontwikkeling.

Op het terrein, dat aan het begin van dit hoofdstuk het eerst onze aandacht vroeg, dat der staatkundige vormgeving, vallen al aanstonds enige 'lags' te noemen. Men heeft te maken met een kleine elite en men mag zich met recht afvragen of deze elite nu in elk opzicht zo modern is als haar hartstocht voor nieuwe staatkundige vormgeving suggereert. Zij is opgegroeid onder omstandigheden, welke omtrent aard en doel van politieke macht grote verwarring zaaien. Men kan macht op twee manieren zien, als bezit en als verantwoordelijkheid, dienst aan de gemeenschap. Als bezit is macht verworven macht, die men niet weer uit handen geeft; als verantwoordelijkheid is macht gedelegeerde macht, in dienst van een opdracht die ingetrokken kan worden. In de archaische samenleving is macht doorgaans bezit; men bekleedt een ambt voor het leven. Vaak is het ambt zelfs erfelijk. De koloniale maatschappij maakte op grote schaal gebruik van dit type ambtsdragers voor de functies van dorps-hoofd, volkshoofd, stamhoofd of hoofd van een vorstendom. Daarboven stond het ambtelijk apparaat, deels uitheems, deels inheems, dat zijn directieven ontving van de centrale overheid, die zelf weer afhankelijk was van de machthebbers in het moederland. Een gedelegeerde macht dus, maar één waarbij de verantwoordelijkheid niet publiek maar alleen bin-

nenskamers tot uitdrukking komt. Naar buiten toe ziet men in een kolonie van de verantwoording welke de machthebbers moeten afleggen weinig, daarentegen van het feit, dat de levensstandaard der koloniale machthebbers aanzienlijk hoger ligt dan die van de bevolking en haar leiders, heel veel. Macht lijkt hier wel erg op bezit.

De vraag of macht als bezit of als verantwoordelijkheid wordt ervaren is niet een kwestie van democratische organisatie. Men kan alle ambten aan verkiezingen binden en toch gevangen blijven in de gedachte, dat het primair gaat om het bezit der macht. Het publiek verantwoordelijk zijn leidt niet automatisch tot machtsuitoefening als opdracht en dienst waarvoor men verantwoording schuldig is. Ook politieke partijen kunnen macht als bezit beschouwen, uitgroeien tot machtsorganisaties, die aan hun beginselen slechts lippendienst bewijzen. In de sociologische theorie wordt *macht doorgaans als een soort bezit beschouwd, voorwerp van strijd om haar te verwerven of te behouden*. Het aspect, dat macht gebruikt dient te worden in dienst van de gemeenschap, dat verantwoordelijkheid en opdracht haar meest wezenlijke kenmerken behoren te zijn, krijgt veel te weinig nadruk. Overal ter wereld, ook in de westerse wereld, berust men er al te gemakkelijk in, dat binnenlandse politieke strijd meer om de macht dan om de beginselen van bestuursvoering gaat. Het is geen ongewoon verschijnsel, dat politieke leiders tot 'bosses' worden. Hetzelfde kan men wel constateren bij leiders van vakverenigingen en dat niet alleen in onderontwikkelde maatschappijen, maar zelfs in de Verenigde Staten.

Macht is altijd gevaarlijk, maar zodra macht beschouwd wordt als persoonlijk bezit, ligt de weg naar corruptie wijd open. Corruptie is primair een gevolg van een verkeerd begrip van de aard en betekenis van het publieke ambt, zowel bij de ambtsdragers als bij het publiek. Eerst wanneer het ambt werkelijk begrepen wordt als datgene met welks naam de ambtelijke organisaties zich tooien – dienst – is men voor corruptie redelijk veilig. *Natuurlijk spelen ook neven-omstandigheden een rol*. Door onderbetaling kan men ambtenaren de corruptie injagen. Dat is het gevaar van inflatie, zoals men in Indonesië beleeft. Een inflatie kan uiteindelijk door monetaire maatregelen bezworen worden; de schade toegebracht aan de publieke moraal is veel moeilijker te herstellen. Er zijn ook landen, waar men met een bepaalde mate van corruptie rekening houdt bij de salariëring der ambtenaren. De steekpenningen, welke geëist worden van het publiek, vormen een correctie op het salaris. Zij zijn

aan een informeel tarief gebonden. De westerling ziet dit veelal als knevelarij, maar het betrokken publiek niet. De betaling aan de ambtenaar gedaan vormt een waarborg, dat deze nu ook de dienst verlenen zal, die men van hem verlangt. Men weet, waar men aan toe is, wanneer de ambtenaar de steekpenningen aanvaard heeft. Omkoping veronderstelt dat de omgekochte betrouwbaar is en de waar zal leveren, waarvoor hij betaald werd. Het begrip van publieke dienst ontbreekt hier niet alleen bij de ambtenaar, maar ook bij het publiek. Men maakt aan zulk een corruptie geen einde door de salarissen te verhogen. Integendeel, het gevaar bestaat dat bij salarisverhoging ook de tarieven voor omkoping (resp. het bedrag dat de ambtenaar redelijkerwijs mag verduisteren) omhoog zullen gaan. Slechts door verandering in de publieke moraal komt hierin wijziging. De pers kan hierin een grote rol spelen al moet men ook die invloed niet overschatten. De schandalen, waarover men van dag tot dag in sommige Westafrikaanse kranten lezen kan, worden met zulk een vaste regelmaat opgediend, dat er ook een vervlakkende werking van kan uitgaan. Het publiek krijgt het gevoel, dat corruptie er nu eenmaal bij hoort en dat men er evenmin in slagen zal die te onderdrukken als andere vormen van criminaliteit.

Niets echter is schadelijker dan te menen, dat het in ontwikkelingslanden al corruptie is, wat de klok slaat. Men vindt er nog op vele plaatsen leidende figuren, die een ononderbroken strijd voeren tegen allerlei vormen van corruptie, een soms heldhaftige strijd, waarin zij zich leiden laten door de belangen van het land, waarvoor zij zich ingezet hebben. Westerse waarnemers hebben de neiging te menen, dat zulke leiders nog altijd niet fors genoeg optreden, waarbij zij vergeten, wat er bij die leiders op het spel staat, nl. hun invloed. Men kan door te fors optreden gemakkelijk het tegendeel bereiken van wat men nastreeft, nl. eigen val en de overdracht van het regime aan hen wier corruptie men bestrijdt.

De leiders van een land in ontwikkeling zijn met handen en voeten gebonden aan de medewerking van hun ambtenaren en politici, die vaak in ontwikkeling ver blijven beneden de standaard, welke een moderne samenleving stelt. Men moet die weerstanden niet gering achten. Ook voor een politiek leider, die rekenen kan op de bekwaamheid zijner medewerkers, is het nog een hele opgave hen in eigen vaart en gedachten mee te krijgen. Macht alleen is daarvoor niet genoeg. Een sterk voorbeeld van falen ondanks macht biedt het regime van Mussolini. Hij slaagde er niet in zijn imperialistisch elan op het Italiaanse volk over te dragen. Hoe-

veel te moeilijker ligt dat alles in een ontwikkelingsland, waar de verantwoordelijke staatsman telkens stuit op gebrek aan begrip bij zijn medewerkers, van welke hij bovendien politiek afhankelijk is.

Dat geldt heel in het bijzonder voor ministers in een nationale regering, die iets doen willen aan het lokale bestuur, d.i. aan datgene waar hun politieke supporters hun macht aan ontleneu. Dat lokale bestuur is bovendien in vele jonge staten niet alleen het meest hachelijke probleem, maar ook het meest veronachtzaamde. Het is voor de koloniale bestuurders een vrijwel onoplosbare moeilijkheid geweest en de nationale bestuurders zien, vanwege die hachelijkheid, evenmin kans het op te lossen. Het is het probleem gevormd door het feit, dat de uiteindelijke uitvoering van de directieven der overheid ligt in de handen van machthebbers, die voor dat ten uitvoer leggen het minst geschikt zijn, nl. de dorpschoufden. Het feit, dat zij meestal door de dorpsbewoners zelf gekozen zijn, levert geen waarborg op voor hun bestuurlijke capaciteiten. Waar de keuze een werkelijk vrije keuze is, is de enige waarborg, die men heeft, de zekerheid, dat de dorpsbevolking de gekozene wel mag en van hem geen last verwacht. Ten aanzien van zijn administratieve bekwaamheid, initiatief en doorzettingsvermogen zegt dat niets. Het gevolg is dan ook, dat men door de aanstelling van een vrij groot aantal lagere ambtenaren — men kan ze onderdistrictschoufden noemen — voorzien moet in leiding van en toezicht op de handelingen dezer dorpschoufden. Men vangt daarmee de ergste nood wel op, maar de ellende blijft voortbestaan zonder uitzicht op definitieve verbetering, t.w. klachten over dorpschoufden of omdat zij de dorpsbewoners knevelen of omdat zij geen gezag hebben; klachten over het ontbreken van administratie: er is geen bevolkingsregister, geen register van aangiften van geboorten, sterfgevallen, huwelijken en echtscheidingen; geen register waarin aantekening gehouden wordt van verplichte en verrichte dorpsdiensten; geen behoorlijk administratief beheer van een eventuele dorpskas en veelal ook een onvoldoende administratie van ontvangen belastinggelden. Men kan dit van deze op andere verdiensten gekozen en niet of zeer slecht bezoldigde dorpschoufden ook niet eisen. Men heeft deze dingen echter wel nodig. De tijd is voorbij, dat men een behoorlijk bestuur kan voeren zonder kennis van bevolkingsaantal, -samenstelling en -groei. Men moet die kennen om een programma te kunnen opstellen voor scholenbouw en geneeskundige verzorging, en om prognoses te kunnen maken voor de import en export. Ook de belastingdienst heeft

er behoefte aan. Men kan nu wel proberen dat op te vangen door eens in de tien jaren een volkstelling te houden, maar de omslachtige organisatie daarvan levert grote bezwaren op en de daardoor verkregen informatie komt voor een evenwichtige administratie altijd te laat.

De interne organisatie van het dorp vormt een andere belangrijke bron van moeilijkheden. Men heeft binnen het dorp behoefte aan wegen, bruggen, een steiger, een school, woningen voor de onderwijzers en eventueel een kleine kliniek (dressing station). Daar moet het dorp in voorzien, d.w.z. daarvoor moeten de dorpsbewoners arbeid en (of) geld bijdragen. Die arbeid en dat geld moeten geadministreerd worden of alle voorzieningen lopen in het honderd. In de praktijk gebeurt vaak het laatste. De ergste uitwassen blijven verborgen, omdat er altijd wel goedwillenden zijn in een dorp, die de school en de toegangsweg tot het dorp, veelal vanwege verwantschapsrelaties met het dorps hoofd, in aanvaardbare staat helpen houden. Maar de verdeling der lasten is bij gebrek aan een goede administratie zo onregelmatig, dat alle nieuwe initiatieven afstuiten op de onwil der dorpsgemeenschap om slachtoffer te worden van deze onbillijke verdeling van lasten. Ieder is daar even bang meer te doen dan een ander als waar ook ter wereld. Voor billijke verdeling der lasten is een administratie nodig en bij ontbreken daarvan blijven allerlei noodzakelijke voorzieningen, zoals de aanleg van wegen, achterwege.

Het dorps hoofd zelf wordt op deze wijze ook nooit echt dorps hoofd. Hij blijft de handlanger van het onderdistrictshoofd, dat hem instrueert en dirigeert. Hij is het handvat, waarmee de lands-overheid het dorp aangrijpt. Die lands-overheid wil dan bovendien nog, dat de man gezag heeft, wat hij in onderscheiden streken alleen hebben kan over zijn eigen clan of familie-groep. Het gevolg hiervan is een haast onbedwingelijke neiging tot opsplitsing der dorpen in steeds kleinere bestuurlijke eenheden, welker hoofden dan ter plaatse wat meer gezag hebben, maar dat binnen een zo beperkte kring, dat er nog niets gebeuren kan, omdat die kring voor effectieve actie te klein is. Een prachtig voorbeeld daarvan vond men op Biak, een eiland in de Geelvink Baai in het voormalige Nederlands Nieuw-Guinea. Op een bevolking van toentertijd 28.000 zielen telde men een legertje van 259 hoofden, d.i. één hoofd per 108 zielen, hetgeen neerkomt op ruim 20 gezinnen. In 1955 is voor dit gebied een adviesraad ingesteld, die o.m. tot taak had te adviseren over het dorpsbestuur. De resident, die de leiding van de raad had, heeft de leden,

bijna allen Papoea's, uitvoerig hierover laten praten, zodat zij tenslotte zelf met het voorstel kwamen in de plaats van die 259 gehuchten 18 dorpsgemeenschappen te stichten, elk met een bestuur van 5 tot 9 leden. De leiding diende te worden opgedragen aan een gekozen dorps hoofd, aan wie men eisen wenste te stellen. Hij moest tenminste zes jaar onderwijs genoten hebben en voor zijn taak opgeleid zijn. Het was de bedoeling daarvoor een cursus van zes maanden in het leven te roepen, maar de overdracht der soevereiniteit aan de Verenigde Naties en later aan Indonesië heeft de afwerking van dit bestuurs-experiment doorkruist en de cursus is niet meer gerealiseerd.⁴ Het interessante was, dat de bevolking zelf bij meer dan één gelegenheid haar duidelijke voorkeur uitsprak voor een dorpsbestuur, geleid door meer modern opgeleide jongelieden.

Het Biakse geval staat niet op zichzelf. Het was voor een deel geïnspireerd door de village-councils van Australisch Nieuw-Guinea. Deze councils omvatten in de regel een groep van een groter aantal zielen dan in Biak was gepland. Ook was hun taak gevarieerder; men verwachtte van hen vooral activiteiten op economisch gebied. De gedachte was echter sterk verwant. Met de opleiding van de secretarissen en voorzitters dezer raden zijn de Australiërs het eerst begonnen, daarmee de wereld de weg wijzend naar de oplossing van een probleem, dat steeds moeilijker wordt naarmate de modernisering voortschrijdt. De grote moeilijkheid is, dat de oplossing vrij kostbaar is. Het dorp moet personeel hebben, dat voor zijn werk betaald wordt en de kosten daarvan kunnen alleen dan op de dorpsgemeenschap worden afgewenteld, wanneer die groot en welvarend genoeg is, d.w.z. welvarender dan thans. Daarmee is verandering van systeem voor die ontwikkelingslanden, waar het probleem zich voordoet – het zijn vooral de meest arme landen – vrijwel prohibitief geworden. Zelfs al zou de invoering van een geheel nieuw systeem op den duur kunnen leiden tot de opheffing van tal van onderdistrictskantoren, daarmee is nog niet bereikt, dat men zodoende de meerkosten der dorpsbesturen zou kunnen betalen. Een andere zaak is, dat op dit punt veel te weinig onderzoek is en wordt gedaan. Het komt wel voor, dat men via de Verenigde Naties om hulp vraagt voor advies over betere organisatie van het bestuur, maar dan van het bestuur op hoog niveau, niet van het dorpsbestuur, waar uiteindelijk de moeilijkheden het grootst zijn, omdat men er hoofden heeft, die soms zelfs niet eens lezen of schrijven kunnen. Wat meer aandacht op dit punt

zou geen kwaad kunnen, evenmin als wat meer algemene bekendheid met de beginselen van het Nederlandse gemeentebestuur, de grote trouwvaille van Thorbecke. Door de bestuursmacht bij de raad te leggen wist hij de autonomie der gemeente te verzekeren, terwijl hij de samenwerking met hogere organen en de technische bestuursvoering veilig stelde door het burgemeesterschap op te dragen aan een ambtenaar, die overigens voor niet langer dan 6 jaren werd benoemd en bij wiens aanstelling met de wensen der gemeente terdege rekening werd gehouden.

ECONOMISCHE PROBLEMEN

Wij zijn intussen – gevolg van de persoonlijke belangstelling van de auteur voor de bestuursfeer – wel wat ver in details getreden en moeten terug naar ons centrale thema: onderontwikkeld zijn. Onderontwikkeldheid doet zich nog veel onmiddellijker en indringender gevoelen op het terrein der economie. Onderontwikkelde landen zijn primair agrarische landen, waar doorgaans meer dan 80% van de bevolking van de landbouw afhankelijk is. Voor een groot deel is die landbouw voedsellandbouw voor eigen gebruik. Meestal blijft slechts een klein deel over voor de lokale markt, vaak een te klein deel – bijv. in Indië en Indonesië – en moet het voor de steden en hier en daar zelfs voor het platteland benodigde voedsel ten dele door import verkregen worden. Waar zij zich voordoet, een zeer nadelige situatie, omdat het export-pakket dezer landen toch al zo gering is en veelal ook weer uit landbouwprodukten bestaat, in dat geval uit landbouwprodukten bestemd voor de wereldmarkt, zoals thee, koffie, cacao, rubber, copra, palmolie, vezels (katoen, manilla-hennep, sisal) e.d. Men duidt deze gewassen wel aan als cash-crops omdat ze geld (cash) onder de bevolking brengen. Voor de economie dezer landen zijn deze produkten uitermate belangrijk, omdat zij de schakel vormen welke zulk een land met de wereldhandel en daarmee met het wereldverkeer verbindt. Gelukkig het land, dat daarnaast ook mijnbouwprodukten, olie of metalen, ter markt kan brengen, want het is daardoor minder afhankelijk van de grote prijsfluctuaties, waaraan juist de landbouwprodukten onderworpen zijn, fluctuaties, waarin ten overvloede al jarenlang een dalende tendens overheerst. De toenemende agrarische export der ontwikkelingslanden heeft een prijs-drukkend effect. Aangezien de meeste ontwikkelingslanden op slechts enkele landbouwpro-

dukten gespecialiseerd zijn – bijv. op katoen, cacao of copra – doen marktschommelingen zich daar in alle hevigheid gevoelen. De 'lob-sided economy', d.i. de eenzijdig ontwikkelde economie dezer landen, is één van hun grote problemen.

Het probleem wordt verergerd door het feit, dat de meeste dezer landen tropische landen zijn. De populaire gedachte, dat de bodem daar zo bijzonder vruchtbaar is, is onjuist. De tropen zijn in het algemeen minder geschikt voor de landbouw dan gematigde luchtstreken. De vaak heftige *slagregens zijn oorzaak*, dat de bodem er sterker is uitgeloozd en dus armer aan zouten dan in een gematigd klimaat. De onkruidgroei is in de tropen sterker, terwijl de kortere daglengte in de periode, dat de voedselgewassen rijpen moeten, de rijpingsperiode langer maakt dan in koelere klimaten het geval is, waardoor onkruiden nog een extra kans krijgen. Ook andere plagen dan onkruid doen zich in de tropen sterker gevoelen; ongedierte van allerlei soort bedreigt het gewas.⁵ Er is geen sprake van, dat landbouw er zulk een eenvoudige zaak is als men zich gemeenlijk voorstelt.

Daar komt nog een tweede factor bij van meer algemene betekenis. Het klimaat is zodanig, dat het meestal niet mogelijk is de gehele dag door te werken. Des middags tussen één en drie uur kan de hitte zo drukkend zijn, dat werken gedurende die uren zo veel extra inspanning kost, dat men zo enigszins mogelijk liever van arbeid afziet. Dat houdt in, dat de voor arbeid beschikbare periode, die *hoe dan ook om zes uur 's avonds ophoudt*, er korter is dan elders, een zeer ernstige handicap in een situatie, die alleen te verbeteren valt door veel hard werk.

Samenvattend kan gesteld worden, dat de bevolking der tropische ontwikkelingslanden voor een zwaardere opgave staat dan die in gematigde klimaten. Wil zij de achterstand inhalen dan wacht haar een drukker taak dan die vervuld door de volken der tegenwoordige industrielanden. Zij heeft een *grotere fysische handicap te overwinnen. Hoe is zij op die taak voorbereid?*

Het antwoord op die vraag kan kort zijn. Slecht, zowel lichamelijk als geestelijk. De voedingstoestand laat bij de meeste dezer volken veel te wensen over. De van buitenaf ingevoerde medische zorg heeft wel geleid tot lager sterfte en dus langer levensduur, doordat de werking van een aantal zeer belangrijke infectiebronnen (zoals malaria, pest en cholera) kon worden beperkt, maar tot een belangrijke verbetering van de voedingstoestand en daarmee van de arbeidsgeschiktheid heeft dat niet ge-

leid. Daarentegen wel tot een de dimensies van een bevolkingsexplosie aannemende vermeerdering der bevolking. Vooral de kindersterfte is aanzienlijk gedaald, terwijl de zorg voor het kleine kind is verbeterd dank zij veel speciaal daarop gerichte internationale hulp. Voor kinderen heeft de gehele wereld – gelukkig – een zacht plekje in het hart en hulp voor en aan kinderen is bijna altijd welkom. Die hulp heeft een zuiverheid, die aan andere hulp wel eens ontbreekt. Kinderen ontwapenen overal ter wereld. Men heeft ze gaarne, al te gaarne, daar zijn alle demografen het over eens en de economen met hen, want die bevolkingstoename slokt de toename der voedselproductie grotendeels op. Wat erger is, toename van bevolking impliceert extra investering van kapitaal, wil men het bestaande levenspeil handhaven. Die investering werd omstreeks 1950 voor Nederland becijferd op een bedrag, dat ergens tussen de f 20.000.— en f 30.000.— ligt per persoon, die boven het bestaande aantal in het productie-proces moet worden opgenomen⁶ en het zal nu aanzienlijk meer zijn. Voor ontwikkelingslanden ligt dit belangrijk lager, maar dat is in veel mindere mate het geval met de kosten verbonden aan voeding, verpleging, behuizing, kleding en scholing totdat het kind zelf aan de produktie deelneemt. De geweldige bevolkingstoename legt een extra druk op een toch al overmatig zwaar belaste economie.

Men dient zich echter te hoeden voor het misverstand, dat alles veel beter zou gaan in de ontwikkelingslanden indien het bevolkingsaantal constant ware of tot een zeer geringe toename beperkt bleef. Men zou uiteraard meer gelegenheid hebben tot sparen en daarmee tot produktieve kapitaalsinvestatie. Of men die gelegenheid gebruiken zou, is een andere vraag. Om dat te doen moet men iets willen produceren, iets willen maken of doen, dat men met de tevoren beschikbare middelen niet kon maken of doen. Maar wil men dat? Of wil men alleen maar iets hebben? De vraag wordt niet zonder reden zo gesteld; het toppunt van wijsheid is gedurende vele jaren geweest, dat men het behoeftenpatroon ener bevolking moet stimuleren om haar tot deelname aan produktieve arbeid te stimuleren. Het is een uiterst attractief middel, want het is simpel en het werkt. Het is namelijk in het geheel niet moeilijk arme mensen begerig te maken naar rijkdom, d.w.z. naar bepaalde goederen. Men gaat er ook voor werken. In het eerste stadium lijkt bovendien het effect nog extra gunstig, want wat men koopt zijn voor een deel kapitaalgoederen: bijlen, messen, zagen, dissels, ploegen. Het zijn goederen, die binnen de eigen gesloten economie direct bruikbaar zijn en de tech-

niek van de arbeid vereenvoudigen, *doch zonder die ten principale te wijzigen*. De introductie van ijzerwaren leidde bijv. onder de Marind-anim (Nieuw-Guinea) niet tot hogere produktiviteit, maar tot verkorting van de arbeidstijd voor de mannen, hetgeen in de praktijk gepaard bleek te gaan met functieverlies.⁷ Zodra echter de eerste behoefte aan betere werktuigen bevredigd is, koopt men – als men door de westerse weelde tenminste voldoende geïmponcerd is – bij voorkeur consumptiegoederen zoals kleren, sieraden, maar ook vulpen en andere voorwerpen, die als status-objecten functioneren. Een fiets en een naaimachine kunnen status-object zijn, vooral de naaimachine. Men vindt het prachtig er één te hebben, ook al weet men er niet mee om te gaan. Importeurs zijn met zulk een bestedingspatroon meer gebaat dan het land.

Nu kan men zich troosten met de gedachte, dat dit een overgangsverschijnsel is. Na een tijd leert men de naaimachines echt wel gebruiken, terwijl de fiets al heel spoedig een nuttige functie krijgt voor transport naar en van het werk. Weelde-artikelen als transistor-radio's leveren zelfs een bijdrage tot de versnelling van acculturatie; er worden vensters naar de grote wereld door opengestoten, die anders gesloten zouden blijven. Er is dus, uit dien hoofde, geen reden tot ernstige zorg. Zelfs indien deze goederen gedurende lange tijd pure consumptiegoederen blijven, stimuleert de behoefte onverminderd zowel de werkwilgheid als de produktie van cash-crops. De redenering lijkt aantrekkelijk. Men ziet inderdaad dat produktie en werkwilgheid toenemen. Evenwel, ze nemen niet zo vlot en gestadig toe als deze redenering suggereert. Integendeel, het regent klachten over gebrek aan werkwilgheid, over de kwaliteit van de arbeid en over gebreken naar aard en hoeveelheid van het produkt. De gedachte, dat door prikkeling van behoeften werkwilgheid en produktie voldoende gestimuleerd worden om tot voortgaande verbetering van de economie te komen, berust op een onjuiste generalisatie. In de eerste plaats heeft men te maken met een situatie, waarin de begeerte naar goederen beperkt is tot een bepaald assortiment. De omvang van dit assortiment limiteert de werkwilgheid tot hetgeen voor de verwerving daarvan noodzakelijk is. In de tweede plaats dwingt de stimulus der behoefte aan een bepaald kwantum goederen wel tot de prestatie van een bepaalde hoeveelheid arbeid, maar die begeerte heeft in zichzelf niets, dat de kwaliteit van de arbeid ten goede komt. Beide punten behoeven enige toelichting.

De begeerte naar goederen is tot een bepaald assortiment beperkt.

Dit geldt met name de vrije arbeid van de boer en de loonarbeid die verricht wordt in tijdelijke dienst, hetzij als aanvulling op het inkomen uit eigen landbouwbedrijf, hetzij door zich voor een aantal jaren als arbeider buiten eigen woonplaats te verhuren met het doel daarheen terug te keren om zich er blijvend te vestigen. Men kan het ook anders zeggen: dit geldt de loonarbeid van hen, die nog leven naar het traditioneel patroon. In dat patroon past het geschenk als basis van sociale betrekkingen. Men gaat werken om een bruidsprijs te verdienen, om een feest te kunnen geven dan wel om in bepaalde nieuwe behoeften te kunnen voorzien zoals kleren, schoolgeld of belasting, in de tegenwoordige tijd ook wel om een transistor radio te kunnen kopen. Zijn die noden vervuld, dan doet men het weer wat kalmer aan. In extreme gevallen blijkt soms een loonsverhoging tot verminderde werkwillegheid te voeren, omdat hetgeen men begeerde nu in korter tijd kan worden bereikt. Een consumptieve instelling overheerst. Die kan er wel toe voeren, dat men meer en meer moet werken, omdat het consumptieniveau stijgt, maar de consumptieve instelling blijft overwegen, doordat men gevangen blijft in het traditionele sociale patroon. Dit kan betekenen, dat de verdiensten verdwijnen in een eindeloze rij van bierfeesten, zoals men dat hier en daar in Sukumaland (Tanzania) kan opmerken. Een algemener verschijnsel is, dat de bruidsprijzen stijgen waarmee de onderlinge verschuldiging in stand blijft. Elk gezin begint zijn bestaan in de schuld en wanneer het tot welstand komt wordt het verplicht die welstand te gebruiken om anderen op soortgelijke wijze in de schuld te helpen.⁸ Men kan natuurlijk wel iets achterhouden, maar echt sparen, productief sparen is nagenoeg onmogelijk. Meer welstand betekent meer verplichtingen aan verwanten. Bezit kan niet gebruikt worden voor tot meer bezit voerende produktieve besparing, het moet gebruikt worden als gift, die als inzet dient in het sociale spel, waarin lokaal prestige de pot vormt. Geld en bezit blijven ingekapseld binnen het oude cultuurpatroon, waarin zij aan het oude spel van geven en wedergeven een zeer gewaardeerde stimulus geven. Arbeid presteren en cash-crop produceren betekenen niet automatisch meedoen in een nieuwe economie; zij kunnen beperkt blijven tot een gebruik van westerse economische waarden voor de doeleinden der gehandhaafde traditionele economie. Hier ligt het gelijk van Boeke's thans - terecht - aangevochten leer ener dualistische economie. Het is echter ook duidelijk, dat die toestand niet blijvend is. De traditionele economie berust onder meer op de beperkte omvang van het goederen-

pakket. Waar dit zich uitbreidt ontvalt haar gaandeweg haar grond. Daaruit mag echter niet worden afgeleid, dat men nu automatisch naar algemeen-economische maatstaven zal gaan handelen. Daarvoor bieden de feiten onvoldoende grond.

De tweede opmerking, die wij maakten, was, dat de begeerte naar goederen geen directe invloed ten goede heeft op de kwaliteit van de arbeid. Deze opmerking betreft alle arbeid, ook die van de beroeps-loonarbeider. Wie alleen werkt voor geld is geneigd zijn werk af te raffelen, gegeven opdrachten kritiekloos uit te voeren en zich om het werk zelf niet te bekommeren. De klachten over de gepresteerde arbeid zijn dan ook talrijk. Voor een deel komt dat, omdat de arbeid ongeschoold is en aan vakonderwijs in de meeste ontwikkelingslanden veel te weinig aandacht wordt besteed, wat wijst op een gebrek aan belangstelling in de arbeid. En belangstelling in het werk is nu juist het belangrijke punt. Zij ontbreekt maar al te vaak, ofschoon ook deze mensen in eigen cultuur tot zulke belangstelling wel degelijk in staat zijn. In de traditionele cultuur speelt die een grote rol. De Trobriander is trots op zijn tuinen en op het resultaat van zijn landarbeid: Malinowski spreekt van de 'pride of the food producer'.⁹ Op Frederik Hendrik eiland wedijvert men wie de grootste yams kan kweken.¹⁰ Zulk een trots op verrichte arbeid kan ook op ander werk worden overgedragen. Wij hebben in Nieuw-Guinea de ervaring opgedaan, dat bulldozer-drivers ondanks hun gebrekkige opleiding hun werk goed deden. Een onderzoek verricht door Schoorl onder contractarbeiders te Sorong leidde tot de merkwaardige conclusie, dat men wel zijn contract wilde hernieuwen, mits men belangrijk werk kreeg. Belangrijk werk was chauffeur zijn of bestuurder van een tractor. Dat fascineerde hen en leidde tot veel betere prestaties dan men van deze mensen voor mogelijk had gehouden. Dat betekent, dat de kwaliteit van de arbeid bepaald wordt door andere factoren dan het loon. Men moet in die arbeid iets zien. Dat is alleen mogelijk bij een grondige verandering in het sociaal bestel, waarin dit bestel zelve dienstbaar wordt aan moderne economische activiteit.

De grote weerstanden welke de voor economische groei noodzakelijke verandering van het sociaal bestel oproept, stemmen de beste kenners der betrokken landen tot veelal grote somberheid in hun oordeel. Hun intieme kennis van de situatie brengt hen in aanraking met tal van individuele gevallen, waarin een poging tot nieuw en verantwoord initiatief doodliep op de muur der traditie. Soms ligt de situatie zelfs zo moeilijk,

dat men de traditionele methoden in bescherming nemen moet, omdat progressieve verandering in eerste instantie alleen maar meer ellende brengt. Natuurlijk zou men op Java de rijst beter kunnen oogsten met de sikkel dan met het traditionele rijstmesje, waarmee halm voor halm wordt afgesneden. Maar de landlozen in het dorp zouden dan geen of veel minder oogstloon genieten dan thans het geval is. Even duidelijk is het, dat in India – gelijk in vele andere gebieden – alleen door invoering van tal van mechanische hulpmiddelen de produktiviteit van de landbouw verhoogd kan worden. De gezinsbedrijven van 1 à 2 ha kunnen nooit op tegen de moderne westerse landbouwbedrijven, waarin – buiten de tuinbouw – 12 ha reeds een minimum is. Maar hoe wil men dat doen zonder miljoenen brodeloos te maken? In de dicht bevolkte landen van Azië liggen – ondanks hun hogere cultuur – de problemen nog heel wat nijpender dan in Afrika! Er heerst op het platteland van India een grote verborgen werkloosheid, die bij een modernisering van de landbouw alleen maar erger kan worden. Die modernisering, voerende tot hoger produktiviteit, wordt door velen een eerste voorwaarde geacht voor industrialisatie, die alleen mogelijk is, wanneer het land meer voedsel voortbrengt. Het lijkt erop, dat men in een onverbreekelijke kringloop van armoede gevangen zit. Ch. J. Erasmus releveert het geval van een in India ingevoerde tarwesoort, die eens zo veel graan leverde als de daar gebruikte en toch niet werd overgenomen door de bevolking, omdat het stro niet deugde voor veevoer en ook niet voor dakbedekking¹¹. Hoe meer men zich in detail begeeft, hoe moeilijker het probleem wordt. Er is een kastenstelsel, dat een rationele werkverdeling tegenhoudt. Er zijn te veel koeien, en ze mogen niet geslacht worden. De gehuwde vrouw is in haar leven aan tal van beperkingen onderworpen, die haar deelname aan de produktie in de weg staan. Men stuit van stap tot stap op beletsel, zo talrijk en gecompliceerd, dat men geneigd is de kansen op effectieve verbetering heel laag aan te slaan. Wat moet men onder zulke omstandigheden beginnen met mensen, die bovendien nog vastzitten aan een diep geworteld geloof, dat de wereld waarin zij leven er één is vol geheime bedoelingen! Mensen, voor welke de wereld rondom hen een wereld met eigen wil is, waar mensenmacht niet tegen op kan. Soms neemt dit geloof de vorm aan van een fatum, dat niemand ontloopt. Het geloof in karma, het onontkoombaar rad der geboorte, en de vrome verzuchting *insj' Allah*, Gods wil geschiede, zijn onderscheiden uitingen van een soort berusting, die bij voorbaat bereid is aan pogingen tot verbete-

ring niet te zwaar te tillen, omdat men verandering niet ziet als een werkelijke mogelijkheid. Men zou er aan toe kunnen voegen: hoe zou men ook, want zelfs de economische machthebbers in deze landen geven bij voortduur blijk van wantrouwen in de eigen economie. Besparingen worden bij voorkeur belegd in buitenlandse effecten, als het even kan gedeponceerd bij een bank in het buitenland. Dat wil zeggen, dat de besparingen niet de ontwikkeling van het eigen land ten goede komen, maar de ondernemingen van de geïndustrialiseerde landen. Alleen een krachtig en volkomen integer regime is in staat deze kapitaalsvlucht te voorkomen en daaraan ontbreekt hier en daar wel iets!

Er is allerlei reden om somber te zijn, vooral als men er midden tussen zit. Neemt men wat afstand, dan ziet men ook lichtplekken. Zij, die in het Tropenmuseum de tentoonstelling Wah hebben bezichtigd waar het materiële cultuurbezit van een enkel dorp in de Pandjab (Pakistan) was uitgesteld, zullen zich met mij verbaasd hebben over de grote mate van inventiviteit waarvan het instrumentarium dezer lieden blijk geeft. Daar moet toch iets mee te beginnen zijn, mits men aan het rechte einde begint.

Wat dat rechte einde is, is een zaak van veel discussie. In de beginjaren der technische hulp ging men ervan uit, dat het de ontwikkelingslanden met name schortte aan kapitaal. Het bleek echter al vrij spoedig, dat kapitaalsinjecties alleen voerden tot inflatie, niet tot werkelijke economische vooruitgang. Menig econoom is diep teleurgesteld geweest en een enkele is daardoor tot dieper doordenken gekomen. Een typisch vertegenwoordiger van de laatsten is E. E. Hagen, die twee jaar lang werkzaam was als economisch adviseur van de regering van Burma: "The officials of Burma avowed their intense desire for economic development, and there was no reason to doubt the sincerity of their statement. Why then did they not use the resources at their disposal more effectively toward that end?"¹² Zijn kritiek op de betekenis der kapitaals-hulp is bijzonder interessant. Hij wijst erop, dat volgens Solow in de Verenigde Staten van de economische vooruitgang tussen 1909 en 1949 niet meer dan 13% op rekening kan worden gesteld van vermeerdering van kapitaal. De overige 87% komen voort uit technische vooruitgang, d.w.z. zijn het gevolg van menselijke creativiteit.¹³ Daarmee komt Hagen, de econoom, tot de conclusie, dat het niet het kapitaal is maar de levenshouding en levensaanpak van de mens, die de economische vooruitgang bewerkt, een zelfde conclusie als die, waartoe langs gans andere

weg de psychiater Fromm was gekomen in zijn analyse van de industriële revolutie, een conclusie die leidde tot de uitspraak, die wij citeerden op p. 27, dat 'men have to be conditioned in such a way that they want to act as they have to act'. Het komt op de mensen aan. Zij moeten gevormd worden.

Het probleem der economische ontwikkeling begint thans recht ingewikkeld te worden en we zullen er goed aan doen de problemen, die hier tot een kluwen verwickeld zijn, uit elkaar te houden. Er is in de eerste plaats het technische vraagstuk van de introductie van industrieën, welke een overbevolkt platteland ontlasten van een teveel aan werkkrachten, dat een toestand van verborgen werkeloosheid gaande houdt. Dit technische probleem stelt drie bijkomende eisen, nl. dat de industrialisatie gepaard gaat met gelijktijdige vermeerdering van de voedselproductie, dat zij zo verloopt, dat ernstige schokken voorkomen worden en dat zij voldoet aan redelijke eisen van rentabiliteit. Het tweede vraagstuk betreft de inrichting, zowel van de industrie als van de te moderniseren landbouw; deze inrichting dient zo te geschieden, dat ze aan de levensgewoonten der mensen zo goed mogelijk is aangepast. En het derde vraagstuk is dat van de omvorming der mensen; zij moeten mensen worden, die hun nieuwe taken als vanzelfsprekend verrichten. Zij moeten leren handelen zoals zij behoren te handelen en voldoening scheppen in het handelen overeenkomstig de eisen hunner nieuwe cultuur.

Het technische vraagstuk van de introductie van industrie ligt – op zichzelf – betrekkelijk simpel. Beziat men de huishouding van een staat in haar geheel dan heeft men daarin met in hoofdzaak drie facetten te maken: de produktie voor binnenlands gebruik, de produktie voor uitvoer, en de invoer. Het is zaak de produktie voor uitvoer zo groot mogelijk te laten zijn om voor import (de betaling van overzeese deskundigen daarbij inbegrepen) zo veel mogelijk ruimte te krijgen. Die produktie voor de export mag echter niet leiden tot een vermindering van de produktie voor binnenlands gebruik, want dan moet men gaan importeren om in het tekort aan consumptiegoederen te voorzien. Dat betekent, dat de produktie voor de binnenlandse markt staatsbelang nummer één is. Dekkt die de primaire levensbehoeften niet, dan is import nodig van consumptiegoederen, terwijl een arm land in ontwikkeling zich alleen maar import van kapitaalsgoederen kan permitteren teneinde op die wijze de produktie verder omhoog te brengen. Dat betekent, dat men er boven

alles naar dient te streven de behoefte aan voedsel te dekken, alsmede die aan zulke consumptiegoederen als kleding, huisraad, aardewerk, keukengerai, fietsen en eenvoudige werktuigen en de fabricage van bouwmaterialen. Daarmee is al een industrialisatieprogram gegeven: levensmiddelenindustrie (meelfabrieken, rijstpellerijen, suikerfabrieken, snoepgoed, conserven), weverijen, spinnerijen en leerlooierijen, aardewerkfabrieken en fabrieken van huisraad, kleine werktuigen, eenvoudige vervoermiddelen e.d. Zulke fabrieken behoeven – cementfabrieken uitgezonderd – niet groot te zijn om effectief te kunnen werken. Dat is een bijzonder belangrijk punt, want de industrie, die een land behoeft dat worstelt met verborgen werkeloosheid ten plattelande, is een arbeidsintensieve industrie, d.w.z. een industrie, die niet gekenmerkt is door bijzonder dure en ingewikkelde machines, maar door eenvoudige machinerieën, die 'foolproof' zijn en veel aanvullende handenarbeid nodig maken. Men vreest wellicht, dat dit de produkten van deze arbeid duur maakt, duurder althans dan het gevolg zou zijn bij gebruik van kostbaarder en ingewikkelder machines. Macro-economisch bezien lijkt dat onwaarschijnlijk. Werkeloosheid, verborgen of openlijk, is altijd duurder dan inschakeling in de produktie. Zo lang het produkt binnenslands kan worden afgezet is de relatieve duurte van het produkt minder belangrijk, omdat het deel uitmaakt van de gesloten omloop van binnenlandse produktie en consumptie. Voor de rentabiliteit der industrie is dat een betrekkelijk gunstige voorwaarde. Naarmate de voedselproduktie toeneemt, komt er meer ruimte voor de industrie, omdat de koopkracht van de boerenstand toeneemt zolang deze zijn produktie aan de industriële centra slijten kan.

Dit alles geeft hoop, zo lang het althans mogelijk is de eigen industrie door invoerbepanking te beschermen. Dat is niet altijd eenvoudig, want de ontwikkelingslanden zitten in een voor hen onvoordelige ruilsituatie, maar dit behoeft ons in dit verband niet verder bezig te houden. Wij moeten hier alleen stilstaan bij de neven-voorwaarden, hierboven genoemd. De eerste daarvan is die van gelijktijdige produktie-vermeerdering van de voedsellandbouw en de tweede die, dat schokken naar vermogen vermeden worden. Dat alles is gemakkelijker gezegd dan gedaan. Vermeerdering van de produktiviteit van de landbouw betekent een meerdere mechanisering, een bedrijfsvoering, die arbeidskrachten afstoot. Er is geen enkele garantie, dat die nu geheel werkeloos geworden arbeiders subiet werk vinden. Men moet erop rekenen, dat toename van

openlijke werkeloosheid aan industrialisatie vooraf gaat. Men kan hier tegenover stellen, dat het geheel een geleidelijk proces is en deze overgang van landarbeid naar industrie-arbeid dus niet per se met ernstige werkeloosheid gepaard hoeft te gaan. Ik vrees, dat men zichzelf hiermee te gemakkelijk in slaap wiegt. Geleidelijkheid wordt altijd voorgeschreven, wanneer men moeilijkheden heeft, die men niet goed kan overzien. Het feit ligt daar, dat men reeds lang kampt met verborgen werkeloosheid. Die moet aan het licht treden zodra de landbouw generationaliseerd wordt. Dat impliceert schokken, zoals ook de huisvesting van arbeiders in nieuwe industriële centra vrijwel noodzakelijk met schokken gepaard gaat. Huisvesting vraagt altijd kapitaalsinvestering, in dit geval een investering waarvoor het geld niet aanwezig is.

Desondanks is het niet een geheel hopeloos probleem, want industrialisatie behoeft niet noodzakelijk in steden plaats te vinden. Juist kleine industrie en levensmiddelenindustrie kunnen zeer goed tot ontwikkeling gebracht worden in kleine centra op het platteland, mits energie en vervoersmogelijkheid beschikbaar zijn. Elektriciteit – en sommige ontwikkelingslanden hebben grote mogelijkheden tot omzetting van waterkracht in elektrische stroom – biedt een belangrijke mogelijkheid tot distributie van energie ook in meer afgelegen streken. In zulke kleine centra is het bovendien heel wat eenvoudiger voor redelijke huisvesting te zorgen dan in een grote stad, terwijl men in zulke plaatsen ook het zo nijpende probleem vermijdt van het transport naar en van het werk. Vooral in de ruim – veel te ruim – gebouwde Afrikaanse steden is de afstand naar het werk een pijnlijke belasting van het budget en een grootscheepse verspilling van kostbare tijd.

Kleine industrieën in kleine centra hebben het bezwaar, dat ze meestal ver verwijderd liggen van de plaatsen, waar technische experts beschikbaar zijn om bij moeilijkheden met de apparatuur de helpende hand te bieden. Die technische experts zal men dus in ruimer mate moeten opleiden. Want tegenover dit nadeel staat het grote voordeel, dat landelijke centra uit een oogpunt van aanpassing der industrie aan de levensgewoonten der bevolking de grootste voordelen bieden. In Japan, en dat is een argument, is men ook op deze wijze te werk gegaan. Met het oog op de toekomst is het belangrijk echte stedelijke centra op het platteland aan te kweken. Een moderne landbouw heeft die nodig. Voor de mensen in de eerste fase van industrialisatie is het kleine plattelandscentrum in elk opzicht een uitkomst: in levenssfeer, in afstand van het

eigen dorp en in huisvesting, terwijl men toch juist ver genoeg weg is van huis om opgenomen te worden in een geheel ander klimaat van werken en denken dan dat van het dorp. Dit laatste is belangrijk. Een industrie-arbeider leeft anders dan een landarbeider en moet ook anders leven. Hij moet daarom in een industrieel milieu verblijven. Bij huisarbeid blijft hij een boer en hij moet arbeider worden.

Dit alles is mogelijk, maar om het te realiseren is visie nodig, visie niet alleen van een overheid, maar visie van velen, visie van echte entrepreneurs. Ik bedoel met dat vaak lichtvaardig gebruikte woord mensen, die iets meer zijn dan financiële slimmerds, die kans zien ergens geld aan te verdienen, nl. mensen, die er vreugde in scheppen iets te maken. Zulke mensen zijn er, ook in ontwikkelingslanden, maar ze zijn zeldzaam. Zo herinner ik mij de Regent van Bandjarnegara, R. A. A. Soemitro Kolopaking Poerbonegoro. Over één zijner industriële exploiten is op beminnelijke wijze geschreven door Van Goudoever in het Semarangse dagblad *De Locomotief*, in februari 1939. Soemitro zelf was een man met een ongewone levensloop; na de HBS weggelopen van huis en als koksmaatje met een boot naar Holland om daar te studeren, werkstudent, gewerkt als havenarbeider in Rotterdam en als mijnwerker in Duitsland en Spanje, later politie-commissaris in Bandung en tenslotte opvolger van zijn vader als regent. Een man van uitzonderlijke gaven, die ook uitzonderlijk boeiend vertellen kon over zijn belevenissen. Het was een wonderlijke ervaring hem te ontmoeten in de oude regentswoning in het kleine stadje Bandjarnegara in de bergen van Midden Java, het centrum van het arme en geïsoleerde regentschap van die naam. Wie hem daar bezocht ging altijd rijker weg, iets meenemende aan kennis en ervaring, die men alleen daar en van hem kon horen. Soemitro was onder meer een geslaagd landbouwvoorlichter. Hij stond eens aan de rand van een armelijk maïsveld in de bergen, hoog boven Karangobar, kijkend naar een boer, die zich uitsloofde op zijn akker. 'Het wil niet best, hè,' zei hij tegen de boer, en tegelijk ontspon zich een gesprek over het feit, dat het eigenlijk jaar op jaar minder werd. Soemitro stak zijn hand in de zak, haalde er wat zaad uit, keek er naar, zei ja, en bleef staren naar het zaad (zaad van een groenbemester) dat hij in zijn hand had. Tenslotte zei hij: 'zou je mij een plezier willen doen?' Nu, dat wilde de boer wel. 'Kijk,' zei Soemitro, 'ik heb hier zaad. Dat is heel raar spul. Dat moet je eens voor mij uitzaaien in gindse hoek van je akker, waar de maïs het het slechtst doet. Je moet het laten groeien tot het zaad rijp is en dat zaad oogst

je en bewaar je, maar de planten ploeg je om en dan plant je er weer maïs. Maar bewaar het zaad, want ik wil ervan terughebben zoveel ik gegeven heb om er een ander misschien een plezier mee te kunnen doen. Ik kom over een maand of acht terug.' Hij kwam ook terug. 'Dit is heel wonderlijk zaad, mençer,' zei de boer terwijl hij het zaad teruggaf, 'ginds was het slechtste stuk van de akker en daar groeit nu de maïs het best.' Landbouwvoorlichting, op deze wijze gebracht, slaat aan. Zij demonstreert, dat de kennis, waarover de voorlichter beschikt, van onmiddellijke toepassing is op de noden, waarvan de boer zich bewust is. Voorlichtingsmethodiek is hier niet aan de orde, maar wie daar meer over lezen wil vindt een uiterst lezenswaardige inleiding in het boek *Man takes Control* van Ch. J. Erasmus.

Soemitro intussen had ook een strek ontdekt waar voortreffelijke pijpaaarde gevonden wordt. Hij had die in Bandung laten analyseren – hij had ideeën maar hij liet nooit zijn eigen ideeën de baas van gezond verstand worden – en zich uitvoerig laten voorlichten over de toepassingsmogelijkheden. Toen begon hij een aardewerkfabriekje. Het leverde borden, kopjes, schotels en dergelijke, van een voortreffelijke kwaliteit en voor een prijs, die 20% beneden die van de Japanse import lag. Wie in Bandjarnegara kwam, kocht er van. Maar op een dag had hij iets anders: donkerbruin aardewerk met prachtige donkergroene en zwarte vlammen in het glazuur. 'Je raadt nooit hoe we dat maken,' zei Soemitro, er tegelijk de verklaring bij gevende. 'Laatst is er een droge batterij uit een flashlight in de gesmolten glazuur gevallen. Dat was het. Ze kwamen bij me met honderd excuses maar ik heb direct opdracht gegeven overal oude batterijen op te kopen.'

Dit is een entrepreneur: iemand, die dingen ziet en ze grijpt. Entrepreneurs doen, wat geen voorlichtingsbureau, geen deskundige, geen planoloog doen kan; zij kennen het land en zijn mensen door en door en zij wachten tot de intuïtie komt, die hen plotseling tot daden brengt, die in dat geval volkomen verantwoord zijn. Tegen hun lokale kennis kan een deskundige nooit op en dat behoeft ook niet. Deze mensen vinden de deskundige zodra zij hem nodig hebben. Maar zij zien de kans en wat zij zien is echt. Dat is nu juist het verschil met de georganiseerde kleinindustrie als onderdeel van vele community development projecten. Die industrietjes hebben altijd een veelbelovend begin om vervolgens te pletter te lopen op een verzadigde markt binnen het gebied waar het project werkzaam is en op helemaal geen markt daarbuiten, omdat men

daar al iets soortgelijks heeft geëntameerd of juist een andere kwaliteit wil. Die markt zou desondanks misschien toch veroverd kunnen worden, als er aan het hoofd van het project maar niet een ambtenaar stond (die inmiddels natuurlijk overgeplaatst is: ambtenaren worden altijd overgeplaatst) doch een ondernemer.

En hier zijn we aangeland bij ons derde vraagstuk, de mensen, van wie we nu sommigen nader kunnen omschrijven als mensen, die zien. Sommigen, want er moeten ook werkers zijn. Maar dan toch werkers, die, als er een oude batterij in het glazuur valt, niet het glazuur subiet weggoeien maar besluiten het toch op een paar potten maar eens te proberen. Werkers met verstand en met toewijding. Ik moet hier opnieuw verwijzen naar Fromm: 'Modern, industrial society, for instance, could not have attained its ends had it not hardnessed the energy of free men for work in an unprecedented degree. He had to be moulded into a person who was eager to spend most of his energy for the purpose of work, who acquired discipline, particularly orderliness and punctuality, to a degree unknown in most other cultures. It would not have sufficed if each individual had to make up his mind consciously every day that he wanted to work, to be on time, etc., since any such conscious deliberation would have led to many more exceptions than the smooth functioning of society can afford. Threat and force would not have sufficed either as motive for work since the highly differentiated work in modern industrial society can only be the work of free men and not of forced labour. The necessity for work, for punctuality and orderliness had to be transformed into a drive for these qualities. This means that society had to produce such a social character in which these strivings were inherent.'¹⁴

Op dit terrein liggen moeilijkheden genoeg. Zij zijn bijzonder indringend gesignaleerd door René Dumont in zijn boek *L'Afrique Noire est mal partie*, waar hij de regeerders verwijt, dat ze de salarissen zoals ze gelden voor buitenlanders tot de hunne en die van de hoge ambtenaren hebben gemaakt; de arbeiders, dat ze al de zekerheden en voordelen eisen, welke alleen een volledig uitgegroeide en hoog ontwikkelde industrie de arbeider geven kan omdat ze tien en meer keren meer produceert per man dan de Afrikaanse arbeiders. Er is per saldo maar één maatstaf voor het loon; dat is de produktiviteit van de gepresteerde arbeid. In een land, dat zijn industrialisatie eigenlijk nog beginnen moet, is die laag en daarmee is het loon laag. Dat wil zeggen, dat het dicht bij zijn absolute mini-

mum ligt, het allernoodzakelijkste levensonderhoud. Dit is hard maar het is de waarheid en ze is voor de arbeiders in de tropen dubbel hard, omdat het klimaat het werken zwaarder maakt. Wie dit inziet beseft tegelijk hoe wreed de wijsheid is dergenen, die bij de arbeider behoeften wekken willen.* Die behoeften zijn er echt wel; ze zijn er zo zeer, dat ze hem voor arbeid ongeschikt kunnen maken, omdat hij van die arbeid een hogere beloning verwacht dan haar produktiviteit. Wanneer men de arbeider waarlijk tot arbeid bewegen wil, dan moet men die arbeider bewegen anders te worden dan hij is. Het moge hier om het belang der zaak herhaald worden: hem bewegen anders te worden. Niemand kan een mens veranderen. Dat kan alleen hijzelf en dan nog slechts in deze vorm, dat hij zelf verandert, niet dat hij *zichzelf* verandert. Wat men bij een ander wel kan is hem wekken, opwekken tot verandering. Zulk een verandering is een zo belangrijke zaak, dat wij aan dat veranderen een afzonderlijk hoofdstuk moeten wijden, waarin wij aandacht zullen besteden aan twee mogelijkheden: de éne is een ideologie, die de arbeid tot een soort erediens maakt; de andere is een levenshouding, welke in de arbeid vreugde doet scheppen. Voor wie even nadenkt is het duidelijk, dat we hier niet te maken hebben met een *óf óf*, maar met een *én én*. Men kan niet met werken een constant offer brengen als men in het werken niet tegelijkertijd enige vreugde beleeft. Men kan ook niet constant vreugde beleven aan eenvoudige en slecht betaalde arbeid, als men het gevoel mist, dat het ergens goed voor is.

IDEOLOGIE EN LEVENSHOUDING

De relatie tussen ideologie en bereidheid c.q. geschiktheid tot productieve arbeid is in Europa het voorwerp geweest van uitvoerige discussie. Max Weber en Troeltsch hebben grote lof toegezwaard aan het Protestantisme en meer in het bijzonder aan het Calvinisme, dat door zijn 'innerweltliche Askese' zowel het sparen als het werken stimuleerde en de bron werd van een nieuwe moraal, die de arbeid heiligde en een onafgebroken toewijding aan zich presenterende taken vorderde. Het is hier bepaald de plaats niet voor een brede discussie van Webers theorie, ofschoon zij in het sociologisch denken van vandaag een grote plaats inneemt. Ik moet volstaan met de opmerking, dat zij, althans in de vorm, waarin men haar het meest toegepast vindt, ten eerste, te veel aandacht geeft aan de ondernemer en te weinig aan de arbeider en, ten tweede, te eenzijdig let op het primaat van de industriële revolutie in Engeland en zodoende het meedoen aan die revolutie in niet-protestantse landen onverklaard laat. Ik zou, wat Nederland betreft, nog op andere bezwaren kunnen wijzen. In ons land is die aan het Calvinisme toegewezen rol allerm minst duidelijk. Zeer terecht heeft nog enige jaren geleden Wertheim gewezen op de grote economische betekenis van de Remonstranten.¹ Mijn hoofdbezwaar ligt echter elders, nl. hierin, dat men aldus redenerende de religie maakt tot een soort 'Macht an sich', een geheel op zichzelf werkende krachtbron. Wanneer men met deze gedachtengang ernst maakt, belandt men midden in een theologische interpretatie. De sociologie kan niet verder gaan dan de erkenning, dat de religie van de mens de uitdrukking is van hetgeen het meest wezenlijke, het hem ten diepste rakende is in zijn bestaan. Wanneer het Calvinisme de eerbied voor de

arbeid bevordert en tot toewijding aan de uitoefening der aardse taak verplicht, betekent dat nog niet, dat vlijt en toewijding, activiteit en werklust het causaal gevolg zijn van het Calvinisme als zodanig. Al die prijzenswaardige sociale deugden kunnen ook het gevolg zijn van een diep gewortelde levenshouding, die tevens het Calvinisme voortbrengt als een bij die levenshouding passende religievorm. Voor deze laatste opvatting pleit, dat men de sociale deugden van het Calvinisme ook vindt bij niet-Calvinisten, in het begin der zeventiende eeuw bij Hollandse ondernemers van andere confessie, na de doorwerking der industriële revolutie op het Europese continent ook onder Katholieken en Lutherse. De tijd, dat het Calvinisme diepe invloed had is voorbij, maar activiteit, werklust en trouw in de toewijding aan een taak vindt men desondanks nog bij velen, die voor deze religievorm weinig waardering hebben. Daarenboven, er zijn ook quietistische vormen van Calvinisme, die voor economische ontwikkeling geen of weinig betekenis hebben. Wij kennen ze in Nederland in de vorm van de bevindelijkheid en het is opmerkenswaardig, dat juist de groep Calvinisten, die hier te lande het best aan Webers ideaaltipe voldoet, de Gereformeerden uit de school van Abr. Kuyper, zich het felst tegen deze bevindelijkheid heeft gekeerd. Daarmee is niet gezegd, dat het Calvinisme alleen maar een rationalisatie is van een actieve, op zaakgerichte werkzaamheid en belangstelling georiënteerde levenshouding. Dit ware een onjuiste depreciatie van het belangrijke feit, dat het Calvinisme één der wijzen is, waarop zulk een levenshouding zich uitdrukt, d.w.z. zichzelf vorm geeft. Wel echter moet geconstateerd worden, dat er daarnaast nog andere vormgevingen – al dan niet religieus getint – mogelijk zijn.

Eén van deze vormgevingen is het Communisme, waarvan men ons, evenals van het Calvinisme, wil doen geloven, dat het dank zij zijn krachtige ideologie zijn aanhangers tot daden heeft geïnspireerd. Het heeft stellig belangwekkende overeenkomsten met het Calvinisme: zijn arbeidsethos, zijn soberheid die op het schriele af is, zijn offerbereidheid en de onverbiddelijkheid waarmee het zijn rationele consequenties aanvaardt en nastreeft. Maar van de Russische arbeider geldt hetzelfde als Fromm stelde van de Britse in de industriële revolutie nl. dat 'he had to be moulded into a person who was eager to spend most of his energy for the purpose of work.'² Zou deze ideologie ingang gevonden hebben, tot zo veel en zo harde offers geïnspireerd hebben als er in Rusland gebracht zijn, wanneer er in eigen wezen niet een aandrift geweest ware,

die in deze ideologie de uitdrukking van zichzelf vond? Onze uiteenzettingen over cultuur doen het laatste vermoeden, doch voor wij hieraan verdere uitwerking geven, dient nog een ander voorbeeld ons een ogenblik bezig te houden, nl. het Japanse.

Recente studies van Bellah en Dore³ hebben duidelijk gemaakt, dat onder het Tokugawa shogunaat, dat aan de Meji periode voorafging, reeds de krachten gevormd waren, welke de verklaring bieden voor het 'Wirtschaftswunder' dat zich daar na de wisseling van regime voltrok. De ethiek van de door het Confucianisme sterk beïnvloede Shinto-religie legt grote nadruk op loyaliteit en toewijding aan de arbeid. Opmerkelijk is, dat in de religie schuldbesef in het geheel niet die grote plaats inneemt, die het Calvinisme kenmerkt en die – gezien de praktijk van het schuldbelijden – ook in het Communisme wordt aangekweekt. Ook in de nieuwere Japanse religies, die vooral na de laatste oorlog opbleiden, speelt schuldbesef een geringe rol. Levensaanvaarding en levensblijheid staan er op de voorgrond. De rol, die daarnaast ook de belangstelling voor dingen en het maken van dingen speelt, was eerder reeds voorwerp van bespreking.⁴ Japan werd daar genoemd als voorbeeld van geslaagde acculturatie en daar is reden voor. Reizende door Japan trof het mij hoe door en door de mensen echt Japanners gebleven zijn en tegelijk opvallen niet alleen door hun verrassende nijverheid – ze zijn altijd bezig – maar ook door hun inventiviteit. Wanneer men op het platteland een boerenwoning bezoekt, is die sober, zindelijk en typisch Japans. Men zit op matten, geheel op zijn Japans. Maar er is ook lectuur, een televisie-toestel, een radio, een wasmachine en op het erf vindt men nog allerlei kleine machines voor de landarbeid, voor het hullen van rijst en dergelijke. Op het dak ligt een grote, platte plastic zak met water, die door een buis verbonden is met de keuken. De zon warmt het water, zodat men 's zomers overdag nooit zonder warm water zit, waarvan de temperatuur tot 80°C kan oplopen. Waterleiding en elektriciteit vindt men overal, men heeft die niet alleen, maar men leeft ermee. Materieel is het sober en toch welvarend. Het is zindelijk en heeft eigen stijl.

De hier gekozen voorbeelden maken duidelijk, dat de relatie tussen ideologie en een voor succesvolle industrialisatie gunstige mentaliteit en arbeidslust allerminst éénduidig is. De ideologieën lopen sterk uiteen; het voornaamste punt van overeenkomst is het arbeidsethos, dat bij alle overeenkomstige trekken vertoont. Dit ethos vindt in die ideologie steun, dat is duidelijk. De conclusie echter, dat het arbeidsethos pro-

dukt is van de ideologie of, omgekeerd, de ideologie van het arbeidsethos, moet als onbewezen worden beschouwd. De variabiliteit der ideologie geeft aanleiding er een zelfstandige uitdrukking in te zien van een levenshouding, die zich ook in het arbeidsethos openbaart.

Deze opvatting vindt steun in het feit, dat dit arbeidsethos in hoge mate samenhangt met enkele trekken in de opvoeding, die geen duidelijke causale relatie vertonen met de ideologie. In dit verband zij herinnerd aan onze vergelijking van de opvoeding van het Amsterdamse en het Papoea kind.⁵ De gewenning van kinderen tot constant bezig zijn met dingen is een zeer belangrijke factor. In de westerse cultuur leren kinderen – ook kinderen van onkerkelijke ouders – al in de box ergens mee bezig te zijn. Het speelgoed ligt al klaar als de kleine vingers voor nog niets anders gebruikt worden dan om elk voorwerp naar de mond te brengen. De ouders, de zusjes en broertjes, allen leren het kind spelen met zijn speelgoed; zij doen het voor en ze moedigen het kind aan. Zij letten erop, dat de kleine iets te doen heeft. In feite een vreemde zaak, want waarom moet dat kind iets bepaalds doen? Nochtans, wanneer een al wat grotere jongen 'rondhangt' zonder ergens in het bijzonder mee bezig te zijn, loopt hij een goede kans dat zijn vader tegen hem uitschiet: 'Jongen, doe iets. Het kan niet schelen wat, maar doe in vredesnaam iets.' Het 'rondhangen', het nergens mee bezig zijn, wordt ervaren als iets abnormaals, door de kinderen zelf ook. Wanneer er onder mijn lezers ouders zijn, die de reis naar Afrika of Azië met het gezin per boot willen maken, dienen ze er zich op voor te bereiden, dat vanaf de tweede dag hun kroost hun aan het hoofd zanikt met de vraag: 'Mammie, Pappie, wat zal ik nu eens doen?' Plattelandskinderen uit Azië en Afrika zijn anders. Die kunnen rustig zitten, zitten zonder ergens mee bezig te zijn en zonder diep over het één en ander na te denken, zoals de Javaanse boer voor zijn huis kan zitten met niets anders te doen dan te luisteren naar het roekoe van de tortel in het kooitje, dat hoog opgetrokken aan een touw in de boom hangt. Wij zien daar iets abnormaals in, wat het niet is. Bij nadere beschouwing kan men er zelfs jaloers op zijn. Daar ligt een rust over zulk een bestaan, zoals wij niet kennen. Wat meer is, er bloeit uit die rust een praktische levenswijsheid op, die wij node missen.

Het vorige hoofdstuk werd besloten met de opmerking, dat voor voortgaande economische groei zowel een daarvoor gunstige ideologie als een bepaalde fundamentele instelling tegenover arbeid en omringende wereld

noodzakelijk zijn. Die opmerking vindt in het hierboven betoogde verdere steun, terwijl het tevens wat meer licht doet vallen op enige belangwekkende facetten van een voor moderne economische groei gunstige situatie. In de eerste plaats blijkt, dat zowel in het Westen als in Rusland en Japan opzettelijke opvoeding plaats vindt, die bovenal gericht is op indoctrinatie in de heersende ideologie. In de tweede plaats kan worden opgemerkt, dat alleen in het Russische geval die ideologie expliciet gericht is op economische activiteit en groei; voor het westers Christendom en Tokugawa Japan zijn activiteit, arbeidzaamheid en soberheid wel belangrijke deugden, maar de waardering voor die deugden is niet gebaseerd op hun betekenis voor economische produktiviteit. In de derde plaats valt ons op, dat niettemin het totale vormingsproces van het kind zodanig verloopt, dat het van jongsaf aan geprikkeld wordt tot een voor economische groei bevorderlijke levenshouding. En tenslotte dient geconstateerd te worden, dat dit vormingsproces grotendeels niet het resultaat is van opzettelijk en welbewust overleg, maar het min of meer spontaan gevolg van de eigen aard der ouders en van de omstandigheden van het milieu.

In dit alles is het onderwijs, dat straks ter sprake komt, buiten beschouwing gebleven. Dit kan, omdat dit onderwijs geheel ligt in de sfeer van opzettelijke vorming en in historisch perspectief bezien aansluit bij de opzettelijke ideologische vorming, welke het kind ondergaat. Het belangrijke punt, waarom het hier draait, is het feit, dat een deel van de opvoeding van het kind en met name de opvoeding gedurende de eerste jaren, welke voor het ontstaan van een bepaalde levenshouding van bijzonder grote betekenis is, niet een bewust op het ontstaan van die levenshouding gerichte opvoeding is, maar het spontane resultaat van de in de maatschappij levende krachten. De later beginnende opzettelijke opvoeding – indoctrinatie en onderwijs – aanvaardt die spontane maatschappelijke vorming als in hoofdzaak impliciet gegeven. Anders gezegd, onderwijs en opzettelijke opvoeding steunen op de maatschappelijke vorming.

Het lijkt een nogal academisch betoog, maar deze dingen hebben een *meer dan academisch belang voor de situatie in de ontwikkelingslanden*, waar men bezig is westerse techniek en wetenschap als noodzakelijke hulpmiddelen voor *verdere ontwikkeling over te nemen*. Dat geschiedt door middel van onderwijs, onderwijs aan kinderen en ook aan volwassenen. Het zou wel eens kunnen zijn, dat men met en door die overname

van wetenschap en techniek bezig is een 'cultural lag' te introduceren van formidabele omvang. Die theorie van de 'cultural lags', cultuur-disharmonieën, hebben wij in de loop van het betoog wat uit het oog verloren. Het is goed ons te herinneren hoe een verandering op één gebied disharmonieën op andere terreinen tot gevolg kan hebben. Dit geldt a priori op een terrein als dat van het onderwijs, waarvan men de vorming ener op ontwikkeling en opbouw gerichte generatie verwacht. Dit onderwijs, ook als het ideologische indoctrinatie insluit, wordt gecreëerd zoals het door het Westen wordt gepresenteerd, nl. als opvoeding en onderwijs minus de spontane maatschappelijke vorming, die in het Westen daarin impliciet voorondersteld is. De overname van dat westers stelsel van opvoeding en onderwijs zou perfect werken, indien het in de ontwikkelingslanden aansloot op een soortgelijke spontane maatschappelijke vorming als in het Westen gegeven is. Dat echter is nu juist niet het geval. Wat erger is, de betekenis van het verschil in gegeven maatschappelijke vorming is niet of onvoldoende onderkend. Dit schept een situatie, die aandacht vraagt, zelfs hier in het verband ener simpele inleiding op de problematiek der ontwikkelingslanden. Zij raakt namelijk het centrale punt dier problematiek, waar wij al analyserende zijn aangeland, de noodzaak namelijk, dat niet alleen omstandigheden, technieken en gewoonten veranderen, maar dat mensen zelf veranderen en dan bovendien nog veranderen in een bepaalde richting.

De verandering in mensen is het zere punt der cultuurverandering. Men kan mensen niet willekeurig veranderen. Men kan hen wel tot verandering wekken door het scheppen van daarvoor gunstige voorwaarden, maar het scheppen van die voorwaarden is in de eerste plaats een zaak van hen, die in de ontwikkelingslanden met autoriteit en verantwoordelijkheid belast zijn. Als buitenstaander kan men alleen mee helpen denken en mee helpen betalen. Dat voorbehoud moet altijd gemaakt worden en kan ook hier niet achterwege blijven wanneer wij trachten over dit veranderen mee te denken.

De verandering, die men op het oog heeft, is een verandering, die in het in de ontwikkelingslanden gebrachte onderwijs niet als zodanig begrepen is. Dat betekent, dat men twee dingen kan doen; men kan trachten die verandering buiten schoolverband tot stand te brengen en men kan proberen het onderwijs daarbij in te schakelen. In de praktijk komt het daarop neer, dat men beide mogelijkheden aandacht geeft, daarbij beginnende met de vraag, wat men buiten schoolverband doen kan.

Het is een vraag, die men zich wel gesteld heeft, maar telkens weer op de wijze, zoals ze ook in de westerse wereld is gesteld en onder meer het onderwijs zelve is binnen gedragen. Het antwoord gaat dan in de richting van indoctrinatie in een bepaalde ideologie of religie. Op dat gebied is er zelfs heel veel gedaan. Zending en Missie hebben er krachtig naar gestreefd nieuwe vormen van religie te introduceren en zij hebben daarbij grote aandrang uitgeoefend op het ontstaan van een nieuw arbeidsethos. Op soortgelijke wijze heeft het internationale communisme getracht de indoctrinatie van eigen levensfilosofie te bevorderen. Dit alles is niet zonder gevolgen gebleven. De regeringen der jonge landen zelf zijn er ook van doordrongen, dat een nieuwe ideologie, welke het arbeidsethos schraagt, noodzakelijk is. Men vindt overal een opkomende staatsideologie, die vaderlandsliefde tot de basis van offerbereidheid en arbeidzaamheid maakt. Velen in de westerse wereld zijn daar weinig verheugd over. Wij hebben wel geleerd, hoe gevaarlijk staatsideologieën zijn. Aan de andere kant is het moeilijk daarover de staf te breken, want vaderlandsliefde is nu eenmaal een erkende deugd en men staat zwak, wanneer men zich tegen de deugd keren wil. Wie zou vaderlandsliefde in de ban willen doen? Het enige wat men doen kan is pleiten voor maat, omdat deugd zonder maat automatisch in ondeugd verkeert.

Dit alles echter behoeft ons niet te zeer bezig te houden, want die bevordering van een voor ontwikkeling gunstige ideologie, wat voor ideologie dat ook zij, raakt de zaak niet waarom het hier gaat: de spontane bevordering van het ontstaan ener voor ontwikkeling gunstige levenshouding vanuit de maatschappij zelf. Het gaat om de wijze, waarop het kind opgroeit en om de manier, waarop de opgroeiende jeugd vanuit het milieu wordt beïnvloed. Een ideologie, die in de praktijk van het leven en in de centrale levenshouding geen steun vindt, is voorbestemd machteloos te blijven of uit te groeien in een richting, die de predikers dier ideologie niet bedoeld hadden. De vraag is: wat is er in de maatschappij zelf, in het milieu en in de condities van het opgroeien van het jonge kind aanwezig, dat steun kan geven aan het ontstaan van een nieuwe levenshouding? Het lijkt een ietwat onlogische vraag, omdat zij suggereert, dat die maatschappij nu ineens wel zou kunnen geven wat wij tevoren betoogd hebben, dat zij niet geeft. Toch is er enige reden voor dit schijnbaar gebrek aan logica, want de maatschappij in de ontwikkelingslanden is niet een maatschappij in rust, maar in beweging. Zij verandert en de uitwendige omstandigheden veranderen snel, met

name in de steden. Dat betekent, dat er uitwendige omstandigheden aan het ontstaan zijn, die meer steun kunnen geven aan een verandering in moderne zin dan het geval is in een afgelegen dorp in een geïsoleerde vallei, waar men nog geheel leeft naar het traditioneel patroon. Het feit, dat in de steden een geldeconomie heerst, dat het kind er van jongsaf in aanraking komt met een wereld van technische mogelijkheden en veranderingen, moet noodzakelijk een bepaalde vormende invloed hebben. De moeilijkheid is, dat wij het effect daarvan nog onvoldoende kunnen doorzien en dat te minder, omdat de levensvoorwaarden in de steden vaak dermate armoedig en verwarrend zijn, dat men er bezwaarlijk vrede mee hebben kan de zaak maar even aan te zien en af te wachten wat ervan komt. Men kan met dankbaarheid noteren, dat in bepaalde gevallen de ontwikkeling zelf het veranderen der mensen in de hand zal werken, zonder daarvan nu aanstonds resultaat te verwachten.

Voor zulk een verwachting is te minder reden, omdat wij de opvoeding der jonge kinderen overal in de handen zien van hun moeders, vaak ook van hun grootouders. Zij zijn het, die de grootste invloed uitoefenen op het kind tot het een jaar of zeven geworden is en naar school gaat. In ontwikkelingslanden wordt vroeg naar school gaan vaak afgeremd om te voorkomen, dat kinderen naar school worden gezonden voor ze schoolrijp zijn en een plaats bezetten, die beter door een meer geschikte leerling kan worden ingenomen. Men voorkomt er zitten blijven mee, een alleszins begrijpelijke maatregel in omstandigheden waar men geld en scholen tekort komt. Intussen ontvangt het kind zijn eerste vorming van hen, die doorgaans het minst geschikt zijn om die kinderen op meer moderne wijze op te voeden. Wat de grootouders betreft behoeft dat geen toelichting. Zij vertegenwoordigen zonder meer de traditie. Voor de moeders echter zou het anders kunnen liggen, ware het niet, dat juist vrouwen sterk traditioneel gebonden zijn.

Zijn vrouwen conservatief? Men zegt het en het klopt ook wel, want men doet in de meeste dezer maatschappijen al wat men kan om ze conservatief te houden. Vele ouders vinden de school wel noodzakelijk voor jongens, maar niet voor meisjes, een misverstand waar men ook in het verlichte Westen nog niet zo heel lang overheen is. Voorts vindt men het een natuurlijke zaak dat jongens, groot geworden, op reis of naar de stad gaan. Meisjes echter worden zo veel mogelijk thuis gehouden. Zo houdt men ze wel conservatief doch het is onzin te menen, dat vrouwen van nature conservatiever zijn dan mannen. Het bewijs van het tegen-

deel wordt geleverd door het succes van de consultatiebureaus voor zuigelingen en voor de zorg voor moeder en kind. Het is overal ter wereld hartverwarmend te zien welk een invloed daarvan uitgaat. De vrouwen komen er graag en ze handelen met groter trouw naar de gegeven aanwijzingen dan men verwachten zou. Zij zijn geïnteresseerd en hun belangstelling maakt duidelijk hoe veel meer er te bereiken zou zijn, indien het onderwijs zich eens wat meer op de meisjes concentreerde. Nog al te vaak wordt – met name door de organen der Verenigde Naties – het legalistische argument gebruikt, dat ook vrouwen onderwijs moeten genieten omdat zij daar krachtens het Charter van de Rechten van de Mens gelijke aanspraak op hebben als mannen. Het is een argument, dat nog nooit een ouderpaar bewogen heeft zijn dochter naar school te sturen. Maar houd de mensen eens voor, dat die dochter de opvoeder is van de kleinkinderen van straks en dat ouderpaar gaat er anders over denken. Zoals wij er ook anders over moeten denken en leren verstaan, dat de opvoeding van het jonge kind onder bereik ligt via de scholing der meisjes. Zou het zo vreemd zijn in de hoogste klassen der lagere school of in een avondcursus de meisjes iets bij te brengen van moderne zorg voor de baby en de kleuter, aangepast aan de omstandigheden van het land?

DE SCHOOL

Met deze poging om uit te vinden of er buiten de school niets te vinden valt, dat kan bijdragen tot een positieve beïnvloeding van de primaire levenshouding van het jonge kind zijn we toch weer terecht bij de school of de avondcursus als medium voor het uitdragen van nieuwe invloeden, invloeden die buiten de school uitreiken. Het kan ook moeilijk anders. Men komt bij alle voorlichting, ook bij die aan volwassenen, langs een omweg steeds weer bij de school terecht. De televisie is te weinig verbreid voor diepgaande beïnvloeding van het platteland en de radio geeft een te vluchtig en diffuus contact. Het herinneringsbeeld van het via de radio vernomene is te sterk onderhevig aan vervorming om er veel nut van te kunnen hebben zolang het gesproken woord niet door het gedrukte wordt ondersteund. Dat impliceert kennis van lezen en schrijven, m.a.w. scholing. De school is het enige instrument, dat beschikbaar is om rechtstreeks op kinderen invloed uit te oefenen. Daarmee wordt aan

die school echter wel een zware opgave gesteld en het is daarom zaak de school eens goed te bekijken, eerst van al de school zoals wij, westerse mensen, die kennen.

In feite is een school een vreemd instrument. Wij zijn er echter al zo mee vertrouwd, dat wij het zelfs natuurlijk vinden, dat een kind school gaat, wat het, even natuurlijk, niet is. Wie nadenkt zal moeten toegeven, dat er geen vreemder manier om een kind te behandelen denkbaar is dan het, op een leeftijd dat ieder het in de wei wenst, te vangen en in een lokaal te zetten waar het wordt bezig gehouden met opgaven, die op dat moment althans geen menselijke betekenis van belang kunnen hebben. Men doet dat niet voor een jaartje; men houdt het kind, als het enigszins kan, van zijn 5de tot zijn 18de levensjaar op school en als dat schoolgaan een succes blijkt te zijn tot zijn 28ste. De opkomst van de pedagogie als wetenschap is voor een niet gering deel veroorzaakt door de gevolgen van deze rare manier van met kinderen om te gaan. De lagere school is door de bemoeienis der pedagogen aanzienlijk vermenschlijkt, maar de middelbare school is intussen uitgegroeid tot een instrument, dat niet langer bedoeld is voor de opleiding van een geselecteerde elite, maar voor de selectie van een op te leiden elite. Vroeger bezochten in hoofdzaak slechts kinderen uit beter gesitueerde milieus de middelbare school. Zij konden zich troosten met de gedachte, dat de arbeid aan dat schoolgaan verbonden een verplichting was, welke bij hun stand behoorde. Daar is uit naam der sociale rechtvaardigheid een einde aan gekomen. Nu 'genieten' kinderen uit alle standen dat onderwijs. Onder het motto 'waar een wil is is een weg' of de tastbaar onware bewering, dat iedere soldaat de maarschalksstaf in de ransel heeft, worden ze aan het werk gezet. De maximum arbeidsduur van acht uren daags geldt voor deze kinderen niet. 'Jongen, denk aan je toekomst,' zegt de vader tot zijn zoon, die tegen zijn huiswerk protesteert of met een wat pover rapport thuiskomt. Overal ter wereld wensen ouders, dat hun kinderen van hun jeugd genieten zullen; wij belasten hen met bijna de zwaarste verantwoordelijkheid, die een mens dragen kan, nl. zijn toekomst. Niemand heeft ooit langer geleefd dan zijn toekomst. De middelbare schooltijd is voor vele kinderen een harde tijd. Maar weinigen zien er met plezier op terug. De afvallers zijn talrijk. Zij weten al ruim voor hun achttiende jaar, dat zij mislukt zijn. Zij kunnen zich troosten met het feit, dat zij nu 's avonds naar de T.V. mogen kijken, maar te beweren, dat we nu veel verder zijn in sociale rechtvaardigheid dan in de jaren, dat alleen kinderen

uit een maatschappelijke elite dit onderwijs volgden, kan ook de grootste optimist niet beweren. Integendeel, de noodzaak tot leren en steeds meer leren is een maatschappelijk probleem van de eerste orde geworden. De bezwaren van de middelbare school hebben zich zelfs al tot de studenten-maatschappij uitgebreid. Haar vrijheid is bezig te loor te gaan in studiebegeleiding; sommige studenten moeten voor Kerstmis van hun eerste jaar al drie tentamens afleggen. Het selectieproces, op de middelbare school begonnen, wordt op de universiteit nog enige jaren voortgezet. Ondertussen groeit er een jeugd op, die in het maatschappelijk leven geen eigen functie heeft en, constant heen en weer geschud op het raster van de sorteermachine, zich in toenemende mate verzet tegen een maatschappij, die niet weet hoe die jeugd in het werkelijke leven in te schakelen, behalve dan voor oorlogsdoeleinden.

Gelukkig is dit wel heel sombere beeld maar één kant van het systeem. Het biedt ook andere, menselijker mogelijkheden en uitwegen. *Falen als boven geschetst is niet noodzakelijk. Allereerst moet worden erkend, dat dit schoolsysteem een elite voortbrengt, die bekwaam is voor de ingewikkelde taken welke voor haar zijn weggelegd. Zij heeft belangstelling en zij heeft werken geleerd. Veel belangrijker is, dat het bepaald onjuist is te menen, dat alleen zij, die de academische eindstreep halen, maatschappelijk geslaagd kunnen heten. Ondanks zichzelf slaagt het onderwijsstelsel erin op allerlei niveau's belangstelling te kweken (of althans in leven te houden) welke het mogelijk maakt voor hen, die er halverwege uitstappen omdat de academische richting te zwaar viel, in de uitvoering van technische taken een diepe voldoening te vinden. Onze cultuur is gelukkig niet alleen een cultuur van theoretici, maar ook – en zelfs meer dan dat – van makers, en één van de gelukkigste correcties op ons schoolstelsel is de ruime sortering van vakscholen, welke rechtstreeks toegang geven tot de vreugden van het met de handen iets maken. De vakschool redt ons onderwijs van de benauwende consequenties ener op puur intellectuele capaciteiten gerichte selectie.*

Ons algemeen vormend onderwijs moedigt echter de overgang naar de vakschool niet aan. De onderwijsprogramma's, d.w.z. de eisen aan het eindexamen gesteld, worden in hoge mate bepaald door de naast hogere vorm van theoretisch onderwijs, d.w.z. voor de middelbare school door de universiteit, voor de lagere school door het middelbaar onderwijs. Wanneer er onder de leerlingen velen zijn, die aan het iets maken voorkeur geven en daarom het leren van een vak prefereren boven

het verwerven van academische kennis, dan is dat minder het gevolg van aanmoediging door ouders of leraren dan van hetgeen de jongelui buiten de school waarnemen. Het is het milieu, de cultuur zelf, die hen ertoe brengt aan de beoefening van een vak de voorkeur te geven. De cultuur als geheel werkt ertoe mede, de belangstelling van de leerling in bepaalde banen te leiden. Zo komt alles met het onderwijs in westerse landen tenslotte toch nog op zijn pootjes terecht, zij het met veel pijn en teleurstelling, die het probleem van de door de snelle groei van wetenschap en techniek veel te lang uitgerekte leertijd des te smartelijker ervaren doet.

De ontwikkelingslanden hebben niet zulk een plechtanker in eigen cultuur. Het moderne onderwijs vormt een element, dat vreemd is aan de traditie, zelfs wanneer die traditie het verschijnsel 'scholen' wel kent. Het zijn dan vooral godsdienstscholen, die men in Islamitische landen in grote aantallen vindt. Het daar gegeven onderwijs is echter van een geheel andere aard dan het moderne en het is juist dit moderne onderwijs, dat in trek is. Terwijl men het in de eerste fase van contact wantrouwd, heeft zich vrijwel overal het verschijnsel voorgedaan van een onvoorziene omslag in de publieke opinie, zich uitende in een plotselinge drang naar onderwijs, die koloniale en nationale overheden voor grote problemen plaatste en nog plaatst.⁶ Die drang naar onderwijs is echter niet het gevolg van – hoe zou het ook kunnen – een plotselinge doorbraak van het inzicht, dat kennis en wetenschap op zichzelf belangrijk zijn. Men ziet, heel prozaïsch, in de school het grote middel tot positieverbetering. Op het eerste gezicht lijkt het of het daarmee dus niet veel anders is dan bij ons. Toch is het bepaald wel anders; de positieverbetering, die men via de school voor het kind denkt te bereiken, is nauw geclausuleerd. De school is de weg naar de 'white collar job', het ambtenaarschap. Het is het sociale ideaal van vooruitgang. Vaak liggen hele families er jaren lang krom voor om de scholing van één of twee telgen te bekostigen, die mogelijk op die manier het grote ideaal bereiken zullen.

In de aanvangsperiode van de grote toeloop naar de scholen lag de vervulling van die mogelijkheid niet zo ver weg. Wie zeven of acht jaren lagere school had kon al schrijver worden. Later gingen de eisen omhoog en werd mulo-diploma of 'Cambridge junior' noodzakelijk. Al spoedig bleken ook die scholen meer abituriënten af te leveren dan de maatschappij gebruiken kon. Reeds voor de oorlog had men op Java tal van jongelieden met mulo-diploma, die niet behoorlijk aan de slag konden komen.

Daar waren jongens onder met uitstekende papieren van school, jongens ook, die als ze een kans kregen in korte tijd hun werk op loffelijke wijze verrichtten, maar die eenvoudig die kans niet kregen. De maatschappij had voor hen geen werkgelegenheid en het is dan ook geen wonder, dat een rem gelegd werd op de uitbreiding van het voortgezet onderwijs. De nationale regeringen van vandaag doen noodgedwongen hetzelfde. De toelating tot inrichtingen van voortgezet onderwijs is onderworpen aan strenge selectie. Afrika kent uitgebreide systemen van schifting der kandidaten voor achtereenvolgens het eerste gedeelte der middelbare school (vier jaren), de onderwijzersopleiding, het voortgezet middelbaar onderwijs en de universiteit. Wie onderweg afvalt, voelt zich mislukt, want het einddoel is de universiteit.

Nu zijn er uiteraard gradaties in dat mislukken. Echt mislukt zijn zij, die na volbrachte lagere school niet tot een inrichting van primair middelbaar onderwijs worden toegelaten. Ook de maatschappij ziet hen zo. Veel minder mislukt zijn zij, die halverwege stranden. Zij hebben altijd nog een kans op een uitloop in het onderwijzersambt of het ambtenaarschap op lager niveau. Wanneer echter ook die kans niet verwezenlijkt wordt, ligt voor hen de situatie even moeilijk als voor de werkeloze mulo-abituriënten van Java aan het einde der dertiger jaren. Men vindt heel wat van die werkelozen met vrij goede tot goede papieren in de ontwikkelingslanden, waar ook het bedrijfsleven maar zelden voldoende plaats biedt. Waar wel vaak een tekort aan bestaat is aan goede vaklieden. Maar juist voor vaklieden is de scholingsmogelijkheid gering; op het punt van lagere en middelbare technische scholen zijn de meeste ontwikkelingslanden slecht bedeed. Dat weerspiegelt de gevoelde behoefte meer en beter dan het de reële behoefte doet. Die landen zouden heel wat meer technische scholen kunnen gebruiken, al dient wel bedacht te worden dat gebrek aan industrie de behoefte aan goed opgeleide vaklieden binnen enge perken houdt. Een ruime voorziening met technische scholen zou spoedig leiden tot een overmatig aanbod van geschoolde vaklieden. Maar het is stellig niet die overweging, die de uitbreiding van het aantal technische scholen het sterkst afremt. Dat is de onwil der jongelui zelf. Zij hebben de lagere school niet doorlopen en ook niet enkele klassen van de middelbare school doorworsteld om ambachtsman te worden. Ook hun bedoeling was het ambtenaarschap.

Het verschil met de westerse situatie is nu wel duidelijk: minder werkgelegenheid voor geschoolde vaklieden, minder plaatsingsmogelijk-

heid op technische scholen, minder zelfs dan voor de ontwikkeling van het land goed is, en minder aandrang om technisch onderwijs te volgen, dat beneden universitair niveau ligt. Het academisch niveau lokt veel sterker dan in het Westen. Het westers onderwijs worstelt met leerlingen van welke een ruim percentage de theorie veracht en met verlangen uitziet naar de dag waarop de boeken en papieren vaarwel gezegd kunnen worden om iets met de handen te doen. Vele jongens verfoeien de school en halen verlicht adem wanneer zij hun handen gebruiken mogen. In de ontwikkelingslanden kluistert de glorie van ambtenaarschap en universitaire toekomst de fantasie der jongens aan het boek, ook al zegt dat boek hun even weinig als de jongens uit een industriële samenleving, die ernaar haken eindelijk iets te gaan doen wat zij zelf nuttig en leuk vinden. Ieder herinnert zich wel uit eigen jeugd bij hoeveel klasgenoten het bon ton was om zich smalend uit te laten over boekengeleerdheid en wetenschap.

Dat er met de verwachtingen van de gemiddelde leerling iets mis is, ontgaat ook de autoriteiten in ontwikkelingslanden niet. Al jaar en dag zint men op middelen om de jeugd meer respect voor handenarbeid en meer liefde tot de landbouw bij te brengen. In Afrika is dat zelfs een heel dringend probleem geworden. De ontdekking, dat het onderwijs de trek naar de stad bevordert, heeft de onderwijsautoriteiten in hoge mate verontrust. Dat is geen wonder, want die trek naar de stad is een belangrijk facet van een algemener probleem, dat ook in Azië de gemoederen bezig houdt, nl. het probleem van de 'school-leavers', de jongeren die de school verlaten hebben, maar geen werk vinden waarvoor het daar geleerde een vereiste kan worden genoemd. Onbevredigd en teleurgesteld in hun verwachtingen, vormen zij een politiek onstabiele groep, welker omvang voortdurend nog toeneemt. Wat daaruit kan voortkomen, weet niemand. Werkverschaffing is meestal een onmogelijke zaak en zodoende concentreert zich de aandacht op het onderwijs en de manier waarop het gegeven wordt.

De remedie, welke men de school tegen de trek naar de stad en de afkeer van handenarbeid wil laten geven, is typisch een middel uitgevonden door de schoolmeester: uitbreiding van het curriculum met lessen in handenarbeid en in landbouw, zoals men tevoren het lesrooster al had uitgebreid met lessen in hygiëne. Vooral schooltuinen zijn populair. Zij waren het al volop in de koloniale tijd en ik heb er van mijn leven heel wat gezien. Ze waren doorgaans een bron van ver-

driet, want óf de grond deugde niet, óf de onderwijzer was zelf een slecht landbouwer en van de aanplant kwam niets terecht, óf hij was een goede en wekte wantrouwen, dat hij de schooltuin ten eigen bate exploiteerde. Het zou niet moeilijk vallen op die avonturen met schooltuinen een sappig commentaar te leveren, maar het is voldoende te constateren, dat ik nimmer vernomen heb, dat die schooltuinen – en hetzelfde geldt de lessen in handenarbeid – werkelijk effectief waren en de leerlingen meer belangstelling en liefde voor landbouw en ambacht bijbrachten. En dat kan natuurlijk ook niet, want de gekozen oplossing berust op een denkfout. Het gaat immers niet om gebrek aan kennis, maar om gebrek aan belangstelling, om datgene wat niet begrepen is in onderwijs of indoctrinatie, maar om wat voortvloeit uit de primaire levenshouding, die het kind aan zijn opvoeding en cultuur ontleent, waarmee het ter school komt, datgene dus dat in alle onderwijs impliciet aanwezig verondersteld wordt en in het Westen, waar tal van leerlingen schoolse wetenschap verfoeien ook metterdaad gegeven is, terwijl het in de ontwikkelingslanden – althans die waar het probleem zich voordoet – ontbreekt. Enkele bladzijden terug stelden wij, dat in de ontwikkelingslanden het onderwijs gerecipieerd wordt 'zoals het door het Westen wordt gepresenteerd, nl. als opvoeding en onderwijs minus de spontane maatschappelijke vorming, die in het Westen daarin impliciet voorondersteld is.'⁷ In dit manco te willen voorzien door opname van nieuwe leervakken in het leerplan kan nooit een adequaat antwoord zijn. Het gaat niet om dingen, die 'geleerd' kunnen worden; het gaat om zaken waar het hart naar uitgaat.

Het verschil tussen de school in de geïndustrialiseerde maatschappij en in de ontwikkelingslanden is in het voorgaande reeds duidelijk tot uiting gekomen. Er is echter nog een tweede verschil, dat nauwelijks van minder belang is en dat wij, evenals het eerste, in generaliserende zin moeten behandelen, de regionale verschillen, die vooral op dit tweede terrein groot zijn, niet achtende, teneinde het meest principiële duidelijk te kunnen demonstreren. Het betref: de aansluiting van de inhoud van het onderwijs bij het milieu van het kind. Die aansluiting is, met name in een traditionele landelijke samenleving, tot op grote hoogte onmogelijk. Die landelijke samenleving kent niet de ver-gaande kwantificering van maten, gewichten en prijzen, die het dagelijks leven in een industriële maatschappij begeleidt. Het rekenen, dat het kind op de lagere school leert, krijgt niet de gebruikelijke toepassing in het voor moeder bood-

schappen doen of in het briefkaarten en postzegels kopen op het postkantoor. Vader behoeft er niet uit te rekenen hoeveel rollen behangselpapier er nodig zijn om de huiskamer op te knappen of hoeveel prikkeldraad hij nodig heeft om de afzetting van een bepaald stuk weiland te vernieuwen. Het boekje voor de bakker, de melkboer en de kruidenier is een onbekende zaak. Het kind ziet thuis zelden iemand lezen; zelfs een krant ontbreekt meestal en boeken zijn een zeldzame luxe. De school hoort tot een andere wereld dan de wereld thuis. Het geleerde vindt daar geen toepassing; het kind kan in huis nergens met zijn kennis terecht. Wanneer een jongen ouder wordt en de middelbare school bezoekt is er meestal geen sprake van, dat hij thuis met zijn kennis zou kunnen experimenteren door stiekum de elektrische stroom af te tappen om via een weerstandje, desnoods een glas water met een zoutoplossing, zwakstroom voor één of ander apparaatje te verkrijgen. Waar zou hij de tangen, het koperdraad en andere snorrepijperij vinden in een milieu, dat niet knutselt? En waar vindt hij het zwavelijzer, het zoutzuur of het kaliumchloraat om zwavelwaterstof of één of ander primitief soort vuurwerk te maken? Al wat hij uit boeken leerde blijft doorgaans op de meest ongezellige manier buiten toepassing.

Het idee zelf, dat men boekenkennis zou kunnen toepassen, is een idee, die in het traditionele milieu niet thuishoort. Het leren, dat men er kent, is uit het hoofd leren, het correct reciteren van een tekst, zoals dat op de Islamitische godsdienstschool wordt onderwezen. Dat moet heel precies gebeuren, want het zijn in de meest letterlijke zin Gods eigen woorden, waaraan geen tittel of jota kan worden veranderd. Dit correct reciteren is een op zichzelf verdienstelijke bezigheid; het is ook een noodzakelijke voorwaarde voor wie zich begeven wil op de weg naar mystieke contemplatie, evenals voor hem, die zich interesseert voor de godsdienstige wet. Het laatste zou van praktisch belang kunnen zijn, doch is het maar zelden. Wie zich in de wet verdiept dient zich te wijden aan een zeer bijzondere casuïstiek, die van het leven van alle dag even ver verwijderd is als de bloeitijd van de discussie der wetgeleerden, welke in de derde eeuw Hidjrah eindigde.

Het onderwijs kan dit aanleunen tegen de praktijk van het leven echter niet missen. Leren is geen zaak van iets op een rijtje kunnen opzeggen, het gaat erom, dat het geleerde, gelijk C.F. van Parreren het uitdrukte, wendbaar wordt, d.w.z. in het bewustzijn gereed ligt om te worden toegepast in allerlei situaties, ook situaties die fundamenteel verschillen

van die der school.⁸ Aan die wendbaarheid ontbreekt het. Men verzekerde mij bij een bezoek aan één der Afrikaanse universiteiten, dat het zelfs bij de studenten in de technische wetenschappen daaraan mangelt. Wanneer aanstaande civiel-ingenieurs een berekening moeten maken van de noodzakelijke diepte ener rivier om bij een gegeven breedte een bepaalde watermassa te kunnen verwerken en zij maken in die berekening een fout, dan is dat niet erg. Wanneer daar evenwel antwoorden uitkomen van resp. 289 meter en 10 cm en die antwoorden worden zonder kritisch commentaar als oplossing gepresenteerd, dan is dat laatste wel erg. *Dan is het duidelijk, dat elk inzicht in de relatie met de werkelijkheid ontbreekt.* Van echte 'wendbaarheid' van het geleerde is in zulk een geval geen sprake.

Die wendbaarheid bij te brengen is in een ontwikkelingsland een voor de school bijster moeilijke opgave. Zij ontvangt geen hulp van het milieu, het milieu werkt zelfs tegen. Wat men daar van leren afweet, heeft juist betrekking op correct uit het hoofd leren en niet op het gebruik van het geleerde als een techniek, die voor veelzijdige toepassing geschikt is. Ook in de moderne tijd blijft hier aan de begrippen leren en school iets kleven van de religieuze eerbied voor het geheimzinnige woord uit schrift of traditie, dat precies moet worden herhaald en niet dan met schroom op de lippen mag worden genomen. Daarom is het woord kennisoverdracht zulk een gevaarlijk woord. Het kost hem, die wat langer in de ontwikkelingslanden vertoefd heeft, geen moeite zich die overdracht visueel voor te stellen. De ellebogen voor tegen het lijf, de handen naast elkaar met de palmen opwaarts naar voren uitgestoken en bedekt met een witte doek, staat de leerling tegenover de Leraar, die er zijn kennis op neerlegt. *De leerling neigt het hoofd, hij raakt de kennis op het doekje met het voorhoofd aan en legt vervolgens doekje plus kennis op het hoofd.* 'Ik leg uw woorden op mijn hoofd', is een niet onbekende zegswijze. Lezers die menen, dat dit een flauw litteraten-grapje is, mogen zich verzekerd houden, dat dit grapje exacter weergeeft wat pure kennisoverdracht inhoudt, dan lange vertogen. Veel onderwijs wordt aldus ontvangen en gedeponneerd.

Ik mag ter illustratie wel een verhaal inlassen, mij in Afrika verteld en in dit verband relevant. Ik sprak met een autoriteit op het gebied van onderwijzersopleiding over het feit, dat goed opgeleide onderwijzers zo gemakkelijk voor het onderwijs verloren gaan en dat zij, door hun superieure opleiding, zich op het platteland vereenzaamd en gefrustreerd

gevoelen. Ik maakte toen de opmerking, dat wij veel te veel laten afhangen van het charisma van de onderwijzer. Geen enkele organisatie kan daar een systeem op bouwen en zeker niet voor het loon, dat voor zulk charisma – dat o.a. een schaars artikel als wijsheid insluit – beschikbaar kan worden gesteld. De beste oplossing is jonge lieden met lagere schoolopleiding af te richten op de toepassing van een goede onderwijsmethode en die op de dorpen los te laten. Zij zijn van de dorps sfeer niet te veel vervreemd, kunnen er zich thuis voelen en als zij precies doen wat zij geleerd hebben, kan er van het onderwijs ook nog iets terecht komen. Mijn onderwijsautoriteit begon te lachen. ‘Ik ben het er helemaal mee eens,’ zei hij, ‘tot twee jaar geleden. Wij hebben het uitgeprobeerd. Dat zijn de “Grade-C teachers”. Acht jaar lagere school en daarna twee jaren training op de toepassing van een bepaalde methode. En een goede methode! Maar het resultaat was nog slechter dan zonder methode. Die mannen deden namelijk precies, wat hun gezegd was. Voor elke dag stond de les vast. Wanneer er in de regentijd een brug wegspoelde, zodat twee derde der leerlingen gedurende veertien dagen de school moest verzuimen, ging de les toch gewoon door, want dat stond in het boek en daar hielden onze vrienden zich aan. Ze deden precies wat ze doen moesten. Het enige wat eraan ontbrak was het inzicht, dat hun activiteiten gerelateerd waren aan een object, dat telkens nieuwe situaties creëert, nl. kinderen. En dat is nu net, wat je iemand in een stoomcursus niet kunt bijbrengen.’ Men houde mij ten goede, dat ik op dat moment mijn man weer staan zag: ‘Ik leg uw woorden op mijn hoofd, heer.’

Men kan de conclusie ook op meer conventionele wijze samenvatten: deze mannen waren wel getrained, maar niet gevormd. Het geleerde was niet wendbaar geworden en alles wijst erop, dat het niet alleen een zaak is van onvoldoende verwerkte wetenschap, maar ook van primaire levenshouding. Ware die een meer moderne geweest, dan hadden deze onderwijzers uit zichzelf wel ontdekt, dat de geleerde methode er niet is om gerepeteerd te worden *vóór*, maar om toegepast te worden *op* de klas. Men mag eruit afleiden, dat de primaire levenshouding wel het meest brandende probleem is. Maar kan de school en kan onderwijs in het algemeen daaraan iets doen?

Wanneer men begint met filosoferen over de vraag, wat het onderwijs zou kunnen doen, dient één ding duidelijk voorop te staan, nl. dat het niet de bedoeling is te streven naar verwestersing. Elk pogen in die

richting moet noodzakelijk mislukken. Het is al dadelijk verkeerd iets te willen, dat bij de betrokkenen op verzet moet stuiten. Deze mensen hebben per saldo niet onze macht over hen van zich afgeschud om zich nu via het onderwijs hun eigenheid te laten ontfutselen. Juist om die eigenheid gaat het hun en zij kunnen zich op het Japanse voorbeeld beroepen om aan te tonen, dat een volk westerse wetenschap en techniek kan assimileren zonder op te houden zichzelf te zijn. Verwestersing is ook niet het doel van internationale technische hulp. Die hulp beperkt er zich toe de mensen in staat te stellen door overname van techniek en wetenschap een gelijkwaardig niveau van welvaart en ontwikkeling te bereiken met de westerse volken. Dat laat de mogelijkheid open om – ondanks een zekere mate van verwestersing en een nog grotere mate van verandering – eigen identiteit in een eigen levensvorm te bewaren. Reeds nu spreekt men in Afrika van een *négritude*. En in India denkt de universitair gevormde Indiër er niet aan eigen Indische filosofie zo maar prijs te geven. Ook hij wil zichzelf zijn, zoals een Nederlander, een Fransman of een Griek dat zijn wil.

Het streven naar verwestersing is om nog een andere reden absurd. Het vraagt het onmogelijke. Hoe had men gedacht van al die miljoenen Aziaten en Afrikanen westerlingen te maken? Een individu kan men alleen echt westers maken door het op jeugdige leeftijd in een westers milieu te brengen. Met hele volken kan men dat niet doen. De opvoeding blijft voor en na een zaak van ouders en grootouders, d.i. van de maatschappij zelf, die men juist via die opvoeding veranderen wil. Dat betekent, dat wat men aan die opvoeding via school en sociaal werk ook veranderen moge, die maatschappij een zeer substantiële eigen inbreng in die opvoeding blijft behouden, hetgeen er borg voor staat, dat het resultaat ook bij geslaagde assimilatie van wetenschap en techniek een eigen specifiek karakter vertonen zal.

Een andere gedachte, die men zich beter uit het hoofd kan zetten, is de wijd verspreide opvatting, dat men bij het kind bepaalde eigenschappen, karaktertrekken, dient aan te kweken. Het is een gedachte, die maar al te gemakkelijk post vat, omdat het er immers naar toe moet, dat de kinderen van vandaag straks de maatschappij ingaan als actieve, ordelijke en punctuele mensen, die op hun tijd letten, die toegewijd werken aan een gestelde taak, die volhardend zijn en zoveel andere dingen meer, die een mens tot een waardevol staatsburger stempelen. Niemand bestrijdt dat. Alleen het uitgangspunt is verkeerd. Het gaat niet om het

aankweken van een bundel tevoren keurig op een lijstje geschreven eigenschappen. Een mens is een persoon, geen optelsom van eigenschappen, geen mecaniek waaraan men naar believen knutselen kan. Door de aandacht te richten op discrete, op zichzelf staande eigenschappen kan men er nog wel in slagen het kind een bepaalde mate van dressuur op te leggen, maar men mist juist datgene, waarom het gaat, namelijk de persoon in haar relatie tot haar wereld, dat is, tot mensen en dingen. Hoe staat het kind daar tegenover, wat verwacht het ervan en wat wil het ermee? Om die persoon en haar centrale houding tegenover de wereld gaat het.

Op zulk een taak is de school slecht voorbereid. Het gaat immers vooral om datgene, wat in het westers onderwijs impliciet als aanwezig is voorondersteld. Daarenboven, de school komt eerst laat aan bod en heeft – buiten het gunstige geval van de kostschool – slechts voor een beperkt deel van de dag zeggenschap over de kinderen. Laat men zich vooral geen illusies maken over de macht van de school als opvoeder. De macht van de opvoeder reikt in het algemeen niet ver, ook die van de ouders niet. Ieder, die kinderen heeft, weet daarvan mee te praten en men moet zich maar niet voorstellen, dat het in de buiten-Europese wereld anders is. Wanneer men de school een taak toedenkt in de vorming van de persoonlijkheid van het kind, dan kan het nooit een taak zijn, die iets gemeen heeft met de vroegtijdige conditionering, welke westerse kinderen vanaf hun prilste jeugd interesseert in het manipuleren van dingen en in het volbrengen van via het spel zelf-opgelegde taken. De school kan die functie niet overnemen. Zij kan ook niet voor maatschappij spelen en het kind de weelde bieden van het schouwspel, dat een bouwwerk oplevert waar het kind dagelijks langs komt en waar het, iedere keer een paar minuten of langer kijkend, zijn ogen te gast laat gaan vanaf het graven van de bouwput tot het onder de kap brengen van de bovenste verdieping. Evenmin kan men van de school een speelkamer maken, waar eindeloos gemanipuleerd wordt met treintjes en bouwdozen. Het enige, wat binnen het bereik van de school ligt, is het wekken van belangstelling: belangstelling voor het manipuleren van dingen, belangstelling voor het wel en wee van de medemens, belangstelling voor de wereld waarin men leeft en voor de nog grotere wereld daarbuiten. Belangstelling betekent motivering; zij geeft richting aan het leven.

Zou men deze taak aan de school stellen, dan valt er heel wat te doen, zowel in de school als daarbuiten. Het is namelijk een taakomschrijving,

die zich niet tot het schoolonderwijs behoeft te beperken maar perspectieven biedt ver daarbuiten. Ook voor alle voorlichtingsarbeid en onderwijs aan volwassenen is het wekken van een nieuwe belangstelling een zaak van fundamenteel gewicht. Wanneer men eraan begint, zal men er zich echter terdege op dienen te bezinnen hoe en waarvoor men belangstelling wekken wil om datgene te bereiken wat men beoogt, een heroriëntatie van de levenshouding en -instelling. Het gaat niet om indoctrinatie, maar om het openstoten van vensters, niet om propaganda maar om activering van mensen. Een programma op te stellen van panklare ideeën is een betrekkelijk eenvoudige zaak, maar het gereed hebben en beschikbaar maken van iets, wat de fantasie van de mensen – en vooral ook van jonge mensen – gaande maakt, is moeilijker en kostbaarder dan men denkt. Wat men nodig heeft is niet een voorlichtingsapparaat of een cyclus van films, maar literatuurvoorziening, boeken, tijdschriften en weekbladen en men behoeft onderwijzers en voorlichters, die deze middelen weten te gebruiken om jonge en oudere mensen aan het lezen en denken te zetten.

De praktijk van het onderwijs is op dit alles maar slecht ingesteld. Wie in die praktijk wat rondkijkt bemerkt al spoedig, dat het maar zelden gelukt los te komen van het westerse voorbeeld. Aan eigen taakstelling is men nog nauwelijks toe, laat staan aan uitbreiding van die taak. De kans om in de hogere klassen der lagere school de inhoud van het onderwijs te relateren aan eigen land en omgeving wordt herhaaldelijk gemist, ook al heeft het aan pogingen niet ontbroken om daarin verbetering te brengen. Het is thans niet meer zoals in de beginjaren van het onderwijs in de toenmalige koloniën. Toen werden de kinderen in Britse gebieden vergast op de details van de Rozen-oorlogen, terwijl zij in Franse koloniën de departementen van Frankrijk op een rijtje leerden en ingewijd werden in de geheimen van de eigenzinnige kalender der Franse revolutie. In Nederlands-Indië leerden zij in die jaren de kanalen van Groningen. Dat alles is nu wel verleden tijd. Daar is van alles voor in de plaats gekomen, maar of het nu zo geworden is, dat het dienstbaar gemaakt kan worden aan de prikkeling van de fantasie der kinderen? Ik vrees, dat dit moet worden betwijfeld. Nergens heeft men zo veel moeite aan besteed als aan de samenstelling van leesboekjes voor de lagere scholen. Zij zijn grondig aangepast en toch heb ik, waar ik ze inkeek, nooit de indruk gekregen, dat ze veel verschilden van Ot en Siën. In Fidji, in Port Moresby, in Hollandia, in Djakarta, in Afrika, het waren altijd weer

boekjes waarin vriendelijke ouders gereed staan om antwoord te geven op de vragen van hun kinderen. De oplettende jonge lezertjes in die landen hebben dat thuis nooit meegemaakt; zij hebben geleerd, dat vragen stellen niet past.

Men moet daar overigens niet te veel aanmerking op maken, want men laat u onmiddellijk voelen, dat dat wijsneuzerij is. Voor de meesten ligt het zo, dat het Europees model ook na aanpassing toch model blijft en men moet er rekening mee houden, dat men het daar in de ontwikkelingslanden – India, dat eigen wegen zoekt, uitgezonderd – doorgaans meecens is. Westerse methoden gelden als garantie voor goed onderwijs. Eén van de dingen, waar men in Nederlands-Indië kort voor de oorlog nogal trots op was, was de poging op Bali om te komen tot wat men noemde Balinisering van het volksonderwijs. Toen na de oorlog de Nederlanders Bali opnieuw bezetten, was het onderwijs één der eerste punten, die door de Baliërs aan de orde gesteld werden. Men wenste goed, westers onderwijs, geen Balinisering. Daar stak uiteraard een deel wantrouwen achter, maar dat wantrouwen bevestigt dat rotsvaste geloof in volledig westerse methoden veel sterker dan een blijmoedig aanvaarden van leiding gedaan zou hebben.

Vele westerse onderwijzers en leraren doen daar zonder verder nadenken aan mee. Ik herinner mij een pre-advies over het onderwijs in natuurlijke historie in Nieuw-Guinea, uitgebracht op een conferentie van leraren aan de opleidingsscholen voor dorpsonderwijzers. De conclusie van het stuk was, dat het onderwijs in dit vak de leerling liefde tot de natuur moet bijbrengen. Wanneer men dit nastreeft bij kinderen uit Londen of Amsterdam, dan is dat zinvol. Voor hen kan de natuur zodoende een bron van regeneratie en vreugde worden. Voor een Papoea kind is de natuur vijand nummer één. Wil men dat kind een dienst bewijzen, dan moet men het meeldraden en kroonblaadjes leren tellen en dat niet, omdat de aantallen belangrijk zijn, maar omdat de classificatie der planten, waarvan dit een onderdeel is, de natuur tot object maakt, haar tot voorwerp maakt van menselijke indeling en daarmee ontdoet van de sfeer van geheimzinnigheid en nukkige macht, waarin men ze in mythe en ritus ervaart.

Die opleiding der dorpsonderwijzers in Nieuw-Guinea was ook overigens een bron van veel zorg. Het is nimmer gelukt het leerprogramma dier opleidingen geheel afgerond te krijgen. Eén van de vakken, waarvoor geen duidelijk programma bestond omdat enig experimenteren wenselijk

leek zo lang geen goede methode was samengesteld, was geschiedenis. Op een officieel bezoek aan zulk een school kwam ik in gesprek met de leraar, die juist dit vak onderwees. Hij had er veel over nagedacht, vertelde hij mij, maar hij meende het nu gevonden te hebben. Hij vertelde de jongens levensgeschiedenissen van grote mannen zoals Gandhi, Nehru, keizer Meiji, Sukarno, Bismarck, Napoleon, Prins Willem van Oranje en dergelijke. De jongens genoten ervan. Wanneer men zulk een enthousiast verhaal krijgt, gevoelt men weer eens extra duidelijk met hoeveel banden der zorgvuldigheid de traditie een gouverneur heeft vastgelegd. De gouverneur heeft minzaam en met belangstelling te luisteren en te verklaren, dat het heel interessant is. Zijn kritiek, dat het er bij die jongens natuurlijk best ingaat omdat ieder wel een groot man wil wezen en dit nu juist niet is wat die toekomstige opvoeders moet worden bijgebracht, bewaart hij voor de directeur van de onderwijsdienst bij zijn terugkeer in de hoofdplaats.

Het Europese model wordt ook met enthousiasme gevolgd waar het de zogenaamde expressie-vakken betreft, waarvan tekenen wel één der voornaamste is. Mijn aandacht is er voor het eerst op gevestigd bij een bezoek aan Sydney en Port Moresby in het begin van 1951. In één van die plaatsen ontmoette ik wijlen Camilla H. Wedgwood, die mij rondleidde langs een tentoonstelling van tekeningen en schilderijen in pastel en waterverf, vervaardigd door de leerlingen van de centrale opleiding voor onderwijzers in de buurt van Port Moresby, het resultaat van het onderwijs gegeven door een begaafd leraar, die de kunst verstond de jongens uit zichzelf te laten tekenen. Een groep tekeningen van jongens afkomstig van Kiwai-eiland trok mijn bijzondere aandacht. De stijl van die tekeningen herinnerde mij levendig aan de tekeningen daar veertig jaar tevoren door Landtman verzameld. Wij hebben er toen lang over gepraat, wat er dan fundamenteel maar weinig veranderd is, wanneer deze jongelui, derde generatie Christenen, zich als zij vrij gelaten worden nog in een zelfde stijl uitdrukken als hun grootvaders. Misschien zijn er onder Landtman's vrienden wel overgrootvaders geweest van die jongelui van 1950. Dit terugvallen in deze stijl, wanneer zij worden aangemoedigd uit zichzelf iets te produceren is een ernstige waarschuwing, dat de acculturatie dezer jongelieden, ondanks uiterlijke kentekenen van het tegendeel, ergens gestagneerd is. Zij hebben het in ieder geval niet tot een nieuwe, eigen stijl van expressie gebracht. Uit hun terugval in die oude stijl te concluderen, dat zij in het geheel niet

wezenlijk veranderd zijn, zou te ver gaan. Wel mag men de gevolgtrekking maken, dat deze jongeren hulp nodig hebben om tot een nieuwe, eigen grafische expressie te komen.

Sedert sta ik wat sceptisch tegenover de wijsheid het tekenonderwijs bij de expressie-vakken in te lijven. In sommige landen kan het uitnemend zijn (bijv. in Bali) maar in andere, zoals de Afrikaanse landen bezuiden de Sahara, zou men liever iets anders willen. Voor het westerse kind, dat opgroeit in een milieu, waar elke rechte lijn volmaakt recht, elke hoek een volmaakte rechte hoek en elke boog een onderdeel van een echte cirkel is, kan men het tekenen met een gerust hart wat vrij laten. Voor het Afrikaanse kind, dat opgroeit in een ronde hut en met de volmaakte afgewerkte voorwerpen der moderne industrie weinig vertrouwd is, ligt dit anders. Het moet zelfs uitdrukkelijk onderwezen worden in perspectivisch zien. Wanneer het niet uitdrukkelijk daarover wordt voorgelicht, interpreteert het de verschillen in grootte tussen de figuren op elke plaat en foto als verschillen in werkelijke afmeting, niet als effect van perspectief. Het is in Afrika een veel voorkomende klacht, dat begrip voor perspectief ontbreekt en ouderwets tekenonderricht (de rechte weg met de telegraafpalen) zou hier meer bijdragen tot de vorming van het kind dan de aanmoediging tot zelf-expressie. Men mag die opmerking met te meer vrijmoedigheid maken omdat het allerminst zeker is, dat vrij tekenen en hanteren van kleuren tot werkelijke zelf-expressie leidt. Voor geslaagde expressie is grote beheersing van het materiaal een vereiste. Het geval van de jongelui van Kiwai laat de mogelijkheid open voor een heel andere interpretatie. Het zou kunnen zijn, dat deze jongelui nog veel te onvast zijn in het gebruik van de te hunner beschikking gestelde middelen om die te kunnen aanwenden tot expressie van tot de moderne wereld behorende belevingen en dat zij daarom terugvallen op expressie van belevingen verbonden met het verleden. Door die expressie echter wordt de macht van het verleden versterkt. Het tekenen wordt zodoende een middel tot bevestiging van een traditionele houding, die juist doorbroken moet worden. Het kind heeft recht op bijstand. Onthoudt men die, dan laat men het terugvallen in het oude in plaats van het aan te moedigen deel te nemen aan het nieuwe.

Het kind heeft bijstand nodig. Wat voor alles gewekt dient te worden is het fantasie-leven van het kind. Het moet zich ergens voor gaan interesseren. Wat een landelijke gemeenschap in Azië of Afrika behoeft zou-

den een Heimans en Thijsse zijn. Maar ze zijn er niet. Er is een totale armoede aan boeken en leermiddelen zoals wandplaten, wandkaarten en de werktuigen, nodig bij elementair onderwijs in de natuurkunde. Die kinderen, die meer dan anderen zouden moeten kunnen lezen, hebben niets om te lezen en de onderwijzer, die hun iets zou willen laten zien, heeft niets om te vertonen. Eenvoudige lectuur, zelfs goede vertalingen van Europese kinderlectuur, zijn in veel te geringe mate beschikbaar. Bibliotheken ontbreken en wat het kind zo verschrikkelijk hard nodig heeft, het ontstaan van een leesgewoonte om door die leesgewoonte toegang te verkrijgen tot een andere wereld, dat is eenvoudig onmogelijk. De enorme aantallen kinderen, die de schooldeur binnen stromen, vormen een haast onoplosbaar probleem. In één der grote Afrikaanse steden heb ik op één dag vier scholen bezocht. Elk van die scholen telt rond 1800 leerlingen, waarvan 's ochtends 1200, 's middags 600 de school bezoeken. Het is er warm en de ramen staan open. Dat brengt mede, dat er een constant diffuus gedruis is. Elke klas is vol en alles moet zoveel mogelijk hardop, wat het gedruis nog doet toenemen. Er is geen sfeer; wel een ordeprobleem. De mate, waarin dat ordeprobleem binnen aanvaardbare grenzen wordt gehouden, is nochtans bewonderenswaardig. Maar daarmee houdt het ook op. De aardrijkskundeles, die ik bijwoon, is dor en vervelend. De kinderen zullen het lesje wel uit hun hoofd leren. Als ze het leren. Een wandkaart ontbreekt. De muren der lokalen zijn 'versierd' met tekeningen gemaakt door de onderwijzer. Goed bedoeld, maar ongeschikt om als leermiddel dienst te doen. Eén van de scholen is nog maar vier jaar oud. Zij staat midden in de stad en is nu al uitgewoond. Wat wil men? Dit zijn omstandigheden, waar niemand tegenop kan. Maar het onderwijs gaat voort; de kinderen leren er. Ze worden alleen niet gevormd, want de school is een fabriek. Het vormen doet hier de stad, die met haar bedrijvigheid, haar handel en fabrieken een tegenwicht biedt, maar een tegenwicht waarvan het effect volmaakt onberekenbaar is, omdat het kind er de helpende en leiding gevende hand ontbeert.

Gebrek aan lectuur is één van de grootste handicaps in de ontwikkeling dezer maatschappijen. Het kind komt daardoor niet tot ontwikkeling van leesgewoonten, wat zeggen wil, dat zijn tempo van lezen langzaam is en na het verlaten der school nog verder achteruit gaat. Hoe belangrijk die vorming van leesgewoonten is blijkt uit een aan één der universiteiten genomen proef. De leessnelheid der Afrikaanse studenten

bleek op slechts één derde van die van de Britse student te liggen. De proef was een te beperkte om er al te ver strekkende conclusies aan te verbinden, maar men mag er toch wel uit afleiden, dat lezen eerst echt belangrijk wordt, wanneer het een gewoonte geworden is. Bij kinderen, die maar enkele jaren de school bezocht hebben – leerplicht bestaat in de meeste landen niet en kan ook niet afgedwongen worden wegens gebrek aan plaatsingsmogelijkheid – gaat wat ze leerden vaak weer te loor. Onder de bezoekers van alfabetisatie-cursussen voor volwassenen bevindt zich altijd een vrij belangrijk percentage van mensen, die enkele jaren hebben school gegaan en het lezen en schrijven sedert weer verleerd hebben. Hun aantal vormt een duidelijk bewijs, hoe slecht het met de lectuurvoorziening staat. Dat neemt niet weg, dat men steeds opnieuw de analfabetisme-bestrijding ter hand neemt zonder vooraf de middelen beraamd te hebben om te zorgen, dat die mensen na voltooiing van de cursus lezen blijven. Het is het op ieder terrein weerkerend misverstand, dat mensen, wanneer ze eenmaal iets geleerd hebben, het geleerde ook zullen gebruiken. Men mag dat pas verwachten, wanneer het gebruik gewoonte is geworden. Die gewoonte-vorming vraagt om ruime beschikbaarheid van lectuur. Wanneer het daaraan mangelt is de snelheid, waarmee men leest – een belangrijk punt, wanneer het erom gaat informatie te krijgen uit lectuur – al spoedig teruggelopen tot die van spellen. Na een tijdje kan men een tekst alleen nog maar ontcijferen, maar is er van lezen al lang geen sprake meer.

De problemen, die aan lectuurvoorziening vast zitten, vormen een bijzonder ingewikkeld complex van vraagstukken. Afrika heeft het op dit punt bijzonder moeilijk, omdat er zo veel verschillende talen gesproken worden; slechts weinige hebben een zo groot aantal sprekers, dat het de moeite loont in die talen gedrukte werken of bladen uit te geven. Het zouden er meer kunnen zijn, indien men bereid was geld uit te geven voor de aankoop van boeken of bladen. Maar ook hier mangelt het; bij gebrek aan gevestigde leesgewoonten geen aankoop van boeken; bij gebrek aan kopers geen uitgevers en geen boeken; bij gebrek aan boeken geen leesgewoonten. Het is een moeilijk te doorbreken cirkel; wie leest, leest meestal Engels of Frans. Uitgaven in Afrikaanse talen zijn beperkt in aantal en omvang. Voor het onderwijs en voor massale alfabetisering betekent dit een ernstige handicap. In vele gevallen moet men, om lezen te kunnen, er een vreemde taal bij leren, wat het wel een heel zware opgave maakt. Aan die taak zit, als het een Europese taal is,

een hele vreemde cultuur vast. Men diende daarom met alfabetiseringsplannen wat voorzichtiger te werk te gaan dan veelal geschiedt. Campagnes van deze aard worden soms aangekondigd als een soort evangelie en als er dan niets van regelmatige lectuurvoorziening achter staat, geeft men stenen voor brood. Want de mensen zelf verwachten er iets van. Ik zal nooit de uitdrukking vergeten op het gezicht van de grote kerels, die ik in 1951 in Madang, Territory of New Guinea, gadesloeg terwijl ze moeizaam aan het spellen waren. Er lag een soort verheerlijkte glans over die gezichten. Zij verwachtten iets van dat lezen, iets dat nooit in vervulling kan gaan. De moeite om lezen en schrijven te leren – en vaak *er nog een vreemde taal bij te leren – is alleen dan gewettigd, wanneer voor een vervolg is zorg gedragen.*

Op dit punt heeft het in het verleden herhaaldelijk aan het meest essentiële schromelijk ontbroken. De beroemde Laubach spreekt met grote dankbaarheid over zijn heerlijk werk onder de Papoea's van Mount Hagen, die hij in enige maanden lezen en schrijven geleerd had en achterliet met misschien twintig bladzijden lectuur in hun taal. Ik vermoed, dat die Papoea's zich alleen maar opgelicht gevoeld hebben, want in hun toenmalige omstandigheden (\pm 1950) had dat lezen en schrijven voor hen slor noch zin. Zij konden er maar één ding mee doen, nl. vergeten. En nu moge dit een extreem geval zijn, men kan niet beweren, dat het daar veel beter gesteld is, waar men voor nazorg nog twee à drie boekjes gereed heeft en voor daarna niets meer. Het minste, dat gewaarborgd zou moeten zijn, is de distributie van een behoorlijk gezinsblad, een blad, dat ook voor de vrouwen van belang is en hun iets geeft. Wij denken met deze dingen – aldus één mijner medewerkers aan het Koninklijk Instituut voor de Tropen, Dr. C. H. M. Nooy-Palm – altijd eerst aan de mannen en wij dienen juist met de vrouwen te beginnen. Hier ligt een bijzonder belangrijke taak, niet alleen voor tal van overheden, maar in geen mindere mate voor organisaties van Missie en Zending, die in vele ontwikkelingslanden nog altijd een belangrijke plaats innemen.

Missie en Zending kunnen iets, wat andere instanties maar zelden vermogen, nl. de mensen iets meegeven aan levenshoud en levensvorm, iets, dat in al de verwarring van verandering en van herhaald echee in het streven naar vooruitgang en hogere ontwikkeling van economie en kennis bemoediging en *moreel houvast geeft.* Ik zie daarin niet voorbij, dat het Christendom, dat zij prediken, zelf in een crisis verkeert, die tot loslaten van het bijbels wereldbeeld dwingt. Daarachter echter staat een

overtuiging, die voor alle mensen en voor die in ontwikkelingslanden in het bijzonder oneindig waardevol is, de overtuiging, dat de mens een taak heeft. Het is die taak, die de mens uitlicht boven zichzelf, die stuur en richting geeft aan de dagdromen van het jongste, wiens fantasie geboeid is door de dingen, waarover hij leest, die ook een breidel aanlegt aan het verlangen om in de wereld der mensen alleen maar vooruit te komen. Het is te hopen, dat Missie en Zending de kans krijgen juist in dit opzicht zichzelf te zijn. Er bestaat een wijd verbreid streven het door deze corporaties gegeven onderwijs geheel binnen het staats-gareel te brengen, een streven dat om allerlei redenen begrijpelijk is. Waar men een staats-ideologie belangrijk vindt ziet men de Kerk al spoedig als een concurrent. Het kan ook zijn, dat de soms betere outillage van dit particuliere onderwijs met zijn veelal betere leerkrachten wrevel wekt bij het openbare onderwijs. Er zijn velerlei redenen te bedenken. Zo lang de bemoeienis der overheid zich alleen maar uitstrekt tot het formele leerprogramma, is dit alles zo erg niet. Dat laat nog voldoende gelegenheid om een eigen sfeer en idealisme te handhaven, die de leerlingen zowel een religieuze en morele basis meegeeft als een echte belangstelling voor de wereld, waarin ze leven. Dat zijn de vitale punten, waarop juist deze organisaties van grote waarde kunnen zijn.

Het is nodig deze vraagstukken centraal te stellen. Men kan het ook anders doen en zich afmatten met vragen van organisatie en leerprogramma's. Die vragen zijn natuurlijk ook belangrijk, maar zij leiden zo gemakkelijk de aandacht af van het centrale punt, het wekken van een nieuwe belangstelling en het helpen te komen tot een nieuwe oriëntatie. Daarvoor is meer nodig dan literatuurvoorziening alleen. De methodiek van het onderwijs en die van de opvoeding in het algemeen behoort het voorwerp te worden van hernieuwde studie. Zulk een studie zal iedere keer opnieuw moeten beginnen met de lokale situatie, die het grondgegeven is van de opvoedingssituatie. Zij zal zich eveneens hebben te bezinnen op de vraag wat men ook buiten de school voor het kind doen kan. Men zit overal nog veel te veel vast aan de rationalistische gedachte, dat alles geleerd kan worden. Wij wezen reeds op de invoering van nieuwe vakken, zoals hygiëne, landbouw en handenarbeid. Gaat men die weg op, dan is het enige gevolg, dat men er het schoolprogramma mee overlaadt. Het is een gevaar, dat men niet mag onderschatten. Kinderen in ontwikkelingslanden moeten op school meer bijleren en meer afleren dan kinderen opgegroeid in een industriële samenleving. De taak van

de school is in ontwikkelingslanden zwaarder dan in een moderne maatschappij en men moet er dus rekening mee houden, dat het onderwijs daardoor langer duurt. Dat is op zichzelf niet erg, als de onderwijzer de kans maar krijgt die aandacht aan de kinderen te besteden, waardoor hij *ze iets kan meegeven, dat de richting van hun denken en fantasie in positieve zin beïnvloedt*. Die kans is toch al niet groot, omdat ook de onderwijzer zelf te zeer in eerbied voor het boek is opgeleid om kinderen in het boek der natuur te leren kijken. Hij is ook maar een beperkt mens en hij wordt nog verder beperkt doordat overal het streven bestaat de onderwijzer in te schakelen bij alle voorlichtingstaken der overheid: hygiëne, landbouwvoorlichting, analfabetisme-bestrijding, coöperatieve verenigingen en wat niet al. Hij wordt veel te veel weggetrokken uit de klas, waar zijn taak ligt, de vorming van een nieuwe jeugd. In stede daarvan poogt men hem in te schakelen als een soort sociaal werker, die het werk doet, dat het dorpsbestuur zou moeten doen. Dat leidt wat het dorp betreft alleen maar tot ongewenste toestanden, terwijl de eigenlijke taak van de onderwijzer belangrijk genoeg is om hem daar niet af te halen.

Zou men mij tegenwerpen, dat ik met te veel idealisme over de onderwijzer schrijf, dan moet ik mijn critici daarin volmondig gelijk geven. Er ontbreekt van alles aan die onderwijzer, zoals er aan de aard van het gegeven onderwijs van alles ontbreekt. Maar dat kan nimmer reden zijn om niet te trachten het in andere banen te stuwen door te wijzen op de mogelijkheid tot het wekken van belangstelling voor dingen die men doen kan, van belangstelling niet voor grote maar juist voor kleine dingen, voor het vele dat voor de hand ligt, voor de zaken waardoor men *omringd is*. Dat is niet zulk een hopeloze taak als het lijkt. De wereld is in beweging, en ook in het dorp doet zich telkens de invloed van nieuwe ontwikkelingen gevoelen. De jeugd wordt daardoor dieper beroerd dan men gewoonlijk denkt. De onderwijzer als man, die het weten kan en moet, heeft daardoor groter kansen in de opvoeding dan in een westerse samenleving. Daar is hij ook zulk een figuur geweest. Rond het einde van de vorige eeuw was de onderwijzer op het Europese platteland de bringer van een boodschap van nieuwe ontwikkelingen. Vandaag is hij teruggedrongen tot de positie van een instructeur, die bepaalde hersentechnieken en kennis van feiten moet overdragen. In de ontwikkelingslanden heeft hij nog de mogelijkheid die *ouderwetse positie in te nemen* en een opvoeder te zijn, die bij kinderen vensters opent en de aandacht

richt. Dan behoeft hij geen speciale kennis van landbouw of economie te hebben. Zij zou hem alleen maar tot schoolmeesterijen verleiden. Wat hij wel moet hebben is belangstelling voor al wat de dingen van het dagelijks leven aangaat en van de mogelijkheden die in zijn onderwijs te betrekken. De opleiding van de onderwijzer is zodoende naast de leetuurvoorziening één van de belangrijkste facetten der ontwikkelingsproblematiek. Zij zit echter ook vol hachelijke problemen waaronder één der voornaamste is, dat de maatschappelijke orde bepaalde grenzen stelt aan de sociale positie van de onderwijzer, waardoor zowel zijn salaris als zijn opleiding vrij belangrijke beperkingen moeten worden opgelegd. Men wil het wel eens doen voorkomen, dat de onderwijzer zulk een belangrijke sleutelfiguur is, dat zijn salaris en opleiding voorrang hebben moeten boven die van anderen. Het is een gevaarlijke pretentie; zij kan er alleen maar toe leiden, dat de positie van de onderwijzer wordt scheef getrokken.

Daarover te schrijven valt echter buiten het beperkte bestek van dit boekje. Wij moeten nog één keer terugkeren tot de titel van dit hoofdstuk: *Mensen in Verandering*. Het gaat erom, dat mensen veranderen, niet dat men allerwegen maar aan het veranderen slaat. Ik heb dit nooit scherper belicht gezien dan op een kleine, informele bijeenkomst van hooguit een tiental deskundigen na affloop van één der laatste zittingen van de massale United Nations Conference on the Application of Science and Technology for the Benefit of the less developed Areas, welke in februari 1963 te Genève gehouden werd. Die conferentie was een wereldgebeuren van fantastische omvang. Er zijn daar een tweeduizend voordrachten gehouden. Maar op die kleine bijeenkomst verzuchtte een afgevaardigde van Ghana: 'Ik heb nu zo veel gehoord over verandering en over de noodzaak tot veranderen, dat ik blij ben aan deze kleine club eindelijk mijn probleem eens te kunnen voorleggen, namelijk hoe nu ook een keer op te houden met veranderen. In mijn land is men aan het veranderen zo gewend geraakt, dat men ieder jaar iets nieuws wil en ook iets nieuws begint. Ik zou nu eindelijk eens willen leren hoe men de mensen bewegen kan iets met rust en volharding door te zetten in plaats van elk ogenblik met iets nieuws te komen.'

VII/BRENGERS VAN VERANDERING

DE MOTIVERING VAN TECHNISCHE HULP

In de verhouding tussen blanken en gekleurden is sinds de dekolonisatie een opmerkelijke verandering getreden, die vooral hun opvalt, die de nieuwe landen uit de koloniale tijd kennen. De omgangsvormen zijn vrijer en natuurlijker geworden; er is wederzijds een gevoel van elkaanders gelijken te zijn, dat het gesprek een openheid geeft, die vroeger maar moeizaam tot stand kwam. Belemmeringen, die toen het onderling verkeer bemoeilijkten, zijn weggefallen en daarmee is voor samenwerking een nieuwe en gezonder basis gegeven.

Men zou zich echter vergissen indien men meende, dat in de omgang tussen mensen van industriële en ontwikkelingslanden geen speciale beperkingen geboden zijn. De positie van geholpene, van schuldenaar zonder uitzicht zijn schuld af te lossen, beperkt de mensen in ontwikkelingslanden in hun nationale vrijheid, d.w.z. in de vrijheid met welke zij gewoon zijn eigen, persoonlijke vrijheid in hoge mate te identificeren. In die situatie ontstaat gemakkelijk het gevoel van ondanks dekolonisatie toch nog van overzee geregeerd te worden. Er zijn vaak zeer substantiële redenen voor dat gevoel. Hulpprogramma's worden formeel weliswaar alleen uitgevoerd op verzoek van het betrokken land, maar veel van die verzoeken zijn in eerste instantie uitgelokt door de hulpverleners. Is het zo ver, dat het verzoek om hulp wordt gedaan, dan leidt de uitvoering zelf weer tot allerlei overleg, dat als bemoeienis gevoeld wordt en meestentijds ook wel degelijk reële bemoeienis is. De hulpverleners eisen, dat bepaalde maatregelen tot voorkoming van inflatie genomen worden; de aanleg van dammen en irrigatiewerken maakt soms verplaatsing der bevolking noodzakelijk en heeft altijd gevolgen, welke

diep ingrijpen in het leven der betrokkenen, die op een totale verandering moeten worden voorbereid; de omgang met werkvolk leidt tot fricties, welke de helpers nopen om nieuwe maatregelen te vragen, een verzoek waar men niet eenvoudig neen op kan zeggen. Wie geholpen wordt, verliest een deel van zijn vrijheid. Bank-consortia stellen aan regeringen soortgelijke voorwaarden als zij aan particuliere geldleners doen en al die voorwaarden betekenen een beperking van de nationale souvereiniteit, een aantasting van het heerlijke gevoel, in eigen huis alleen met huisgenoten te maken te hebben.

Wie daar oog voor heeft, wordt het wel eens bang te moede, wanneer hij, rondreizende in de ontwikkelingslanden, daar soms een aantal blanken aantreft, dat het vooroorlogse aantal ver overtreft. Men kan niet nalaten vergelijkingen te treffen met reacties in eigen land op de onafgebroken stroom van Duitse auto's, die op een mooie zomerse dag over de grote Oost-West voerende wegen rijden. Die Duitsers komen allen voor een zeer prijzenswaardig doel, namelijk geld verteren, maar toch irriteert hun aantal. Men moet maar niet vragen, wat de reactie zou zijn als al die bezoekers hier kwamen om ons te veranderen, op te leiden of voort te helpen. En dat is toch wat men in een ontwikkelingsland ziet. Men kan tegen deze redenering aanvoeren, dat zij ethnocentrisch is en ik zal dat zeker niet ontkennen. Dat ethnocentrisme neemt intussen de vergelijkbaarheid der situatie niet weg en men moet wel blind zijn wil men de geïrriteerdheid niet opmerken, waartoe een overmaat van blanke belangstelling herhaaldelijk aanleiding geeft. Juist de landen, die veel hulp geven, oogsten de minste dank en de grootste tegenkanting. De Verenigde Staten weten daarvan mee te praten. De hulp schept een afhankelijkheidssituatie, die men in het geholpen land om begrijpelijke redenen maar node aanvaardt. Dat alleen reeds legt beperkingen op in de omgang.

Eén van de eerste voorwaarden voor een geslaagd contact is een duidelijk begrip van en voor elkanders motieven. De noden en behoeften der ontwikkelingslanden zijn in het voorgaande vrij uitvoerig ter sprake gekomen en wij behoeven daar niet op terug te komen. Daarom kunnen we over de motieven om hulp te aanvaarden heel kort zijn. Men heeft hulp nodig. Dat is heel onplezierig, maar men komt daar niet onderuit. Desondanks zijn de ontwikkelingslanden erin geslaagd die hulp zo verleend te krijgen, dat zij hun politieke zelfstandigheid minimaal aantastte, een op zichzelf bewonderenswaardig stuk diplomatiek beleid.

Veel onduidelijker zijn de motieven der hulpverlenende landen. In de eerste jaren leek het allemaal vrij doorzichtig. De hulpverlening was het voornaamste hulpmiddel in de wervingsactie van vrienden en bondgenoten in de grote politieke strijd tussen Oost en West. Men meende door financiële en technische bijstand invloedssferen te kunnen kopen, een *politiek*, die al spoedig afstuitte op de vastberaden onwil der jonge landen zich aan enig blok te binden. Vooral Nehru heeft de politiek van het niet gebonden willen zijn duidelijk geformuleerd. Hij is er op den duur ook in geslaagd duidelijk te maken, dat het principe van niet gebonden willen zijn ernst was en niet enkel een tactiek, welke ten doel had voordelen zowel van Oost als van West te kunnen genieten door beide machten tegen elkander uit te spelen. Dat men zich daarbij de voordelen van zulk een principe niet ontgaan liet, kan in de politiek geen grond voor verwijt opleveren. Het werkelijk merkwaardige feit is, dat de hulpverlening, ondanks die gebleken onmogelijkheid er blijvende politieke connecties mee te funderen, toch is voortgezet en zelfs uitgebreid. Enige jaren geleden leek het zelfs op een wedijver in hulpverlening, niet alleen tussen de landen deel uitmakende van het westelijke blok met die van het oostelijke, maar ook tussen de westelijke landen onderling. Inmiddels schijnt dit alles weer iets meer gekanaliseerd te zijn. De internationaal-politieke aspecten van deze ontwikkeling behoeven ons niet bezig te houden, maar wel de motivering, want die is obscuur en gecompliceerd.

Voor een deel speelt natuurlijk ook thans nog wel degelijk de gedachte een rol, dat hulp, ook al leidt zij niet tot inlijving van de geholpene in één der twee blokken, toch zekere vriendschappelijke relaties ten gevolge heeft, die in de machtsstrijd een rol kunnen spelen. In ieder geval kan die hulp een middel zijn om het geholpen land te weerhouden van het aangaan van nauwe relaties met landen van het andere blok. Een nieuw motief is de neiging de niet-gebondenheid als zodanig positief te waarderen als een bijdrage tot een vreedzame wereldsamenleving, een beschouwingswijze, die aan kracht wint naarmate de tegenstelling tussen de westelijke mogendheden en de Sovjet-Unie haar scherpte verliest. De mogelijkheid van de opbouw van een werkelijke wereldsamenleving wint gaandeweg aan inhoud. Het groeiend besef, dat een oorlog hoe dan ook vermeden moet worden, maakt het nodig aan de opbouw ener wereldsamenleving steeds meer aandacht te besteden. De noodzaak dat te doen is door de technische ontwikkeling acuut geworden.

Onze moderne middelen tot telecommunicatie maken, dat men bij elkaar op schoot leeft. Er zijn geen ver verwijderde landen meer. Er is geen plaats op aarde, welke men niet binnen 24 uur bereiken kan. De televisie brengt ons elke dag beelden van over de gehele wereld. Er is al iets van een wereldsamenleving, want men kan elkaar niet meer ontlopen. Men kan het ook anders zeggen: voor een wereld, die zich voorbereidt op bezoek aan andere planeten is orde op de zaken van eigen planeet meer en meer een gebiedende noodzaak.

Dit alles zijn heel fraaie rationaliseringën, maar zij verklaren nog niet, dat men er zo veel geld, zorgen en moeite voor over heeft. Het gaat niet om een klein beetje geld; men wil in de westelijke landen naar een bedrag van 1% van het nationale inkomen als maatstaf voor de omvang der hulpverlening. Dat is nogal iets. Het zijn bovendien lang niet altijd de regeringen, die aandringen op meer geld voor dit doel; de aandrang komt herhaaldelijk uit bepaalde groepen van het publiek, zeker in Nederland, waar één der grote partijen zelfs al over 2% spreekt. Dat is wel een heel verschil met dertig jaar geleden, toen men voor één keer een bedrag van 25 miljoen gulden overhad voor de nood van het toenmalige Nederlands-Indië, dat door de crisis financieel vrijwel ten gronde was gericht. Dit alles te verklaren uit rationele overwegingen, hoe dringend die overigens zijn mogen, gaat wat ver. Wij zijn maar zelden rationeel als het geld kost. Het is nog nooit vertoond in de wereld, dat men verzoeken om hulpverlening stimuleerde. Dat geschiedt thans en het geschiedt in het groot. Dat geldt a fortiori voor de Verenigde Staten. Zij oogsten niets dan aversie en ondank en toch vloeien de miljarden en trekken er jaarlijks duizenden vrijwilligers op uit om op materieel zeer sobere voorwaarden hulp te bieden. Een deskundige, die zowel in de economie als in de buitenlandse politiek geverseerd is, verzekerde mij, dat de hulpverlening zowel politiek als economisch voor de hulpverleners nergens zoden aan de dijk zet. Ook economisch niet, want zelfs de bilaterale hulp – waar Nederland maar niet te veel nadruk op leggen moet, omdat de omvang van zijn uitvoer naar ontwikkelingslanden de eigen mogelijkheden voor verlening van hulp op bilaterale basis ver overtreft – leidt niet tot een zodanige balans van diensten en baten, dat zij de kosten goed maakt. Toch gaat men er mee door. Hoe men het ook keert of wendt, de aandrang tot hulpverlening blijft een eigenaardige zaak. Er worden bovendien allerlei sentimentsoverwegingen in het spel gebracht, welke duidelijk maken, dat ook emotionele

motieven in het spel zijn. Sommigen gaan zelfs zo ver, dat zij van alle rationele overwegingen af willen zien, omdat die hulp niet anders is dan gewetensgeld, dat wij betalen uit boete voor ons koloniaal verleden. Voor zulk een boete is naar hun mening alle reden, want ondanks onze koloniale zonden hebben wij het vandaag goed, terwijl het anderen aan het nodigste ontbreekt.

Het heeft geen zin hier de even emotionele vraag te stellen, of wij werkelijk zulk een nauw geweten hebben. Het heeft wel zin te vragen of er toereikende grond bestaat voor al die zelfbeschuldiging. Is Europa rijk geworden door zijn koloniën of ondanks die koloniën? Hebben de investeringen in de koloniën werkelijk meer opgeleverd dan die in de westelijke wereld? Op dit punt zijn sedert 1950 in en buiten Nederland vele twijfels gerezen. Nederland kon zich van de gevolgen van crisis en oorlog eerst werkelijk herstellen, toen het bevrijd was van de last van het grootste deel van zijn koloniale taak. Men spreekt over de hoge dividenden, die men uit beleggingen in de tropen getrokken heeft en dat is juist. Er zijn jaren geweest, dat het niet op kon. Maar er zijn ook andere jaren geweest, zelfs jaren, dat er geld bij moest. De geschiedenis dier beleggingen is er één van vele ups and downs en een autoriteit op het gebied van de 'Indische' cultures verzekerde mij, dat in de tweede helft der 19de eeuw, toen de grote cultures op Java gevestigd werden, doorgaans eerst de derde eigenaar van een land er gelukkig mee was. Dat betekent, dat de twee voorgaande failliet gegaan waren en alleen na afschrijving van deze over-kapitalisatie winst mogelijk was. Er is alle reden voor de vraag of deze beleggingen in hun totaal niet een beter rendement zouden hebben opgeleverd, indien ze elders besteed waren geweest. Het is een vraag, welke bepaald niet alleen gerezen is met betrekking tot het Nederlandse koloniale bezit. Dr. Daalder heeft hierover een interessante beschouwing gegeven, welke duidelijk maakt hoe veel politieke mythenvorming de publieke opinie in de westerse wereld heeft beïnvloed.¹ Zijn studie illustreert op treffende wijze de noodzaak om het koloniaal bedrijf *sine ira et studio* ook van zijn economische kant aan hernieuwd onderzoek te onderwerpen.

Men kan intussen de politieke geschiedenis van de koloniën van nog een andere kant bekijken dan gewoonlijk geschiedt en de eerlijkheid gebiedt, dat men dat niet nalaat. Dan moet erkend worden, dat vele landen nimmer hun huidige ontwikkeling bereikt zouden hebben, indien ze niet eerst kolonie waren geweest. De nationale staten danken

hun eerste aanleg aan de koloniën, die bijna overal de grondslag hebben gelegd voor een nieuw staatsburgerschap en staatsbewustzijn. Dat geldt zeer in het bijzonder voor Afrika bezuiden de Sahara. En de spoorwegen in Afrika danken hun ontstaan aan – mirabile dictu – het Verdrag van Berlijn, waar het koloniaal imperialisme zijn toppunt bereikte. Het is bepaald niet alles schade en droefenis geweest, wat het koloniaal beheer gebracht heeft.

In de ontwikkelingslanden gelooft men er dan ook niets van, dat de ontwikkelingshulp door boete en berouw zijn ingegeven. Daar ziet men alleen, dat de blanken, door de voordeur uitgedreven, thans door de achterdeur der hulpverlening weer binnenwandelen en dat niet met één of twee tegelijk, maar in stromen. Er zijn in vele landen meer blanken dan vroeger en zij doen tot op grote hoogte hetzelfde wat zij vroeger deden: veranderen, hervormen. Zij zijn zo talrijk en enthousiast, dat men in de ontvangende landen noodzakelijk het gevoel moet krijgen dat deze helpers, liet men hen hun gang gaan, de lokale autoriteiten alles uit handen zouden nemen om opnieuw als regelaars op te treden. Het is waarlijk niet zo vreemd, dat men wantrouwig tegenover hen staat en ronduit spreekt van neo-kolonialisme. Het gebruik van die term is bepaald niet alleen maar een uitvloeisel van het feit, dat in die landen overal nog westerse firma's werkzaam zijn, welker gedijen – als ze werkelijk gedijen, wat zeker niet met alle het geval is – de afgunst opwekt. Het gebruik van de term neo-kolonialisme berust op een breder patroon van ervaringen. Men kan de toepasselijkheid van deze term bestrijden met het argument, dat de ontwikkelingslanden, anders dan in een echt koloniale situatie, het initiatief onverkort behouden hebben en zelf in vrijheid over eigen lot beslissen kunnen. Dat is echter maar een halve waarheid. Niemand beslist in volle vrijheid over eigen lot en dat is zeker niet het geval met de ontwikkelingslanden, welker regeringen zich gebonden weten door hun eigen nood en moeilijkheden. Het liefst zou men – dat spreekt immers vanzelf – alles zelf doen. Die helpers staan de vervulling van dat verlangen in de weg. Men heeft echter hulp wel degelijk nodig en door die hulp is men gebonden aan de hulp verlenende landen. Die landen blijken alle verlangend te zijn een zo groot mogelijk aantal van hun eigen mensen als helpers in het ontwikkelingsland te werk te stellen. De hulp verlenende regeringen zouden het misschien zelf nog wel anders willen, maar zij staan onder druk van universiteiten en groeperingen in eigen land, die er alle op uit zijn zoveel mogelijk gelegenheid te

vinden voor werk over zee. De hulpverlening gaat vergezeld van hulpverleners en die hulpverleners zijn voor het ontvangende land een probleem op zichzelf. Men behoeft daarom de juistheid van het gebruik van de term neo-kolonialisme niet toe te geven. Uit de praktijk blijkt, dat de hulp ontvangende landen in staat zijn eigen initiatief en handelingsvrijheid met groter volkomenheid te handhaven dan men op grond van de omstandigheden – achterlijkheid en armoede – voor mogelijk zou hebben gehouden. De term neo-koloniaal is dan ook gechargeerd, maar dat behoeft ons niet te weerhouden om de kritiek, die zij inhoudt, ter harte te nemen.

Die kritiek werpt licht op onze eigen motieven voor verlening van hulp op grote schaal, die ons zelf duister zijn. Onze rationalisering van het waarom der hulpverlening zijn alle voor weerlegging vatbaar en bijster weinig overtuigend van aard. Buitenstaanders hebben daar vaak een scherper inzicht in dan de betrokkenen zelf, al moet men ook bij die buitenstaanders rekening houden met vooroordelen, die hun historische grond hebben. Zulk een vooroordeel is de gedachte, dat de hulpverlening op imperialisme berust. Het valt met dat imperialisme *wat mee; anders was er wel langer en verbeterener gevochten om de koloniale macht te behouden.* De koloniale mogendheden hebben zich hier en daar weliswaar scherp verzet, maar alles bijeen nemende ontkomt men niet aan de conclusie, dat zij hun posities met verbluffende snelheid hebben geliquideerd. Het kernpunt van de kritiek vervat in de term neo-kolonialisme wordt zodoende de voortgaande intensieve bemoeienis der vroegere machthebbers – en van tal van andere westerse *mogendheden met hen – met de vroeger koloniaal bestuurd gebied.* Die blanken kunnen het niet opgeven; zij zijn door de achterdeur der hulpverlening inderdaad weer terug. Zij kunnen het eenvoudig niet laten.

Zij kunnen het niet laten. Is het zo vreemd? Is er niet alle reden om iets dieper dan de oppervlakte te zoeken wanneer de voor hulpverlening opgegeven redenen op tal van contradicties stuiten? Wij kunnen het onszelf gerust toegeven, dat wat ons drijft naar die landen overzee sterker is dan wij zelf. De wereld lokt ons, zoals zij ons vanaf de 16de eeuw gelokt heeft. Het is een wereld, die op allerlei wijzen roept om vormgeving, een wereld, waar de mens de hand nog niet op gelegd heeft. Wat dat inhoudt, kan men waarnemen, wanneer men in een klein vliegtuig over Afrika vliegt. Dan ziet men beneden zich drie soorten

land. Daar is in de eerste plaats maagdelijk land, land waar de mens hoogstens een parasitische functie heeft uitgeoefend. Het land is zichzelf gebleven, oerwoud of woesteniĳ, ongerept. In de tweede plaats is er het land waar de mens de voet op heeft gezet, waar door brandontginning ('slash-and-burn cultivation') ontbossing heeft plaats gevonden. Soms is het land, dat ronduit vertreden is. Tenslotte is er ook land, waarop de mens zijn hand heeft gezet. Het is land, waarvan de contourlijnen niet vaag en afgerond zijn, maar waar die lijnen als met potlood zijn aangedikt door heggen en wegen. Het land heeft hier een gestalte gekregen, die de natuurlijke gesteldheid accentueert. De talloze vakken, waarin het is verdeeld, elk vak met eigen kleurschakering, sluiten bij die vormgeving aan en geven er nieuwe nadruk aan. In Afrika zijn zulke gebieden beperkt in aantal en grootte; het zijn voornamelijk de streken waar westerse ondernemers-activiteit het land in haar greep heeft genomen en dienstbaar gemaakt aan produktiviteit ten behoeve van de mens. In Azië, vooral Zuidoost-Azië, is dat anders. Daar tonen de tegen de berg-hellingen aangelegde sawahs in tafereelen van soms adembenemende pracht hoezeer ook de Aziatische landbouwer in staat is, zich aanpassende aan het terrein, de aarde een nieuwe gestalte te geven, waarin zij de mens dienstbaar wordt en tegelijk aan schoonheid van lijn en kleur wint.

Het is deze kans tot nog vrijwel onbelemmerde vormgeving, die de westerse mens fascineert. Hij kan er zijn drang tot creativiteit volop uitleven. Dat is zijn glorie geweest in de koloniale tijd, want hij is van nature een maker van dingen. Ik heb het voorrecht gehad in Nieuw-Guinea er nog zelf de volle bekoring van te beleven en te zien hoe zij tallozen inspireerde tot blijmoedige activiteit. Men zag er het werk van zijn handen bevestigd en dat behoefde niet alleen uit bouwen of wegaanleg te bestaan. Ik herinner mij het verrukte verhaal van een verpleegster in Inanwatan over haar zuigelingenkliniek. Er is geen ellendiger plaats denkbaar dan Inanwatan, waar de weemoed van het moerasbos als een schimmel over de ziel kruipt. Maar zij had er geen last van; zij deed iets, dat zin en slot heeft, dat haar uithief uit sleur en alledaagsheid. Voor actieve, creatieve mensen zijn zulke landen een paradijs. Zij moeten erheen en zij zijn bereid om, nu er geen koloniale voordeur is, elke achterdeur van de hulpverlening te gebruiken die zij op een kier zien staan.

Het valt niet te verwonderen, dat die aandrang vandaag onder de jongeren zo groot is. In die landen lukt een jeugd, die zich met over-

tuiging geven kan aan de politieke strijd voor sociale verbetering en economische vooruitgang. Een benijdenswaardige jeugd, want zij heeft nog idealen waar men warm voor lopen kan. Het is iets, dat de jeugd van de welvaartsstaat node mist. Zij wil iets doen en is aan alle kanten ingeklemd door een sociaal bestel, dat haar door een in het mateloze gerede opleidingsperiode kunstmatig in een staat van pueriliteit houdt zonder haar enige positieve functie in het sociale leven te gunnen. Die jeugd van de welvaartsstaat heeft geen politieke of sociale idealen, waar zij zich met hart en ziel voor kan inzetten. Wie kan zich nog werkelijk druk maken over het percentage kinderbijslag of A.O.W.? In de meeste kwesties, die vandaag politiek relevant zijn, gaat het er in wezen slechts om of de muziek der sociale wetgeving in driekwartsmaat moet worden uitgevoerd of dat zij beter in drie-achtste geschreven kan worden. Wie een hart heeft en iets doen en beleven wil, moet naar buiten.

Voor onze welvaartsstaat biedt de mogelijkheid tot arbeid in ontwikkelingslanden een hoogst welkome gelegenheid de spanningen, welke het gevolg van die welvaartsstaat zijn, te verlichten, ook al is het aantal dergenen, die van die gelegenheid profiteren kunnen, noodzakelijkerwijze veel en veel te gering. Ook voor onze wetenschapsbeoefening bieden deze landen een prachtig arbeidsterrein en wij zullen er goed aan doen ons te realiseren, dat de zendende landen van de in het personeelsvlak gelegen hulp minstens even hard profiteren als de ontvangende landen. Soms kan men zelfs stellen, dat zij meer profiteren. De meeste werkers – en dat geldt bepaald niet alleen de jongeren-vrijwilligers – gaan voor een periode van ten hoogste twee jaar. Dan keren zij terug met een schat van ervaring. Zij hebben bovendien er iets van leren zien hoe arme mensen zich behelpen moeten en brengen daarmee een stuk vergelijkingsmateriaal mee, dat voor de waardering van eigen sociale omstandigheden grote positieve waarde heeft. Het ontvangende land heeft aan hun arbeid echter niet zo buitengewoon veel gehad, want die werkers keren terug naar eigen land op het tijdstip, dat zij voor arbeid in het ontvangende land waardevol geworden zijn. Dit zal velen gechargeerd lijken, maar de opmerking is gebaseerd op een ervaringsfeit. In de koloniën placht men voor de oorlog een nieuweling altijd twee jaar te laten meelopen voor hij een zelfstandige post kreeg.

Met deze dingen voor ogen is er te meer reden om met de term hulp wat terughoudender te zijn dan gewoonlijk het geval is. Wij helpen ons zelf minstens even hard als de ander en het zou tot de duidelijkheid en

daarmee tot de harmonie der verhoudingen aanzienlijk bijdragen als dat eerlijk erkend werd en als grondslag van beleid aanvaard. Waarom zouden wij niet eerlijk toegeven, dat wij in ontwikkelingslanden werken willen, omdat het fijn werk is, werk dat ons trekt? Waarom moet er die omslag bij van nobele motieven, die alleen maar ergernis wekt?

Het zou gemakkelijk zijn die omslag zonder meer terzijde te schuiven, ware het niet, dat er één alle werk in ontwikkelingslanden complicerende omstandigheid is, die dat werk heel wat minder fijn maakt dan men zich meestal voorstelt. Men komt er tegenwoordig echt alleen door de achterdeur binnen en dat heeft consequenties. Men is er alleen welkom als men zich voegt binnen het gareel en op dat gareel niet te veel aanmerkingen heeft. Wie dat niet kan opbrengen zal al spoedig ervaren, dat hij op zijn best geduld wordt als een noodzakelijk kwaad. De arbeid in ontwikkelingslanden is een arbeid met veel frustraties. Verderop zullen wij daar uitvoeriger bij moeten stilstaan. Hier past alleen de opmerking, dat de werker in die gebieden op die frustraties moet worden voorbereid. Dat evenwel geeft hem het gevoel, dat hij geroepen wordt tot ononderbroken zelfopoffering zodat het nodig wordt hem de morele steun te geven van een rationalisatie, die die zelfopoffering rechtvaardigt.

Niets is gevaarlijker dan de gedachte van zelfopoffering. Niemand houdt het vol dag in dag uit zichzelf op te offeren. Het is hybris te menen, dat men dat kan. Wie meent, dat hij naar de ontwikkelingslanden moet gaan om zichzelf op te offeren, moet beslist thuis blijven, want daar komt niets van terecht. Hij mislukt er en keert verbitterd terug. Daar is een goede reden voor; het ideaal van zelfopoffering is illegitiem, onecht. Echte, legitieme zelfopoffering is die, waarvan men zelf geen weet heeft. Ik vrees, dat ik hier in raadselen spreek en ik moet mijn bedoeling weer toelichten met een verhaaltje. In Japanse gevangenschap had ik een veel oudere vriend. Hij had een hartgebrek, weliswaar niet al te ernstig, maar toch altijd ernstig genoeg om zich te ontzien, wat hij nooit deed. Deze man, zendeling van beroep, was een oprecht Christen, die zich de ganse dag voor iedereen uitsloofde. Op een dag trof ik hem weer aan, bezig met een karweitje voor een ander. Het was in onze ergste hongerperiode en ik zei hem dat dit nu wel heel mooi van hem was, maar dat hij er nu toch mee moest ophouden zich voor anderen af te martelen. Twee grote, blauwe ogen keken me verbaasd aan. 'Maar man! afmartelen? Ik doe dat voor mijn plezier. Ik doe dat allemaal omdat ik het prettig vind dat te doen en echt niet uit lust tot goede werken.'

Hij schudde nadenkend even het grijze hoofd. 'Nee, het is heus geen verdienste. Ik doe dat voor mijn eigen plezier.' Het was de kortste preek, die ik ooit van hem gehoord heb maar ook de beste. Dit was een Christen, die de naastenliefde betrachtte en dacht dat het geen verdienste was, omdat hij het met plezier deed. Hij was er blind voor, dat dit nu juist zijn verdienste was en ik heb hem dit ook maar niet verteld. Maar het is mij altijd bij gebleven. Bekeerd zijn in de zin, die het Christendom daaraan hecht, is goed doen met blijdschap, is vreugde scheppen in het werken voor anderen en er niets van bemerken, dat men zich op-offert. Het is het enige soort offer, dat legitiem is.

Wie zich meldt voor werk in ontwikkelingslanden anders dan omdat het werk zelf hem zo aantrekt, dat hij de daaraan verbonden frustraties – en soms grote frustraties – op de koop toe neemt, is bestemd om te mislukken, te mislukken niet met maar door zijn frustraties. Nobele mensen – 'do-gooders', hoorde ik ze in Afrika noemen – zijn onuitstaanbaar. Zij hebben iets van de man, die, wanneer op straat iemand te vallen komt, zich over het slachtoffer heenbuigt met de woorden: 'broeder, om Christus' wil zal ik u ophelpen.' Het is tien tegen één, dat de gevallene die hulp op barse wijze afwijst. Maar wanneer een ander langs komt en zegt: 'Sufferd, geef me je hand,' dan steekt het slachtoffer gedwee zijn hand op en zegt nog vriendelijk dank buitendien.

Er is een variant, die nog bedenkelijker is. Dat zijn de lieden, die menen, dat zij boete moeten doen voor de koloniale en imperialistische zonden van vorige generaties. Zij steken die bedoeling ook niet onder stoelen en banken, want hun boetedoening heeft alleen zin, wanneer de geholpen partij er inderdaad een boetedoening in ziet. Zij ontmoeten alleen maar wantrouwen, een ervaring, die hen sterkt in hun overtuiging, dat die koloniale onderdrukking verschrikkelijk geweest moet zijn. Zij beseffen niet, dat het wantrouwen zich rondom hen opstapelt, omdat echte nationalistten niet begrijpen kunnen, dat een vreemdeling kwaad spreekt van zijn eigen land. Het is een houding, die voor hen godslastering nabij komt. Zij zijn bang voor dergelijke mensen; wie spreekt als zij moet of een achterbakse, geheime bedoeling hebben dat hij zich op die manier tracht in te likken, of hij is doodgewoon iemand, die niet deugt, want een goed mens bezwalkt zijn eigen land en volk zo niet. Ofschoon schrijver dezes te veel koloniale boter op het hoofd heeft om er aanspraak op te maken, dat zulk een boetedoener voor onder meer zijn verleden hem ook maar één ogenblik vertrouwen schenkt,

ziet hij toch ook geen reden daarom een goede raad achterwege te laten. Wie echt behoefte gevoelt boete te doen moet tegen wat zelfonderzoek niet opzien. Zulk zelfonderzoek zou kunnen leiden tot de ontdekking van agressieve gevoelens jegens eigen land en volk. Het is mij wel eens opgevallen, dat pacifisten en anti-kolonialen soms bijzonder agressief zijn in hun uitlatingen. Een enkele keer doen zij denken aan de vredesmieren uit *De Kleine Johannes*, die de kleine onderzoeker uitlegden, dat zij erop uittrokken om de oorlogsmieren in stukjes te knippen. Het is een verhaal dat tot overdenking stemt, juist omdat het van een echte pacifist komt, die zijn vermogen offerde aan zijn idealen. Wie te laat aan zulk overdenken begint, loopt gevaar als een verbitterd 'do-gooder' in eigen land weer te keren, verbitterd tegen het koloniale voorgeslacht en tegen al wat men als conservatief beschouwt, omdat zij verantwoordelijk zijn voor een wereld, waarin op hulp aangewezen mensen geen hulp meer willen ontvangen en alleen maar agressief willen doen. Men graaft zich op deze wijze in in stellingen, die voor logische redeneringen onaantastbaar zijn, maar van waaruit men zelf geen enkel positief nut meer stichten kan.

Wie positief nut wil stichten dient een open oog te hebben voor het gelijk van de ander, ook waar dat gelijk met ongelijk vermengd is. Zulk een gelijk is het feit, dat hulp ontvangen onaangenaam is. Dat heeft men te aanvaarden als grondslag voor de wijze, waarop men zich presenteert. De enige aanvaardbare helper is de man, die overkomt omdat hij het werk leuk vindt of omdat hij alleen op die manier in zijn levensonderhoud kan voorzien. Op die wijze wordt hij wat hij zijn moet, een werker onder andere werkers. Wanneer hij deze redenen opgeeft als verklaring van zijn werkzaamheid overzee, spreekt hij eenvoudige, voor ieder verstaanbare taal, die men ook accepteren zal, nl. als hij oprecht is en zichzelf niet op een voetstuk zet. Het is en blijft voor vele blanken, alle theorie ten spijt, vaak verschrikkelijk moeilijk een niet-blanke als gelijke te zien. Zij proberen dat dan te compenseren door joviaal te zijn, maar dat haalt allemaal niets uit. Het object van al die ostentatieve hartelijkheid voelt met ontmoedigende fijngevoeligheid wat oprecht en wat geforceerd is. Alleen wie heel doodgewoon oprecht is slaagt en behoudt daardoor de vrijheid zichzelf te zijn. Die vrijheid heeft hij hard nodig, want het principe der hulpverlening brengt met zich, dat de zgn. expert altijd in een tweeslachtige positie zit. Enerzijds is hij gehouden een bepaalde technische taak tot een goed einde te brengen, maar

men verwacht tegelijk van hem, dat hij zijn kennis aan een ander zal overdragen. Als het goed is, moet hij zijn taak zo uitvoeren, dat hij zelf in de kortste tijd overbodig wordt, omdat hij een ander op zulk een manier voor de uitvoering daarvan heeft bekwaamd, dat deze het zonder meer van hem kan overnemen. Hij moet dus niet alleen expert zijn, maar ook leraar en opvoeder.

Deze tweeslachtigheid van de positie van de expert is het regelrecht gevolg van de feitelijke onaanvaardbaarheid van hulp. Zij stuit tegen de borst en is alleen acceptabel, wanneer gezegd kan worden, dat die hulp tijdelijk is, dat zij strekt om een tijdelijk tekort aan deskundigheid in het ontvangende land te overbruggen. Om aan deze moeilijkheid tegemoet te komen, hebben de internationale organisaties, uitgaande van de leer der kennisoverdracht, de figuur ontwikkeld van de 'counterpart', de medespeler van de deskundige. Dat die 'counterpart' vaak meer fictie dan werkelijkheid is, doet minder terzake dan het feit, dat een formele uitkomst is gevonden voor een vernederende situatie. De afspraak is, dat het ontvangende land, dat een expert krijgt toegezonden, die expert een burger van het land terzijde stelt, die hetzelfde vak beoefent als de expert doch daarin nog niet zo gevorderd is, dat hij reeds zelfstandig de taak van de expert kan uitvoeren. Die man wordt de 'counterpart' van de expert. Hij begeleidt hem overal en al die tijd draagt de expert zijn kennis aan hem over, zodat de expert na ommeekomst van de periode zijner ter beschikkingstelling ook zijn functie aan hem kan overdragen. De 'counterpart' heeft inmiddels immers alle benodigde kennis overgenomen. Een kind kan doorzien, dat hier niets van terecht komt, maar dat maakt de theorie niet minder geschikt voor internationaal gebruik. Men kan zulke theorieën vergelijken met de uitspraken die onze grondwet doet over de macht des Konings. Hij benoemt ministers en ontslaat hen naar welgevallen, orakelt de grondwet. Ofschoon de tekst er ruimte voor laat is er niemand, die gelooft, dat de Koning een minister ontslaan kan omdat zijn gezicht hem niet langer aanstaat. Toch heeft de formule zin, zoals ook de 'counterpart' zin heeft, zelfs - of misschien moet ik zeggen - juist als fictie.

Dat het in de praktijk met de counterpart-theorie misloopt, spreekt vanzelf. Wanneer men een werkelijk geschikte 'counterpart' heeft, is de expert niet nodig. Dan is een 'consultant' genoeg. Elk land maakt daar gebruik van; in Nederland heeft men voor de aanleg van aardgas-leidingen in het groot buitenlanders aangetrokken, omdat men er zelf geen

ervaring mee had. Het gaat bij de ter beschikkingstelling van een expert echter om veel meer dan de uitvoering van een technische opgave. Men heeft iemand nodig, die de wijsheid en de ervaring heeft om een heel veld van activiteiten te overzien en te organiseren. Daar is meer voor nodig dan technische kennis alleen, nl. ervaring, wijsheid en vaak een grote mate van algemene ontwikkeling. Dat zijn eigenschappen, die zich niet laten overdragen. Wanneer het om een enkel geval ging, zou het ontvangende land er weinig moeite mee hebben om iemand te vinden van voldoende gewicht, om deze bijzondere taak over te nemen na een tijd lang als 'counterpart' te zijn ingeschakeld. Maar het gaat niet om een enkel geval; het gaat om talloze functionarissen, waarvoor men geen geschikte mensen heeft. Twee jaar 'meelopen' voor men een taak overneemt is alleen dan voldoende, wanneer men er in beginsel reeds geschikt voor is. Het is dan ook geen wonder, dat in de praktijk de 'counterpart' zelden of nooit op tijd komt opdagen. Vaak is hij er in het geheel niet. Wanneer het gaat om de vervulling van leraars-betrekkingen of artsen-functies, is het zonder meer duidelijk, dat de 'counterpart' er niet is. Dat zijn vacatures, waarvan vervulling niet anders mogelijk is dan door aanstelling van een buitenlander. Wanneer er een dam in een rivier moet worden aangelegd, lijkt de functie van 'counterpart' eveneens zinloos, want dammen aanleggen in een rivier is geen zaak, die zich elk jaar voordoet. Dat is een groot werk, waarmee men een ingenieursbureau belast. Toch ligt het hier nog iets anders. Bij de uitvoering van zulk een werk is de aanwezigheid van een aantal autochthone technici, die 'meelopen', hard nodig. Zij zijn onmisbaar voor de omgang met het werkvolk, voor de contacten met het locale bestuur, voor kennisname van de problemen, die zich ook na oplevering van het werk bij het onderhoud kunnen voordoen. Voor het ontvangende land zelf is het belangrijk, dat een aantal technici de aanleg van een groot werk meemaakt en aldus ervaring opdoet. Zo zijn er heel wat betrekkingen, waar een 'counterpart' wel degelijk zin en betekenis heeft: de veearts, die hoofd van een veeartsenijkundige dienst moet worden; de leraar, die onderwijsinspecteur moet worden; de econoom, die moet leren wat een goede inspecteur van de thesaurie is; de landbouwkundige, die een goed landbouwvoorlichter worden moet. Het is in het geheel niet zeker, dat die 'counterpart' inderdaad de voor het geprojecteerde ambt geschikte figuur is. Toch heeft de 'counterpart' er recht op serieus genomen te worden en alles te ontvangen, wat een expert

geven kan. Het kan immers ook zijn, dat hij wél geschikt is en dan wordt het een zaak van groot gewicht zulk een man alles mee te geven, wat men kan.

Het spreekt vanzelf, dat deze situaties vol moeilijkheden zitten. De expert heeft op deze manier twee taken en het zijn taken, die elkander niet recht verdragen. De ene taak is een executieve, de andere een educatieve en voor wie plezier heeft in zijn werk is het moeilijk zichzelf uit de eigenlijke uitvoering uit te schakelen. De expert slaagt daar, waar hij de man bekwaamt. Op het moment, dat dat gelukt is, is voor hem het ogenblik van afscheid gekomen. De 'counterpart' zal de taak afmaken, niet de expert. Dat is wel eens moeilijk en het is nog veel moeilijker, wanneer de 'counterpart' eigenlijk niet geschikt is voor zijn taak en toch zijn opleiding voortgang moet vinden. Ik heb eens een project bezocht, waar een groep Nederlanders samenwerkte met een aantal Afrikanen. De samenwerking was slecht en de Nederlanders klaagden in alle toonaarden over de leidinggevende Afrikanen. Maar, zo vertelden zij tegelijk, de uitvoering der werkzaamheden lag op schema. Ik heb de indruk niet van mij af kunnen zetten, dat zij een eind verder geweest waren, indien ze 50% op het schema achter gelegen hadden en een goede verhouding met de Afrikanen hadden opgebouwd. De technische taak en de menselijke taak botsen voortdurend met elkaar. De blanke, die de technische taak voor zich ziet liggen, grijpt die aan; de handen jeuken hem om het te doen. Maar hij mag niet; hij moet het erheen leiden, dat de ander het doet.

De moeilijkheden nemen toe, naarmate het werk op hoger niveau ligt. Dan gaat het politiek belangrijk worden, dat de ander, de Aziaat of Afrikaan, het doet. De expert lost dat niet op door de door hem opgestelde rapporten over het werk door de 'counterpart' te laten tekenen. Wat waar en wat niet waar is, wie wel en wie niet iets gedaan heeft, weet het lager personeel haarfijn te onderscheiden. Het gaat er niet om een façade op te bouwen, maar om een ander te inspireren, hem in eigen vaart mee te nemen, hem te leren zien, zodat zijn ogen open gaan voor de vreugde van het werk in al zijn facetten. Voor wie er vreugde in schept zelf iets te doen, is het opbotsen tegen traagheid en onbegrip bij anderen een voortdurende bron van frustratie. Het is er bovendien maar één van de vele, want vooral in het begin van zijn werkzaamheden loopt de uitgezonden expert overal tegen gesloten deuren. Men belooft alle medewerking, maar actie blijft uit. De papieren, die men nodig heeft,

komen maar niet of de gegevens zijn zoek en nergens te vinden. De expert kan dan wel de hulp inroepen van de organisatie, die hem heeft uitgezonden, maar hij doet al spoedig de ervaring op, dat dit weinig baat geeft. Is die organisatie een nationale organisatie dan is zij meestal machteloos iets te beginnen. In een situatie van bilaterale hulp heeft het zendende, het helpende land gemeenlijk weinig overwicht over het ontvangende land. De positie van de internationale organisaties van de Verenigde Naties is iets gemakkelijker in dit opzicht, doch ook zij zijn politiek gebonden en die politieke gebondenheid heeft wel eens verreikende consequenties. Kortom, geen enkele organisatie is er op gesteld door de uitgezonden expert als 'grote broer' in het veld gebracht te worden. Die expert moet zijn eigen boontjes maar doppen. Op den duur lukt dat gewoonlijk ook wel, maar elke nieuwe taak begint met een eindeloze hoeveelheid moeilijkheden, die men geneigd is bij de ander te zoeken, terwijl ze voor een deel voortkomen uit het feit, dat men de weg niet weet. Wanneer men eindelijk de weg gevonden heeft, dan is de tijd nabij, dat men weer gaan moet. Ter beschikking stellingen duren meestal niet langer dan twee jaar en het gebeurt niet vaak, dat men op een zelfde post terugkeert. Het is een zaak van telkens iets beginnen en zelden iets afmaken.

In de procedure van de technische bijstand is dit één van de meest ontmoedigende verschijnselen. De ter beschikking stelling duurt te kort om effectief te kunnen zijn. Ervaring in een vak is niet alleen ervaring in de techniek van dat vak, maar ook ervaring van en met de mensen onder welke men werkt. Techniek is niet onpersoonlijk. Zij moet door mensen uitgevoerd worden en wie alleen maar de techniek kent, kent maar de helft. Het is een bekende waarheid, dat technische hulp niet in de eerste plaats een technisch probleem is, maar een menselijk probleem. Toch moet men op dit laatste altijd weer hameren. Men verkiest die waarheid voortdurend te vergeten. Daar is ook een heel speciale reden voor, een reden die in de situatie zelf ligt. Hulp ontvangen is onprettig en wanneer men te maken krijgt met een buitenlandse helper, die in de zaken geheel thuis is, dan wordt die helper spoedig te machtig of te wijs. Hij gaat te veel afweten van al wat er fout is, men raakt onder de druk van zijn voortstuwende werkzaamheid. Zij wekt verzet, omdat ze herinnert aan de koloniale situatie. Het initiatief is dan opnieuw aan de vreemde, niet aan de mensen zelf. Vandaar dat er in zijn plaats een ander moet komen. Het komt het werk niet ten

goede, maar voor de betrokken samenleving heeft dit het voordeel dat ze inderdaad op deze wijze zelf ergens de touwtjes in handen blijft houden, ook al hangen soms al die touwtjes slap. Voor wie van zijn werk houdt, ook voor wie er zijn taak in ziet die vreugde in het werk op anderen over te dragen, is dit een hoogst ontmoedigende situatie, die zich steeds duidelijker voelen doet naarmate men ouder wordt en hoger komt. Het lukt nooit ook maar ene kous afgebreid te krijgen en er zijn jaren van teleurstelling nodig om te leren beseffen, dat men ondanks al die persoonlijke echees toch iets goeds gedaan heeft, dat men gefungeerd heeft als 'een wolk, die nat maakt', een uitdrukking, die ik vele jaren geleden vond in een Zweedse roman. Wie een taak begeert te vervullen in het werk der internationale technische samenwerking moet niet anders willen dan juist dat: een wolk, die nat maakt. Onlangs sprak ik op een receptie een oude vriend uit Nieuw-Guinea, die mij zei: 'Jij moet toch ook wel het gevoel hebben, dat al je werk voor niets is geweest.' Ik heb hem geantwoord met wat ik tot ieder zou willen zeggen, die zich als expert ontmoedigd voelt. De mensen lezen de gelijkenis van de zaaier altijd verkeerd, de theologen voorop. Die spreken uitsluitend over dat beetje zaad, dat in goede aarde terecht komt en vrucht voortbrengt, dertig-, en zestig- en honderdvoud. Voor wie goed leest is het duidelijk, dat het maar een miserabel beetje geweest is, dat zo terecht kwam. Eerst valt er een partij langs de weg, dan valt er zaad op de stenen, vervolgens lijkt het er even op, dat het goed gevallen is, maar de aarde is ondiep en het gewas verdort. Daarna komt er dan ook nog een stuk, dat door de dorens verstikt wordt en pas heel op het eind is er dat deel, dat in goede aarde terecht komt.

Echt deelnemen aan internationale samenwerking en technische bijstand is zaaien. Het is niet het tot stand brengen van grote werken, waar men eer mee inlegt. Het is een ander die zaait en een ander die maait. Wie dat niet wil aanvaarden, moet er niet aan beginnen. Men moet de *vreugde en de beloning kunnen vinden in het doen zelf en in het anderen op gang brengen.*

HET GEDRAG

Mensen, die voor het eerst van hun leven naar een ontwikkelingsland gaan, vragen zich af hoe zij zich daar gedragen moeten. Dat is een ver-

standige vraag en het is zeker niet denigrerend bedoeld, wanneer ik daar in eerste aanleg een zeer kort antwoord op geef: heb belangstelling en goede manieren en heb die allebei. Die twee vormen de grondslag en voorwaarde voor de mogelijkheid tot vruchtbaar werk. Het is daarom goed op allebei wat dieper in te gaan.

Belangstelling voor het land en zijn mensen vraagt inspanning. Men doet er goed aan, voor men naar een land toe gaat, alles te lezen wat men daarover lezen kan. Meestentijds is dat niet veel, niet omdat er geen literatuur over is, maar omdat de tijd ontbreekt. De materiële voorbereiding der uitzending, het inpakken, de injecties, de formaliteiten en het overleg met autoriteiten, het kost alles tijd en op wat er rest maakt ook de familie nog aanspraak. In zulk een geval kope men wat boeken om die na aankomst ter plaatse te lezen. Op de mogelijkheid daar boeken te kopen, kan men niet altijd rekenen. Natuurlijk is het ook dan wel eens moeilijk tijd om te lezen te vinden, want men wordt na aankomst gemakkelijk in een Europese kennissenkring getrokken, die heel behulpzaam maar ook wel eens heel veeleisend is. In zijn houding tegenover zulk een kring moet men het juiste midden weten te vinden. Er bestaat altijd gevaar, dat men er te veel in opgaat en zichzelf opsluit in een soort blank ghetto, de club, waar men kan zwemmen, tennissen, bridgen en praten. Sommigen slaan over naar het andere uiterste. Zij zijn zo bang uitsluitend met blanken te zullen verkeren, dat ze beginnen met de omgang met blanken af te weren; dat is even onverstandig als in die omgang geheel op te gaan. Men heeft elkaar nodig en ook de inheemse gemeenschap rekent erop, dat de blanken elkaar bijstaan. Die bijstand heeft men nodig, vooral in de eerste tijd. Men moet leren wie wie en wat is, hoe men zich gedraagt, waar men voor op moet letten e.d. Er is niet altijd een oudere collega die u wegwijs maakt. In de koloniale tijd werd een nieuweling gewoonlijk opgevangen en te logeren gevraagd tot hij eigen huis had ingericht. Dat duurde meestal een dag of tien en in die tien dagen werd hij terdege bijgewerkt. Daarop valt thans niet meer te rekenen en het is daarom zaak behoedzaam zijn weg te zoeken en enkele vrienden te maken, die helpen kunnen en inlichtingen geven.

Daarnaast blijft vooral lezen een belangrijke bron van informatie, waarvoor men tijd vrij moet houden. Het belangrijkste van al is natuurlijk de krant en het in het land uitgegeven tijdschrift. Men mag dat nooit verzuimen en men leze bij voorkeur meer dan één krant. Daarnaast echter boeken. Die lectuur geeft achtergrond. Als men in een

Mohammedaans land woont verzuime men niet zich op de hoogte te stellen van de algemene beginselen van de Islam, in India van het Hindoeïsme en wat daartoe behoort. Ook taalstudie kan ontzaglijk bijdragen tot de algemene oriëntatie. Een klein beetje kennis van de taal is al aanstonds nodig, wanneer men zich op de markt iets kopen wil.

Het voornaamste echter – en ook het moeilijkste – is de omgang met de mensen van het land zelf. Men komt er dagelijks mee in aanraking, maar een wat intiemere omgang is meestal heel moeilijk te bereiken. Er zijn allerlei beletselen: taalmoeilijkheden, verschillen in omgangsvormen, verschillen in de positie van de vrouw, vaak ook in ontwikkeling van de vrouw, en dergelijke. Zich opdringen gelukt niet. Het stuit af op een muur van beleefdheid. Men dient erop te rekenen, dat men gedurende het eerste halve jaar op zicht is en de wijze, waarop men zich gedurende dat halve jaar gedraagt, is van beslissende betekenis. Daarom zijn goede manieren zo belangrijk. Het is met manieren in oosterse landen meestal beter gesteld dan in westerse. In het tweede hoofdstuk is betoogd, dat persoonlijke betrekkingen in het leven dezer volken een zeer belangrijke rol spelen en dat uit zich in goede omgangsvormen. Het is daarom van belang zich vooral in het begin met grote terughoudendheid te gedragen en op te letten, wat de omgangsvormen zijn. Er zijn landen – Java is daar een voorbeeld van – waar men niet, wanneer men met iemand staat te praten, de armen kruiselings over de borst moet houden, veel minder nog met de armen in de zij moet staan. Dat is een uitdagende houding, die een welopgevoed man niet past. Anderzijds moet men er ook niet naar streven al hun manieren over te nemen. Niemand rekent daarop en het wordt de blanke beslist niet goed aangerekend, wanneer hij na tafel zijn tevredenheid over de maaltijd uit in een luide boer. Wie gaat imiteren loopt altijd fout. Hij heeft niet begrepen, wat goede manieren eigenlijk inhoudt: niets anders dan respect voor de ander; voor zijn persoon, zijn wensen, zijn behoefte zichzelf te zijn, voor de intimiteit van zijn woning en voor de eigenaardigheden van zijn godsdienstig geloof. Een zekere formaliteit in de omgangsvormen wordt op prijs gesteld. Een van de gevaarlijkste dingen is familiaar doen. Daar is niemand op gesteld.

Ofschoon iedereen weet, dat bescheidenheid in optreden een goede aanbeveling is, ziet men blanken vrijwel steeds de fout maken de ambtelijke weg te negeren. Men wendt zich bij voorkeur tot de hoogste of tot de naast hoogste in plaats van tot de man, die met de feitelijke uit-

voering belast is. Dit heeft een verlamvend effect op de medewerking van de ambtelijke wereld. Dat zou het in eigen land ook hebben. Daar echter denkt men er niet over bij de burgemeester aan te kloppen, wanneer men een vergunning nodig heeft om zijn garage een meter langer te maken. Wanneer men in de vreemde is, vindt men het vaak de gewoonste zaak van de wereld voor futiliteiten de hoogste autoriteiten lastig te vallen.

Het punt waarop het meest gezondigd wordt, is dat van de kleding. Wanneer men voor iemand respect heeft, kleedt men zich behoorlijk wanneer men bij hem op bezoek gaat. In de tropen echter vindt de blanke het kennelijk dood normaal, dat hij bij hoog geplaatste ambtenaren binnen loopt in korte broek en met openstaand overhemd. De oude koloniale samenleving was in dat opzicht heel wat voorzichtiger. Ik herinner mij een circulaire van een resident der Molukken, waarin de controleurs gekapitteld werden, die het waagden bij officiële bezoeken aan een dorp in korte broek te verschijnen, terwijl het dorps hoofd zich voor de gelegenheid in een deftig zwart pak had gestoken. Wij, d.w.z. de jonge controleurs, hebben er wat om gemeesmuild, maar hij had natuurlijk gelijk. Ik wil niet pleiten voor het dragen van jasjes op plaatsen waar dat geen gebruik meer is; er is echter ook een ander uiterste. De blanke is op het punt van kleding volkomen ongevoelig geworden. Hij ontziet zich zelfs niet rond te lopen in een korte broek die bij het zitten onderdelen onthult, die de vraag wettigen, waarom de man überhaupt nog een broek draagt. Dit hoort niet voor te komen.

Er zijn meer dingen, die niet behoren voor te komen. Een daarvan is het luidkeels uiting geven aan zijn grieven en opwinding, wanneer men een landgenoot ontmoet. Men kan nu wel menen, dat de mensen toch geen Hollands verstaan, maar men weet het eenvoudig niet. Men komt overal mensen tegen die Nederlands verstaan: niet alleen landgenoten, maar ook Belgen, West-Indiërs, Indonesiërs en Afrikaanders. Wanneer men iets te 'kankeren' heeft, doe men dat thuis en zo, dat niemand kan meeluisteren. Overigens is het bij dit kankeren altijd nuttig te bedenken, wat Prof. Janssen van Tilburg eens in ietwat andere bewoordingen aan een aantal aanstaande experts ter overdenking meegaf: *wanneer men gaat kankeren, is er iets mislukt; het is een symptoom van eigen falen.*

Een zekere formaliteit en terughoudendheid sluit een meer intieme omgang met Aziaten of Afrikanen niet uit. Integendeel, ze is er de voorwaarde voor en het middel, waardoor die omgang tot stand komt, is

belangstelling. Belangstelling voor het werk, belangstelling voor land en volk, maar ook belangstelling voor de persoon. Kinderen zijn bij herhaling een prachtig onderwerp van gesprek en vooral een middel tot contact, met name wanneer men in dezelfde straat woont. Voor zulk een omgang is vooral het gewoon doen van belang; niet dure dranken of exotische spijzen, waarin de Islamiet bovendien nog de aanwezigheid van varkensvlees vermoedt, maar het gewone kopje thee of koffie of, in Afrika, het glas bier. Gewoon doen ook in ander opzicht, nl. het vermijden van controversiële onderwerpen. Wanneer men werkelijk goede vrienden wordt, komen ze vanzelf wel ter tafel. Vriendschap heeft minstens even veel tijd nodig om te groeien als de roos, die men tegen de muur van zijn huis plant.

Met dit weinige moet ik volstaan. Het is geen vademecum. Er is geen vademecum voor het leven. Wanneer men mij op de man af vraagt: wat moet ik doen, wanneer ik in het land X werkzaam zijnde als expert van de organisatie Y bemerk, dat er in een bepaalde dienst door P, Q en R malversaties gepleegd worden, waardoor het land aanzienlijke schade oploopt, dan heb ik daar geen antwoord op. Zelfs in eigen land kan ieder in situaties geraken, waarvan het heel moeilijk te zeggen is, hoe hij zich daarin moet gedragen. In een ander land kan men ook in zulke omstandigheden komen en het antwoord is dan nog moeilijker. Vele jaren geleden had de *Haagsche Post* (die toen nog de bijnaam had van het roze gevaar) een rubriek getiteld 'Wat moet A doen?' Welnu, niemand kan een handleiding schrijven wat A moet doen. Men kan zelfs niet voor schrijven hoe of wat A moet zijn. A, die zich stort in het werk van internationale bijstand, moet alles tegelijk zijn: technisch expert, voorzichtig, eerlijk, wijs, goed gemanierd en belangstellend, een realist en een optimist, een filosoof en een zakenman. Dit kan natuurlijk niet. Zou men mij vragen wat A moet doen, dan zou ik daarop antwoorden: laat hem A zijn, maar laat hij er een regel van maken in plaats van het zaterdagse bad zichzelf elke zaterdag een half uur lang uit te lachen. Maar dan ook werkelijk zichzelf, en niet zijn baas en nog veel minder zijn vrouw. Wanneer A dit doet kan hij er vrede mee hebben, dat hem hetzelfde overkomt als die zaaier van wiens zaad alleen het laatste partijtje goed terecht kwam.

VERWIJZINGEN

HOOFDSTUK I

1. Vgl. R.A.M. Bergman, *Geografisch Tijdschrift* 1966, p. 106. Een uitnemend handboek over menselijke rassen is E.A. Hooton, *Up from the Ape*, revised edition, New York 1947.
2. Vgl. Hooton, op.cit. pp. 576-580.
3. Idem p. 651.
4. R. Linton, *The Study of Man*, 1936, p. 75 van de Students' Edition.
5. Vgl. J.A.L. Singh and R.M. Zingg, *Wolf children and feral Man*, New York 1942. Een goed overzicht van de literatuur over dit onderwerp in P. Kloos, 'Over het gedrag van Homo Sapiens Ferus', *Sociaal Wetenschappelijke Oefeningen* 3, 1960, nr.4.
6. Cf. Martin Deutsch and Bert Brown, 'Social influences in Negro-White intelligence differences', *Journal of Social Issues* 20, 1964, pp. 30 vlg.; Martin Deutsch, *The role of social class in language development and cognition*, Institute for Developmental Studies, Dept. of Psychiatry, New York Medical College, April 1964; Th.G. Holleman, 'Het sociaal belemmerde kind', *Acta Paedagogica Ultrajectina* 24, 1966.
7. A.L. Kroeber and C. Kluckhohn, *Culture, a critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge Mass. 1952.
8. J. Huizinga, *Verzamelde Werken* VII p. 332.
9. Linton, *The Study of Man* p. 78.
10. Helen Keller, *Mijne Levensgeschiedenis* p. 292 (Nederl. vertaling van 1905).
11. Victor Barnouw, 'Acculturation and Personality among the Wisconsin Chippewa', *Amer. Antropologist*, Memoir nr. 72, 1950, inzonderheid pp. 56 en 71 vlgg.
12. Ward H. Goodenough, *Cooperation in Change*, New York 1963, pp. 117 vlg., 138 vlg.
13. Homer G. Barnett, *Innovation*, New York 1953, chapter II en III. Tapa cloth is doek van geklopte boombast.
14. Op. cit. p. 57.
15. Over het begrip groep zie S.F. Nadel, *The Foundations of Social Anthropology*, London 1951, p. 146.

16. Vgl. A.I. Hallowell, 'Culture, Personality and Society', in A.L. Kroeber, *Anthropology Today*, Chicago 1953, p. 611.

17. Edward Sapir, 'Cultural Anthropology and Psychiatry', 1932 en 'The Emergence of the Concept of Personality in a Study of Culture', 1934; opgenomen in *Selected Writings* pp. 509 en 408.

18. W.F. Ogburn, *Social Change*, 1922.

HOOFDSTUK II

1. Een voortreffelijke beschrijving vindt men in B. Malinowski, *Argonauts of the Western Pacific*, London 1922.

2. Over de functie van het geschenk zie M. Mauss, 'Essai sur le Don', *Année Sociologique*, Nouv. Série I, 1925.

3. F. Rabelais, *Gargantua en Pantagruel* III, 3 en 4 (Nederl. vertaling van J.A. Sandfort).

4. W.N. Beaver, *Unexplored New Guinea*, London 1920, p. 225.

5. E. Norbeck, *Religion in Primitive Society*, New York 1961, pp. 190 vlg.

6. Cl. Lévi-Strauss, *Anthropologie Structurale*, Paris 1958, pp. 192 vlgg.

7. H. Bergson, *Les deux Sources de la Morale et de la Religion*, pp. 151 vlgg.

HOOFDSTUK III

1. Zie boven, p. 22.

2. Vgl. Melv. J. Herskovits, *Acculturation*, New York 1938, p. 10.

3. Ibid. p. 31.

4. Ibid. pp. 106 vlg.

5. H. Baudet, *Het Paradijs op Aarde*, Assen 1959.

6. G. Balandier, *Sociologie Actuelle de l'Afrique Noire*, Paris 1955, p. 33.

7. F.E. Williams, 'The Vailala Madness and the Destruction of Ceremonies in the Gulf Division', *Anthropology Report no. 4*, Port Moresby 1923.

8. Dezelfde, *The Vailala Madness in Retrospect, Essays presented to C.G. Seligman*, London 1934, pp. 369 vlgg.

9. Op. cit. p. 373.

10. London 1957.

11. W.J.H. Kouwenhoven, *Nimboran* (diss. Leiden 1956) pp. 76 vlg.

12. F.C. Kamma, *De Messiaanse Koréri-bewegingen in het Biaks-Noemfoorse Cultuurgebied*, Den Haag 1954.

13. R.M. Berndt, 'A Cargo Movement in the Eastern Central Highlands of New Guinea', *Oceania* 23, 1952/53, pp. 40 vlgg.; 'Reaction to Contact', *ibid.* 24, 1953/54, pp. 190 vlgg.

14. J. Pouwer, *Enkele Aspecten van de Mimika-cultuur*, 's-Gravenhage 1955, p. 252; vgl. ook G.W. Locher in *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 112, 1956, p. 180.

HOOFDSTUK IV

1. Vgl. J. Mooney, 'The Ghost-Dance Religion and the Sioux Outbreak of 1890', *14th Annual Report American Bureau of Ethnology*, 1896.
2. A. Métraux, *Voodoo in Haiti* (Engl. edition, Worcester 1959).
3. J. Guiart, 'Un Siècle et Demi de Contacts culturels à Tanna', *Publications de la Société des Océanistes* no. 5, Paris 1956.
4. Vgl. A. Métraux, *Religions et Magies indiennes*, Paris 1967, ch. I.
5. A.J.F. Köbben, 'Prophetic Movements as an Expression of Social Protest', *Internationales Archiv für Ethnographie* 49, 1960, pp. 138 vlgg.
6. Vgl. Harry Thomson, *The new Religions of Japan*, Tokyo 1963.
7. Balandier, *Sociologie actuelle* pp. 427 vlgg.
8. Idem, *Afrigue Ambigue*, Paris 1957, p. 239.
9. De Ethiopische Kerk heeft met Ethiopië uiteraard niets te maken. Zie over deze kerken B.G.M. Sundkler, *Bantu Prophets in South Africa*, London 1948.
10. Beneden, p. 99.
11. Vgl. C. Snouck Hurgronje, 'Der Mahdi', *Revue Coloniale Internationale* I, 1886; *Verspreide Geschriften* I pp. 145 vlgg.
12. Buiten de dissertatie van G.W.J. Drewes, *Drie Javaansche Goeroes*, Leiden 1925, is er bijzonder weinig literatuur over dit verschijnsel, dat buiten Java ook van Zuid Borneo, Zuid Celebes en Lombok bekend is.
13. *The Peasant's Revolt of Banten in 1888*, 's-Gravenhage 1966.
14. Zie boven, p. 72.
15. De Heer G.W. Grootenhuis wees mij erop, dat soortgelijke conclusies met betrekking tot India getrokken zijn door K.M. Panikkar, *Asia and Western Dominance*, London 1953, en S. Neill, *Colonialism and Christian Missions*, London 1966.
16. De eerste fase is op boeiende wijze geschilderd door Dr. H.J. Friederici, aanvankelijk onder het pseudoniem H.J. Merlijn, in zijn roman *Bontorio, de laatste Generaal*.
17. 'De Westerse beschaving als constante factor in het hedendaagse acculturatie proces', *Indonesië* 11, 1948/49, pp. 129 vlg.
18. J. Huizinga, 'Nederland's Geestesmerk'; *Verzamelde Werken* VII p. 283.
19. Dr. P.J. van Dooren wees mij op de interessante beschrijving van de werking dier democratie in een Tunesische gemeente in het artikel van C.H. Moore, 'Politics in a Tunesian Village', *The Middle East Journal* 17, 1965, pp. 527 vlgg.

HOOFDSTUK V

1. Charles J. Erasmus, *Man takes Control*, Minneapolis 1963.
2. Vgl. Guy Hunter, *The new Societies in Tropical Africa*, London 1962, pp. 244 vlg.
3. Boven, p. 31.
4. Vgl. hierover J.V. de Bruyn, 'Leadership in Western New Guinea' in R.W.

Force, *Induced political change in the Pacific*, Bishop Museum Press 1965, pp. 86 vlgg.

5. Vgl. G.J.A. Terra, 'Agrarische Cultuurpatronen en Ontwikkelingsmogelijkheden'; *Landbouwkundig Tijdschrift* 75, 1963, pp. 222 vlgg.

6. Ik moet hier helaas uit het hoofd citeren.

7. J. van Baal, 'Zuid Nieuw-Guinea onder Nederlandsch Bestuur: 36 jaren'; *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde* 79, 1939, pp. 369 vlgg.

8. Boven, pp. 43 vlg.

9. B. Malinowski, *Coral Gardens and their Magic*, London 1935, I pp. 68, 80 vlgg.

10. L.M. Serpenti, *Cultivators in the Swamps*, Assen 1965.

11. Ch.J. Erasmus, op.cit. p. 66.

12. Everett E. Hagen, *On the Theory of Social Change*, Homewood, Ill. 1962, p. 3.

13. Ibid. pp. 49 vlg.

14. Geciteerd door Hallowell in Kroeber, *Anthropology Today* p. 611.

HOOFDSTUK VI

1. W.F. Wertheim, 'La Religion, la Bureaucratie et la Croissance économique', *Archiv. de Sociologie des Religions* 15, 1963, pp. 49 vlgg.

2. Boven, p. 131.

3. R.N. Bellah, *Tokugawa Religion*, Glencoe, Ill. 1957; R.J. Dore, *Education in Tokugawa Japan*, London 1965.

4. Boven, pp. 55 vlg.

5. Idem pp. 54 vlg.

6. Idem p. 99.

7. Idem p. 138.

8. C.F. van Parreren, *Psychologie van het Leren* I (2e druk 1963) pp. 113 vlg.

HOOFDSTUK VII

1. Dr. H. Daalder, 'Colonialism and the Underdeveloped Areas', in E. de Vries (ed.), *Essays on unbalanced Growth*, 's-Gravenhage 1962, pp. 133 vlg.